

Keel ja Kirjandus

10
2022

TANAR KIRS
Juhan Liivi luulekäsitlus

ANU KANNIKE, ESTER BARDONE,
MARLEEN METSLAID, PILLE RUNNEL
Aliise Moora elukäik ja teadustöö

TIINA PAET
Võõrsõnade kuju normimine

MARJU LEPAJÕE
Õhtumaise filoloogia sünn

JANIKA KRONBERG
Eesti Kirjanike Liit 100

KOLLEGIUM

**Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste,
Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk,
Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk,
Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Öim**

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Vivian Siirman**, vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
telefonil **6177 717** või võrguaadressil
<http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse
registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language
Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography
(Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals
Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European
Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise
Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse
„Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXV AASTAKÄIK

10
2022

SISUKORD

ARTIKLID

TANAR KIRS. Juhan Liivi luulekäsitlus essees „Ääremärkused“	883
ANU KANNIKE, ESTER BARDONE, MARLEEN METSLAID, PILLE RUNNEL.	
Tekstiloomed ja keeleained etnoloog Aliise Moora teadustöös	904
TIINA PAET. Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles	923

PUBLIKATSIOONE

KRISTI METSTE. Paremad päevad on veel ees ... Marju Lepajõe ettekanne konverentsil „Filoloogia lagunemine“	948
---	-----

PÄEVATEEMA

JANIKA KRONBERG. Eesti kirjanikud ja meie liit – 100 aastat ja rohkemgi	956
--	-----

RAAMATUID

JAAK TOMBERG. Mälukirjanduse ökotoopiline potentsiaal	960
JOHANNA ROSS. Piret Raua triloogia ja selle tegelased	964
EVA PIIRIMÄE. Teejuht Ea Janseni isiksuse ja pärandi mõtestamiseks	969

RINGVAADE

Lühikroonika	973
Kaitstud doktoritööd	975

CONTENT

ARTICLES

TANAR KIRS. Juhan Liiv's conception of poetry in his essay <i>Ääremärkused (Marginalia)</i>	883
ANU KANNIKE, ESTER BARDONE, MARLEEN METSLAID, PILLE RUNNEL. Text creation and linguistic material in the academic writings of ethnologist Aliise Moora	904
TIINA PAET. Problems of standardizing the spelling of foreign words in modern Estonian	923

PUBLICATIONS

KRISTI METSTE. Better days are yet to come ... Marju Lepajõe's paper delivered at the conference <i>On the collapse of philology</i>	948
---	-----

FOCUS

JANIKA KRONBERG. Estonian writers and our union – a hundred years and more	956
---	-----

BOOKS

JAAK TOMBERG. The ecotopic potential of memory literature (Epp Annus. Tere, Aleksander. Lugu tulemata jäänud tulevikust. Tallinn: EKSA, 2021)	960
JOHANNA ROSS. Piret Raud's trilogy and its characters (Piret Raud. Portselanist nael. Tallinn: Tänapäev, 2021)	964
EVA PIIRIMÄE. A guide to Ea Jansen's personality and heritage (Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Compiled by Jüri Kivimäe, Inna Põltsam-Jürjo. Tartu: Rahvusarhiiv, 2021)	969

REVIEW	973
--------------	-----

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum; **f** = fond; **l** = leht; **m** = mapp; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool; **UTKK** = Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

KEELED:

alamsks = alamsaksa; **ar** = araabia; **ee** = eesti; **hisp** = hispaania; **ingl** = inglise; **it** = itaalia; **kr** = kreeka; **lad** = ladina; **lt** = läti; **pr** = prantsuse; **rts** = rootsi; **sks** = saksa; **trg** = türgi; **vn** = vene.

Juhan Liivi luulekäsitus essees „Ääremärkused”

TANAR KIRS

Juhan Liivi (1864–1913) luuleteoreetilisi tähelepanekuid on üksnes riivamisi käsitlenud Sirje Olesk (1989: 48–49, 141) põhjalikus doktoritöös eesti luulekultuuri teooriast ja praktikast. Liivi luulekäsitust ei ava aga Tiit Hennoste oma suurteoses „Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul” (2016). Liivi ei leidu Jaan Unduski kogumikus „Eesti kirjanike ilmavaatest” (2016). Tema teoreetiline arusaam on jäänud eesti kultuurile mõnevõrra võõraks.

Liiv on läinud kultuurilukku vaimupimeda laulikuna ja siinses artiklis küsin, mida teadis see pime laulik luulest. Seda teemat puudutas juba Liivi esimene uurija Friedebert Tuglas (1914, 1927). Rääkides sajandivahetuse luuleuuenemisest Eestis, imestab Tuglas (2013: 320): „Mis aga kõige imelikum, Liiv näib olevat ses murrangus palju teadlikum kui ta kaasaeglased. Kuna teiste puhul ei või lähemalt kõnelda mingist kriitilis-teoreetilisest suunavõtmisest, siis võiks Liivi käsikirjade põhjal koostada terve uue luuletehnilise koodeksi.” Kuigi Tuglas seda koodeksit lähedalt ei eritle, tundis ta ära, et Liivil on oma luulekäsitus ja see on eriline, vähemalt eesti kultuuris. Aga Liivi loomingu sündi seletab Tuglas oma tõlgenduse kõrgpunktis, mis lähtub elu ja loomingu seostest, luuletaja haigusest räsitud, mitte kriitilise vaimsuse kaudu, ja sellega ta mõnevõrra hajutab Liivi teoreetilise teadlikkuse küsimust.

Selle küsimuse tõstatas uuesti Aarne Vinkel artiklis „Juhan Liiv ja tema aja kirjanduslik mõte” (1964a). Ta on vaadelnud Liivi kirjandusteoreetiliste seisukohtade kujunemist, lähtudes Liivi ajakirjanduslikest sõnavõttudest, mida on väga vähe uuritud. Vinkel vaatleb lähemalt Liivi teoreetilist teadlikkustki, ehkki reservatsiooniga: „Muidugi ei saa haigelt kirjanikult [...] oodata mingit järjekindlat kirjandusteoreetilist mõtlemist [...]” (Vinkel 1964a: 200). Liivi luuletehnilisi põhimõtteid, mis on suures osas kirja pandud pärast luuletaja haigestumist, Vinkel lähemalt ei käsitlenud.

Tõsisemalt, ja erinevalt varasemast traditsioonist eelarvamusteta, suhtub Liivi kirjandusteoreetilisse mõtlemisse Jüri Talvet (2011, 2012). Ta annab esimese põhjaliku käsitluse Liivi luuletehnilisest arusaamast, mis on välja loetav tema luuleainelisest luulest. Esmakordselt on Talvet ka Liivi luule valikkogus pühendanud sellisele teemale eraldi osa (vt Liiv 2013). Talvet seletab Liivi loomingu sündi just luuletaja kriitilise vaimsuse, mitte haiguse kaudu, ja seab tõlgenduse keskpunkti Liivi teoreetilise teadlikkuse küsimuse.

Kõige rohkem on Liiv oma luulemõistmist avanud kriitilistes kirjutistes: publitsistikas, arvustustes ja esseedes. Liiv alustaski oma loometeed publitsistikas, saates 1881. aastal ajalehte teate „Eesti Kirjameeste Seltsist välja astunud”, millega ta sekkus omal viisil Jakob Hurda ja Carl Robert Jakobsoni vastasseisu. Ühtlasi kirjutas Liiv publitsistikat ja esseistikat loometee lõpus. Aastaist 1881–1911 on temalt üle kuue-

kümne ajakirjanduses ilmunud teksti (vt Kivi jt 1999: 146–151). Neist mõni on väga lühike, samal ajal artikli, essee, ülevaate, arvustuse või vastulause tüüpi kirjutisi on üle neljakümne. Neis kirjutistes räägib Liiv kaasa mitmesugustel teemadel, imetledes läti tantsijannade valgeid sukki, refereerides arutlust kiiruse füüsikalise määratluse üle ja muretsedes nii eesti kultuurilise kui ka ühiskondlik-poliitilise tuleviku pärast, kuid kõige rohkem on Liiv arutlenud kirjanduse üle. Erinevalt Liivi luulest, proosast ning kirjadest ja eluloolistest kirjutistest on tema kriitika tänapäevani süstemaatiliselt läbi uurimata ja enamik sellest on jäänud omaaegsesse ajakirjandusse ja väheke ka käsikirja. Üksikud Liivi kriitikatekstdid on ilmunud tema raamatutes proosa või elulooliste tekstide vahel (vt Liiv 1921, 1996a) ja XIX sajandi lõpu kriitika antoloogias (Taev, Verev 1984). Niisamuti on neist mõnd üksikut eritletud lähemalt (vt Vinkel 1986), paaris käsitluses on selgitatud Liivi kirjanduskriitika arengut ja vaidlusküsimusi (Vinkel 1964a; Põldmäe 1964). Alates nõukogude ajast kuulub Liiv siiski ka kriitikuna eesti kirjanduslukkku (vt Annist jt 1966: 618–645).

Liivi kirjanduskriitikast tõuseb esile essee, millele ta on ise andnud pealkirjaks „Ääremärkused”. Käsikiri (EKM EKLA, f 163, m 2:19, edaspidi viidetes ÄM) jätab esmalt mulje, et juttu tuleb kirjandusest, aga peagi tulevad sisse teised, peamiselt eluloolised ained ning lõpuks käsitletakse eri teemasid läbisegi. Seda käsikirja on varem kirjeldanud Tuglas ja isegi tema ütleb, et kohati on see Liivi üks raskemini loetavaid käsikirju (Tuglas 1921: 98). Umbes pool esseest on maha tõmmatud. Ühelt poolt on Liiv oma mõtet pidevalt ümber kirjutanud, osutades vahel justkui löödult: „Mina ei saa ka ära ütelda, mis tahan, sattuksin vanasse vette [---]” (ÄM: 3). Teiselt poolt on ta ühe pika joonega kustutanud ulatuslikke arutluskäike. Varasemad uurijad pole essee kirjutamisega fikseerinud ja „Ääremärkustes” leidubki mitu vastuolulist osutust teksti sünniajale. Käsikirja lõpetamise hetkele viitab kõige selgemalt viimane lõik, mis kõneleb jutukesest, mida Liiv olla lugenud „mullu aasta lõpul” (ÄM: 22p). Tegu näib olevat „Walge roosiga”, mis ilmus Perekonnalehes 22. V 1910, nr 21. Sellest lähtudes ei saa „Ääremärkuste” käsikiri olla valminud enne 1911. aastat. See tähendab, et „Ääremärkused” on Liivi loomingulise tegevuse viimane suurem samm.

„Ääremärkused” on üks neist kriitikatekstidest, mis on avaldatud Liivi teoste kogumikes (vt Liiv 1921: 63–88, 1996a: 288–300). „Ääremärkused” on ilmunud uusimal ajal järjeloona Virumaa Teatajas („Kogutud teoksed I” koosseisus 26. VI – 6. IX 1912) ning on kättesaadav ka digiteerituna. Tuglas avaldas „Ääremärkuste” käsikirjast ulatuslikud väljavõtted, osutades, et käsikirja keskelt puudub neli lehte (Tuglas 1921: 98) ja seda polegi võimalik tervikuna avaldada. Käsikirja säilinud põhiosa mahatõmmete ja ümberkirjutuste tõttu ei saaks seda avaldada ka ühemõtteliselt õigel kujul. Tänuväärset avaldas Tuglas suure osa sellestki, mis on käsikirjas maha tõmmatud. Samal ajal jättis ta välja osa teksti, mida Liiv polnud maha tõmmanud, näiteks Tuglasega seotud Noor-Eesti ringkonda ja väärtusi puudutavad seisukohad.

Vinkel avaldas „Ääremärkustest” samuti väljavõtted, toetudes eelkäija toimetuse ja kärpetööle. Vinkel otsustas aga Tuglase toimetatud varianti omakorda kärpida ja „osa väheütlevat teksti” (Vinkel 1996: 308) välja jätta. Nii on Liivi kõige olulisem essee ilmunud üksnes väljavõtetena ja kahel eri kujul. Nagu Liivi kriitika puhul üldse, on põhiuurijad ka „Ääremärkuste” suhtes napisõnalised (vt Tuglas 2013: 319–324;

Vinkel 1954: 57–60, 1964a: 200–201, 1964b: 104–105; Talvet 2012: 85). Põgusalt on sellest räägitud Liivi-kaanoni seisukohast marginaalsemates käsitlustes (vt Kalamees 1923; Salu 1980; Mäger 1984; Muru 1991; Liiv 2006) ja ainsaks tõlgenduslikeks sissevaadeteks Liivi esseesse küündivad Richard Alekõrre üksikud, ent asjalikud tähelepanekud artiklis „Luulest ja kujundist” (1960). Selles ongi antud esimene üldistus Liivi kriitikas ilmneva poeetilise printsiibi kohta. Selle üle on hiljem mõtisklenud Hando Runnel (1984) filmi „Juhan Liivi lugu” (1975) kavandamisel.

Kuigi „Ääremärkused” on nii käsikirjas kui ka ilmunud kujul raskesti mõistetav, on see Liivi kõige ulatuslikum ja intensiivsem katse kirjandust vaadelda ning ühtlasi ainus tekst, kus ta üritab oma luulekäsitust süstemaatiliselt avada. Seetõttu toetun Liivi luuleteoreetilise mõtte tõlgendamisel peamiselt just „Ääremärkuste” käsikirjale. Tõstan esile üheksa fragmenti või fragmendikomplekti (edaspidi frg), mööndes, et mõnda neist oleks võimalik käsikirjast mõnevõrra teistmoodi välja kirjutada, sest Liivi käekiri, parandused ning eri lausete üheks mõttekäiguks ühendamine ei ole üheti mõistetavad. Artiklis ei pöörduta käsikirjalise allika juurde selleks, et rõhutada tekstiosi, mida varem pole avaldatud, vaid et tõlgendada Liivi essee olulisimaid tekstikohti võimalikult terviklikul ja algupärasel taustal. Kõigepealt kaardistan Liivi luulekäsituse tausta, seejärel uurin tema käsituse lähtekohti ning lõpuks tõlgendan selle põhilisi teese.

Liivi luulekäsituse maailmakirjanduslik taust

Liivi luulekäsituse taustast saab aimu, kui mõelda tema lugemusele – kujutleda autorite ja tekstide ringi, millega Liiv töötas. Ilmselt sellepärast, et Liiv oli haige ja elas kultuurikeskustest eemal, pole tema lugemust kunagi väga tõsiselt võetud. Eriti vähe teatakse tema kokkupuuteist maailmakirjandusega. Kõige rohkem infot selle kohta annab Tuglas (2013: 353–361) Liivi eluloole keskenduvast monograafias, mõnda lisab Vinkel (1951, 1964a: 195–198) ning konkretiseerib Talvet (2012: 34–35). Kuid need andmed on laiali pillatud ega moodusta terviklikku ülevaadet. Kuna Liivilt pole ühtegi ulatuslikumat maailmakirjanduse käsitlust, tuleb sellealast lugemust otsida tema ilukirjanduslikust loomingust, kirjadest ja kriitilistest arutlustest ning vaadata, mida Liiv on tõlkinud, tsiteerinud ja kommenteerinud. Peale selle võib leida viiteid Liivi kaasaegsete mälestustest. Kaardistan Liivi maailmakirjanduslikku huvi luule seisukohast, kaasates muud kirjasõna niivõrd, kui võrd see on oluline tema luulekäsituse tausta mõtestamisel.

Liivi kultuuriline orientatsioon kasvas välja ajast endast: saksa aadel oli end seitsmesajast aastaga Baltikumis niivõrd tugevalt kinnistanud, et Juhan Liivi aegu tuli teisel pool Peipsit ette olukordi, kus inimesed enam ei mäletanudki, et Baltimail elavad sakslaste kõrval ka eestlased ja lätlased, kes õigupoolest moodustasid elanikkonnast enamuse (Liiv 1936: 130). Vähemasti kuni XIX sajandi viimase veerandini oli tüüpiline eesti literaat kakskeelne (Undusk 1992: 591), avaldades töid nii saksa kui ka eesti keeles. Liivi esile astumise ajaks oli enamik siinseid kirjanikke end positioneerinud kas baltisaksa või eesti kirjandusväljal, mis teineteisega põgusalt siiski

veel kokku puutusid (Lukas 2006: 460). Selleks ajaks oli välja arenenud eestikeelne ajakirjandus, mis lõi soodsamad tingimused loomingu avaldamiseks ja mõttevahetuseks eesti keeles. Liiv ja tema põlvkond (Anna Haava, Karl Eduard Sööt, Eduard Vilde jt) kirjutasid peamiselt eesti keeles, kuid kirjandusväljal jäi oluliseks töövahendiks ka saksa keel. Kui Liiv vaimselt murdus, kartis ta oma kirjanduslike võimete kadumist, mille kohta ütleb: „Mõlemad, Saksa kui Eesti keel on kirjanduse tarvis nüriks jäänud [---]” (Liiv 1921: 30). See näitab, kui tugevalt tajus Liiv saksa keele kuulumist eesti kirjaniku loominguliste eelduste juurde. Ennekõike pärast õpetajate seminari venekeelseks muutumist hakkas siinses mõtteruumis saksa keele kõrvale astuma vene keel ja osa Liivi põlvkonnast (Jakob Tamm) oli tugeva vene kultuuri orientatsiooniga. Juhan Liiv sai nii hea eesti kui ka saksa keele õpetuse külakoolile järgnenud, aga lõpetamata jäänud kihelkonnakoolist. Kuigi Liiv tegi tutvust ka vene keelega, jäi ta ainsaks omandatud võõrkeeleks saksa keel ning tema lugemus lähtus sellest. XIX sajandi lõpus kasvas tõlkekirjanduse hulk ning osalt tutvus Liiv maa-ilmakirjandusega kindlasti ka sedakaudu.

Koolis õppis Liiv ajale tüüpiliselt ennekõike piiblitlugusid ja katekismusi ümber jutustama ning kirikulaule pähe, mis oli pastori range nõudmine juhuks, kui inimene peaks jääma pimedaks või kui tal tuleb kerjama hakata (Liiv 1936: 30). Pärast sellist õpetust pidi saksa keelest eestindatud kirikulaul Liivile hästi selge olema. Talle meeldis lugeda noorusest saati. Seda võimaldas ennekõike ehk tema vanem vend Elias, kes Juhani õpingute päevil asutas lähistel kohaliku raamatukogu ja orkestri ning seal käis Juhan nädalavahetustel raamatuid laenutamas ja muusikaharjutusi kuulamas. (Tuglas 2013: 53) Vaevalt Juhani kõik raamatud just venna raamatukogust pärinesid, kuid igal juhul oli see koht, kust oli võimalik neid saada. Liiv (1921: 52) on kirjutanud: „Mu kõige nooremast elust pääle oli meie talus raamatukogude raamatuid, kihelkonnakooli õpilaste kooliraamatuid, ajalehed aastat 20 – ehk enamgi käimas [---].”

Vend Jakob, kes oli pere lastest vanuse ja kirjanduslike huvide poolest Juhani ehk kõige lähemal (kuigi see lähedus kustub ajas), märgib, et esimene raamat, mis Juhan Liivile koolipoisina eriliselt mõjus, oli „Josep Haideni ellokäik” (1862). Austria helilooja Joseph Haydni elukäiku, aga vahest loomingutki tundma õppides otsustas Liiv tegeleda kunstiga, töötas saada muusikuks (Liiv 1936: 84) ja õppiski viiulimängu. Muusiku ametist unistas ta mitu aastat ja soovis hiljemgi, kui ta juba kirjanduse alal tegutses, saada endale klaverit.

Kindlasti tutvus Liiv üsna noorelt Friedrich Schilleri luulega ja millalgi ka tema esseedega. „Schilleri tööd kõik kokkukõidetult olid igaleühele, kes neist jägu sai, armsamaks ajaviiteks” (Vinkel 1995: 1522), meenutab Anna Sakh ühist noorusaega Juhan Liiviga. Selle lektüüri mõjul proovis Liiv kirjandusse tulla, kuid „Wilhelm Telli” eeskujul kirjutatud värssdraama poolik käsikiri pole säilinud. Noore ajakirjanikuna avaldas Liiv ühe Schilleri luuletuse tõlke ja ühe Johann Wolfgang Goethe luuletuse lausa kahes erinevas tõlkes. Liina Lukas (2021: 612) on tõstnud esile Liivi tõlke taset kui muutust Goethe-tõlke kvaliteedis. Liiv näib Goethe loomingut hästi tundvat, kui ta osutab, et lõpuks saab just „Faustist” „sõna hälli otsida” (ÄM: 14). Eestis leidis eriti Schilleri, aga ka Goethe looming järelkaja ja imbus siinsete haritlaste mõtte-

ilma. Nende tsitaate või ümberütlosti leidub ka Liivi kirjades kallimale, samuti tagakiusamise mälestustes, kui Liiv arvas end kuulvat möödakõndijat parafraseerimas tema pilkeks Schillerit (vt Liiv 1921: 16). Veel mugandas Liiv varakult ühe Ludwig H. Hölty luuletuse ja saksa keele baasil kaks Mirza Šāfi Vazehi luuletust. Lisaks leidub Liivi tõlgete registris loomingu põletamisest kõnelev luuletus remargiga „Hommikuma laulikute järele”. Elanud sisse Schilleri ja Goethe ajastu luulesse, tundis Liiv ka selleaegset saksa proosat ja filosoofiat, olles lugenud vähemalt Jean Pauli kujunemisromaan „Titaan” ning tutvunud Johann Gottfried Herderi ja Friedrich Schellingi loominguga (iseasi, kas just nooruspäevil). Liivi paberite hulgas leidub ka nooruspõlve luuletus „Rousseau’le”.

Liivi eruditsiooni kõige tähtsam ruum oli Ado Grenzsteini ajalehe Olevik toimetust Tartus. Esiteks kujundas Liiv selgelt lehe kirjanduslikku palet: ta avaldas oma kirjutisi, tegi ulatuslikke proosatõlkeid, eestindades Wilkie Collinsit ja James Fenimore Cooperit, ning kirjutas arvustusi ja arutles kirjandusküsimuste üle. Teiseks tõi Olevik Liivi kaasaegse kirjanduse ja selle probleemistiku juurde: lehes populariseeriti moodsat kriitilis-realistlikku kirjandust, avaldati Émile Zola, Anton Tšehhovi ja Hermann Sudermanni tõlkeid ja kommenteerivaid kirjutisi (Vinkel 1964a: 198). Kolmandaks pakkus Olevik head lisa Liivi senisele teooria-koolile. Ainult mõni aasta pärast Liivi lahkumist Oleviku toimetusest hakkas ajaleht esimesena tutvustama lääne filosoofiat eesti keeles. Aga ka neil päevil, mil Liiv seal töötas, valis peatoimetaja igal aastal ühe teema ja arendas seda rubriigis „Teaduse riigist” järjearuteluna läbi terve aasta. Liivi ajal oli üheks teemaks „Inimese ilust”, mis tõstatab esteetika küsimuse. Olevikus avaldas Liiv ka ise lühikese kommentaari „Tõe armastus”.

Kuigi peatoimetaja olevat olnud küllalt monoloogiline isik, on kaastöölised osutanud, et toimetuses oli dialoogi ja isekeskis arutati ka luuleküsimusi (Ambur 1942: 21). Liiv töötas ja magas samas ruumis Söödiga, kes oli Liivi kõrval üks paremaid luuletajaid Eestis XIX sajandi lõpus, ning temaga luule üle arutlemine võis olla rikastav. Liiv on osutanud, et nad elasid Söödiga kõrvuti sõbralikult, aga siiski oli nende „loomuste vahel kui vahe, mis ligemat südamlust keelas” (Liiv 1921: 38). Teatud mõttes olid Liiv ja Sööt antipoodid: esimene suri võrdlemisi varakult ja varatult, jättes endast maha vaid käsikirjad, teine aga elas pika elu, inimeste ja arvestatava külluse keskel. Kui Liivi nähakse harimatu metsgeeniusena, siis Sööt oli parema haridusega ja omal ajal ilmselt üks kõige suurema raamatukoguga eesti luuletaja.

Kuigi Grenzsteini töötoa raamatukogu oli tagasihoidlik (Ambur 1942: 19), siis raamatud Liivi lauale jõudsid. Kui võrrelda Liivi lugemisvara ja Oleviku veergudel käsitletud kirjandust Eesti Kirjandusmuuseumis asuva Söödi raamatukoguga, siis on näha nimetuste suurt kattuvust. Sellest lähtuvalt võiks oletada, et Söödi kasvav raamatukogu oli avatud ka Liivile. Mida Liiv sai Söödi raamatukogust lugeda, on raske piiritleda, sest paljudel juhtudel pole teada, millal Sööt mingi raamatu omandas – lõviosa neist tõenäoliselt alles raamatukaupmehena Olevikust lahkumise järel. Söödi raamatukogu osutab muu hulgas sellele, missugune maailmakirjandus võis olla saadaval XIX ja XX sajandi vahetuse eestikeelses luuleroumis. Selles leidub Euroopa kirjandusklassikat: Homeroose „Odüsseia” (Johann Vossi tõlkes 1875; leidub ka Vossi enda tekste) ja Sophoklese loomingut. Samuti on seal William Shakespeare’i teoseid,

Friedrich Gottlieb Klopstocki „Oden und Epigramme” ning Novalise ja Goethe loomingut, aga ka George Gordon Byroni, Robert Burnsi ja Henry Wadsworth Longfellow’ loomingut saksakeelseid tõlkeid. Veel raamatukogus figureerivad autoreid: Adam Mickiewicz, Sándor Petőfi, Heinrich Heine, Joseph von Eichendorff, Theodor Storm, Mihhail Lermontov, Aleksei Koltsov, Ivan Nikitin, Ivan Krõlov. Leidub palju ilukirjanduse kogumikke (sh Johannes Scherri „Bildersaal der Weltliteratur” mõlemad osad). Söödil oli teoseid neilt proosaautoritelt, keda Olevik propageeris (Tšehhov, Sudermann, Tolstoi), ja neilt, keda Liiv esile tõstis (Hamsun, Bjørnson, Ibsen), aga ka Dostojevski ja Maeterlincki teoseid ning palju kaasaegset luulet: Emile Verhaeren, Rainer Maria Rilke, Walt Whitmani „Grashalme” (1907), kogumik „Amerikanische Poesie: Dichter und Dichtungen der neuen Welt” (1898), Charles Baudelaire’i „Gedichte in Vers und Prosa” (1902). Silma hakkab klassikalise filosoofia vähesus (kui just pole Söödi kogust läinud palju raamatuid hiljem rändama) – mõni üksik David Hume’i ja Herderi raamat ning Immanuel Kanti „Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen”. Lisaks on filosoofilisi kirjutisi kaasaegsetelt, nagu Bartholomäus von Carneri, Julius Hart, Georg Simmel, Max Reischle ja Henri Bergson. Luulekäsitusi sisaldavaist raamatuist tõstan esile Gotthold Ephraim Lessingi teose „Laokoon: Oder über die Grenzen der Mahlerei und Poesie” (1894). Leidub ka kaasaegseid luulekäsitusi: Arno Holzi „Revolution der Lyrik” (1899), Gerhard Gietmanni „Poetik und Mimik” (1900), Theodor A. Meyeri „Das Stilgesetz der Poesie” (1901), Georg Brandese „Gestalten und Gedanken” (1903), Oskar Schmeckebergi „Abriss der deutschen Verslehre” (1905), Ernst Ludwig Schellenbergi „Gedanken über Lyrik” (1908), Albert Soergeli „Dichtung und Dichter der Zeit” (1911), Karl Borinski „Deutsche Poetik” (1912), Wilhelm Dreeckeni „Über die absolute Wertung ästhetischer Objekte” (1912).

Ilmselt just Söödi ungari-kire mõjul tõlkis Liiv Olevikus ühe Petőfi luuletuse. Kuid hilisromantilise luulelaine näib Liiv paremini tundvat saksa-austria telge, olles lugenud Ferdinand Freiligrathi, Friedrich Rückerti ja Nikolaus Lenau tekste. Kaasaegsete mälestuste järgi meeldis Liivile eriti Heine looming, mida ta on korduvalt tsiteerinud. Sakalas oli Liivi toimetuse ajal ilmunud Gottfried August Bürgeri, Ivan Krõlovi, Bjørnstjerne Bjørnsoni ja Aleksandr Puškini luuletuste tõlkeid. Neil päevil, mil Liiv Olevikus töötas, ilmusid lehes Goethe, Heine, Eichendorffi, Emanuel Geibeli, Friedrich von Salleti, Georg Rollenhageni, Friedrich Rückerti, Eduard Maria Oettingeri, Karl Geroki, Robert Burnsi, Henrik Ibseni, Claudius Rosenhoffi, Nicolas Martini, Petőfi, Jēkabs Lautenbahsi ning anacreontilise luule tõlkeid või mugandusi (vt Luuletõlkeid...).

Kuigi Liiv tõlkis juba varakult ühe Lermontovi luuletuse ja puutus Sakalas kokku mõne vene luule tõlkega, tegeles ta vene luulega lähemalt just Olevikus, mis sel ajal tutvustas tõlkes Aleksei Homjakovi, Puškini, Lermontovi, Nikolai Nekrassovi tekste. Liiv ise tutvustas Oleviku veergudel Turgenevi proosaluulet. Tuglas (2013: 359) usub, et Liiv võis tunda Nekrassovi ja Ivan Nikitini luulet, mis oli saksa keeles kättesaadav (ja viimane ka Söödi kogus). Venna Jakobi andmeil tõlkis Liiv saksa keelest rohkesti vene Burnsiks nimetatud Koltsovi luulet. Seejuures on tähelepanuväärsed kaks aspekti. Esiteks ei ole Liiv teadaolevalt varem kellegi luulet suuremas mahus

tõlkinud. Tuglas (2013: 357) osutab, et Koltsovi luulet võis Liiv tõlkida eesti keelde kahe saksakeelse tõlkeraamatu (1885, 1890) põhjal. Söödi raamatukogus on neist esimene (vt Koltsov 1885; teise Eestis leidumise kohta mul teave puudub) ning Sööt ise avaldas 1880-ndate lõpus Olevikus Koltsovi-tõlkeid. Tuglas (2013: 357) lisab, et Liiv võttis enda Koltsovi-tõlkeid ka oma teise koostatud, aga hiljem hävitatud luule-raamatu käsikirja. Just Koltsovi tõlkimise ajal jõudis Liiv n-õ omana tunnetatud luuletehnika juurde ja kirjutas esimesed sellised luuletused, mida hakatakse hiljem seostama eesti luuleuuendusega (vt Olesk 1988: 55). Needsamad tekstid (nt „Lumehelbeke”, mis ilmus ajalehes 1891) pidid olema ka Liivi koostatud, aga hävitatud raamatus ja luuletaja nägemuses kokku kõlama Koltsovi tõlgetega.

Liivi jaoks oluliste autorite, nii Heine kui ka Koltsovi puhul on rõhutatud nende suhet vastavalt saksa ja vene rahvaluulega ning nende kaudu pidi Liivgi suhestuma eri rahvaste folklooriga. Sel ajal avaldas Liiv ka ühe serbia ja ühe kreeka rahvalaulu tõlke. Luule kõrval tutvus ta kirjanduslooga, näiteks on ta nimetanud Johannes Scherri kirjanduse ajalugu „Allgemeine Geschichte der Literatur” (1851). Samamoodi ei jäänud Liivile võõraks filosoofia ajalugu, kuna millalgi on ta lugenud Albert Schwegleri teost „Geschichte der Philosophie im Umriss” (1848). Peale selle tutvus Liiv maailmakirjandusega, eriti tema ajakirjaniku ameti päevil, baltisaksa ajakirjanduse kaudu. Näiteks on Liiv tõlkinud tekste ja vaidlustanud seisukohti, mis pärinevad ajalehest Neue Dörptsche Zeitung, lisaks on Liiv osutanud mõnele saksakeelsele ajakirjale (vt Liiv 1921: 35). (Täpsemaid seoseid Liivi loominguga ja baltisaksa kultuuri vahel tuleks alles uurida.)

Alates 1894. aastast, mil Liivi suhted kultuurieluga katkesid ja ta suundus tagasi maale elama, puuduvad Liivi lugemuse kohta peaaegu igasugused andmed. Sel ajajärgul kirjutas Liiv ühe luuletuse, kus ta räägib vaimustusega Esaias Tegnér, Ibsen ja Bjørnsoni, ja tundub, et ta on sisse elanud Põhja-Euroopa kirjandusse. Liiv on luulekillus „Saksa kirjandus” isegi öelnud: „See rohi, mis võib hiiglaste terveks teha, / see murraks härjapõlviku maha. / Ei, olgu selles meil selge vahe, / et meil k o o l on üle lahe” (Liiv 2013: 408), andes mõista, et eestlastel tasukski vaadata Soome, aga ilmselt ka Rootsi ja Norra kirjanduse poole. Sellele mõttele jäi Liiv truuks elu lõpuski, kui ta tõstab „Ääremärkustes” eesti kirjandusele eeskujudena Berthold Auerbachi kõrval esile Bjørnsoni ja Knut Hamsuni (Ibseni tõmbab käsikirjas maha; ÄM: 19). Liiv osutab aga ainult ühele konkreetsele raamatule, öeldes, et tal kodus „Kaiser & Hoffmanni „Retorik” äratjaks oli” (ÄM: 5p). Kuid sellist raamatut ei näi leiduvat Eesti ega Saksa raamatukogude võrguregistrites. Kõige lähemal sellele nimetusele tundub olevat Karl August Julius Hoffmanni teos „Rhetorik für höhere Schulen” (1859) – vahest muutusid autori eesnime initialsaaliid Liivi mälus kogemata „Kaiseriks”.

Alates 1904. aastast, mil Liiv ilmus taas avalikkuse ette, on tema lugemuse kohta võimalik jälle midagi enamat esile tuua. Tuntuks on saanud tõik, kuidas Noor-Eesti liikmed kinkisid Liivile sünnipäevaks Heine teose „Buch der Lieder”. Tuglas (2000: 101) mäletab, et Liiv luges närvikliiniku külalisena Byroni teostekogu saksakeelses tõlkes. Sel ajajärgul tutvus Liiv osaliselt Noor-Eesti kriitikaga, mis vahendas ka maailmakirjandust. Noor-Eesti albumid hakkasid ilmuma 1905. aastal ning esimeses

numbris, mille Tuglas Liivile isiklikult kätte toimetas, ilmus artikkel Juhani Ahost ja tema loomingut. Lisaks ilmus seal artikkel „Charles Baudelaire ja dekadentism“, milles tuuakse ära paar luuleproovi, sh „Kurja lilled“. (Nende albumite kaudu sai Liiv tutvuda eesti esimese suure poeediga, Kristian Jaak Petersoni luulega, sh vabavärsilisega.) Kui kolmandat „Noor-Eesti“ albumit (1909) on Liiv kindlasti lugenud, siis seda, kas temani jõudis neljas (1912), mis sisaldab Tuglase esseed „Kirjanduslik stiil“ ja Johannes Semperi artiklit „Lüüririk ja meie aeg“, ei ole teada. Liivi kätte on puutunud aga Noor-Eesti ajakirjad, kindlasti esimene number (1910), mis sisaldab Brandese esseed, aga ka baltisaksa luuletaja Johannes von Guentheri arutlust uue sajandi ühest kõige mõjukamast poeedist, Stefan Georgest. Nii polnud Liivile Euroopa uusimad luulearengud võõrad. Teistes Noor-Eesti ajakirjanumbrites leidub Dante „Jumaliku komöödia“ katkend ning soome ja läti kirjanduse tutvustus, aga ka uue sajandi ühe kõige silmapaistvama eesti luuleteoreetiku Semperi essee „Sümbolism ja saksa romantism“, milles vaadeldakse muu hulgas luule ja filosoofia seoseid.

Liiv luges ka Juhan Luiga töid, milles avaldub samuti filosoofiat (Rousseau, Schopenhauer, Nietzsche, Tolstoi jt). Kas juba varasema leivaisa Grenzsteini filosoofiahuvi või siiski Luiga kriitika mõjul tutvus Liiv Nietzsche loominguga ning ilmselt Schopenhaueri peateosega „Die Welt als Wille und Vorstellung“. Tolstoi kuju ilmub Liivi mõttemaailma samal ajal, mil ta „Ääremärkusi“ kirjutab, kas väga traagilisel või hoopis koomilisel viisil (vt Liiv 1921: 61). Liiv on reageerinud uuele kultuurilainele, mis XX sajandi hakul Eestisse tuli (kirjutades nt luuletuse „Schopenhauer“), ent lisaks pöördus ta elu lõpus Euroopa kõige iidsema kirjanduse poole. Kaasaegsete väitel rääkis Liiv antiikkultuurist, Homeroosest ja tema loomingu tõlkimisest (vt Lepp 2000: 14). Kuigi Tuglas (2013: 352) suhtus sellesse muigega, leidub teateid, et Liiv ongi teinud katseid tõlkida saksa keele baasil Homeroose „Odüsseiat“, ent visanud käsikirja tulle (EKM EKLA, f 245, m 121:3).

Eeltoodu võiks olla üldine autorite nimistu ja tekstide võrgustik, mille taustal pidi Liivi luulekäsitlus välja kujunema. Kuna Liivi kõik ulatuslikumad luuletõlked (Koltsov, Homeros) on hävinud ja ta pole maailmaluulet õieti kommenteerinud (ainult killud peamiselt saksa romantismi kohta) ning tema luulelugemuse kohta leiduvad vaid üksikud andmed, millest ei saa teada, kui põhjalikult ta vastava materjaliga tegeles, siis pole Liivi kokkupuudet maailmakirjandusega peetud kuigivõrd oluliseks. Mõnest Liivi lugemismuljest võib aga aimu saada. Näiteks „Ääremärkuste“ eluloolise ainese sekka on Liiv visandanud lugemisega seotud tundepildi (frg 1): „Lähen mures koju, Johannes Scherri Europa kirjanduse ajalugu põues. Lagund isa talu vastas.“ (ÄM: 6) Teisal täiendab ta seda pilti olulise hinnanguga: „Ma tundsin Scherri kirj. ajalugu lugedes ju liginemist kõigi kirjandusliselt tegev inimestele“ (Tuglas 2013: 212). Liivi eruditsiooni tervikuna vaagides võib järeldada, et see lihtsaks peetud mees jõudis harimatusest ja nõdrameelsusest hoolimata süüvida saksa mõtteruumi ning sellesse süvenemine oli talle oluline.

Liivi luulekäsituse peamised lähtekohad

Liiv räägib luulekriitikas peamiselt eestikeelsest kirjandusest. Ta kommenteerib väheke varasemat luulekultuuri, suhtudes lugupidavalt eesti rahva- ja kerge muigega kirikulaulu ning aupaklikult Kreutzwaldi „Kalevipoega” ja Koidula luulesse. Luulekriitika põhiosas tegeleb Liiv kaasaegse eesti kirjandusega. Noore mehana arvustas ta julgelt kogenuma põlvkonna Grenzsteini, Karl August Hermannini ja Jaan Bergmanni loomingut või väljaütlemisi. See põlvkond avaldas Liivi luulekäsitusele kindlasti mõju. Liivi luuletunnetuse lähtekohas (nt sonetikultuur, millest Liiv peagi eemaldus) on kindlasti tema venna Jakobi mõju. Eesti XIX sajandi lõpu luulekultuuri mõjutas laiemalt Bergmanni luulekäsitust. Bergmanni ja Liivi mõtlemise vahel on pinge: Liivile ei ole sümpaatne, kuidas Bergmann räägib poolharitud kirjanikest, kelle hulka kuulus ilmselt ta isegi. Liiv osutab, et „kui palju astmeid Saksagi luule enne pidi astuma, kuni ta praegusele kõrgusele jõudis”, ning imestab: „Kuda võib nüüd y [Bergmann] nõuda, et hiljuti ärkanud eesti luule niisama läigiks, et mõni luuletaja juba Schilleri ehk Heine kõrgusel pukil istuks” (Liiv 1887). Sellegipoolest võis Liivi luulekäsitust saada tõuget Bergmanni „Luuletuskunstist” (1878), mis muu hulgas kutsus ettevaatlikkusele riimikasutuses: „Riim ep ole mitte Eesti laulu-loomuga ühte kasvanud [---]” (Bergmann 2007: 84). Kui Liivis hakkas settima riimikriitika, siis väljendus ta sarnaselt, öeldes näiteks Grenzsteini luuletuste arvustuses: „Riim ei ole Eesti oma laps. Jäetagu ta parem eemale, kui ta ei kõlba.” (Liiv 1889: 8) Aga sellesamas arvustuses tõstab Liiv esile Grenzsteini teksti „Isamaa, Sinuga”, mille kompositsioonilises läheduses on nähtavasti sündinud Liivi enda tuntud luuletus „Sinuga ja sinuta”; lisaks on Liiv kasutanud oma luules Grenzsteini värsiridu „Emajõgi mine lahti, neela, jändajate jahti” (vrd Liiv 1889: 15; Talvet 2012: 208).

Kõige paremini näib Liiv tundnuvat oma põlvkonna luulet: ta kirjutas korduvalt Anna Haava luulest, käsikirjadest nähtub, et ta elas sisse ka Jakob Tamme tekstidesse. Seejuures mängis rolli seegi, et ta lävis töö- ja eraelus kõige rohkem oma põlvkonna luuletajatega, nagu Sööt, Georg Eduard Luiga ja Peeter Grünfeldt. Lisaks käitles Liiv nooremate autorite, ennekõike Ernst Enno, Gustav Suitsu ja Villem Grünthal-Ridala kesks XX sajandi alguses tärganud impressionistlikku ja sümbolistlikku luulet.

Elu lõpus kirjutatud essee „Ääremärkused” silmitseb Liiv eesti kirjanduse pilti ja teeb viimase katse oma kogemused kokku võtta. Ta ütleb: „Mina ei ole metsas olnud, ma olen aast-aastalt kõike lugenud, kõike keele variatsioonisi läbi eland” (ÄM: 16), justkui aimates, et teistel on vahest põhjust tema kogemustepagasis kahelda, sest pikka aega on mees ikkagi kultuurikeskustest eemal metsas elanud. Vaatamata teravale proosakriitikale (samuti isiklikele solvumistele) tõstab Liiv proosast esile mitu kirjanikku: Ernst Peterson-Särgava, August Kitzbergi, Vilde ja noore Tuglase, vähemal määral noore A. H. Tammsaare. Rääkides samal ajal eesti luulest, tõstab Liiv tagasihoidlikult esile Suitsu, kelle luules leiab ta „äärt ja sügavust” (ÄM: 17p). Mujal ütleb Liiv (1996a: 303), et Suits on „anderikkam noor eesti kirjanduses”, kuid samal ajal ka „kurjem vaenlane eestilisemale kirjakeelele”, kritiseerides laiemalt Noor-Eesti keeleeuendust. Ühelt poolt annavad Liivi märkused tunnistust, et tema suhtumine modernistidesse ei olnud nii üheplaaniliselt terav, kui nõukogude ideoloogia mõjul

ja järelmina on arvatud. Teisalt näitab see, et kokkuvõttes oli tal oma kaasaegse luule kohta väga vähe positiivset öelda. Liiv sõnab „Ääremärkustes”, et eesti kirjandust ja küllap eriti luulet iseloomustab sentimentaalne selgrootus (ÄM: 6p).

Arutledes tegelikult nii proosa kui ka luule selgrootuse põhjuste üle, ütleb Liiv, et „enam kui kümmekond aastaid tagasi” hakkas „noorte loomise katsetes” ilmuma „isesugune kahvatand sentimentalsus”, mis tahtis kehasada „lootusetust, võimetust, seespidist rõhuvust”. Sellega muutus luule Liivi sõnul üksluiselt halliks ning seda „väsinud stiili” hakati nimetama „Eesti väsimuseks”. (ÄM: 5) Nõukogude ajal tõlgendati Liivi selle kriitika sihtmärgina üheselt Noor-Eestit (vt Vinkel 1964a: 201), aga „Ääremärkuste” loomisajast rohkem kui kümmekond aastat tagasi Noor-Eesti autorid öieti veel ei avaldanudki (Suitsu luuletused hakkasid ilmuma alates 1899. aastast). Usutavam on, et Liivi kriitika ei olnud üksnes Noor-Eesti kunstikäsituse kohta, vaid see lihtsalt laieneb muu hulgas ka Noor-Eestile. Siinjuures ütleb Liiv, et see väsimus ulatus temagi peale ning selgrootu kirjanduse näidetena esinevad „Ääremärkustes” tema põlvkonnakaaslasedki.

Liivi arvates tuli see väsimus ühelt poolt välistest mõjudest, ajast endast. Eestis oli XIX sajandi lõpus esil rahvusliku liikumise taandumisele järgnenud venestusaeg, mil mitmed varasemad suurvaimud (Kreutzwald, Koidula, Jakobson, Kunder) olid surnud ja varasemad lootused kustunud. Oli raske aeg ühiskondlikus plaanis, aga Liivile ka isiklikult, sest just sel ajal põles ta läbi ja tunnistati hulluks. „Ääremärkustes” on Liiv oma tollase loomingu tausta haruldaselt avanud: „Gr[enzsteinist] mahajäetud, omastest salatud, luuletasin ma oma halli luulet!... // Kes rohkem nõuab – laulgu!” (ÄM: 6p)

Ühes järgmises aega ja kirjandust suhestavas marginaalis tõdeb Liiv, et aeg on alati kirjanikule raske ning see on mõnevõrra vajalikki: „Ilma selle raskuseta tõmmata ei olegi” (ÄM: 9p). Ta märgib: „Aga ei üksi Eesti väsimus ei olnud sentimentalse selgrootuse põhi – oli Eesti kunstioskamatus, hällis virisev roman ja lyrik” (ÄM: 6p). Välistes mõjud mängisid kaasa eesti kirjanduse stiili väsimises, kuid pearõhk on ikkagi kirjanduse siseelul. Liivi luulekriitika viimane eesmärk ongi mõelda läbi, millest eesti luule stiil kõige rohkem puudust tunneb (frg 2):

Vahest seda tahtsin ma öölda, et mõned enese ajutöö nõrkust ilusate palju sõnade sisse tahavad varjata – näit. noored armastuse hellusest ja õnnest kirjutades ja ei anna oma kujule positsiooni.

Nagu selgroota silk. Ei, ilma ei saa petta, enese oskamatust sõnade kuhjamisega katta.

See natukene, mis selgrootust oli, uppus ära.

On nagu subjektita prädikat. Kunsti mõttes täiesti seda.

Sest kandja ehituskivi puudus. (ÄM: 4)

Esimese stiili või luuletehnika probleemina nimetab Liiv positsiooni andmist (lad *positiō* 'asetamine, istutamine; asend, asetus; seis, positsioon, situatsioon; esitusviis; suhtumine'; Kleis jt 2002: 860). Positsiooni mõiste on kasutuses väga mitmesuguses tähenduses. Liivi mõtlemises märgib positsiooni andmine kirjanduslikku kujutus-

viisi ning sellest oleneb, kas luuletus kannab või ei kanna, kas ta suudab asja väljendada või mitte, kas luuletusel on üldlõõse mõte. Positsiooni ärajäämist luuletuses võrdleb Liiv selgroota silgu ja subjektita predikaadiga ning ilmselt just sellel põhinebki eesti kirjanduse selgrootus. Liivi kriitika jätkub mõnevõõra teises suunas, osutades eesti kirjanduse keelelisele lõtvusele. Ta vaatleb Jaan Lipu värssi „Siin närtsind lilled ja lehed” ning küsib (frg 3):

Aga mis tähendavad siin veel lehed? Lehed, kus juba lilledgi närtsind? Eks ole lill, õis ometi tähendusrikkam kui leht.

See oli väsitav, lõõdvendav juurdelisand.

Niisuguseid vahesi ei ole hakatudgi veel Eestis tegema, ja siin on ometi terve võimine ära karakteriseeritud – dissotsiatsioon kui puuduks koguni. (ÄM: 7p)

Teise luuletehnilise probleemina nimetab Liiv dissotsiatsiooni. See pärineb ladina-keelsest sõnast *dissociātiō*, mis tähendab lahutamist, eraldamist (Kleis jt 2002: 272). *Dissotsiatsioon* on kasutuses tänapäevalgi humanitaarteadustes, kuid ennekõike on see reaalteaduste, bioloogia ja keemia termin. Liivil puudutab dissotsiatsioon poeetilis sõnastamist, milles eristatakse olemuslikku juhuslikust. Kirjandusteos on tehtud keelest ja positsiooni andmine saab realiseeruda dissotsiatsioonis, need mõisted peavad olema ühe ja sama asja kaks külge.

Liiv ütleb, et selliseid eristusi, mida sõnakunst keelelt nõuab, „ei ole hakatudgi veel Eestis tegema”, mõeldes Eesti all ilmselt vastavat keeleruumi. Mitte kuskil ei ütle Liiv, et positsiooni-dissotsiatsiooni loomiseks tuleks otsida eeskujut eesti vanimast, rahvaluule traditsioonist, kuigi nõukogudeaegses retseptisioonis on Liivi luulet liigagi tugevalt eesti rahvaluulega seotud. Niisamuti ei ütle ta, et seda võiks leida uusimast, modernistlikust stiilist. Niisiis sõnab ta kategooriliselt, et neid eristusi pole hakatud tegema – ei luulepraktikas ega ka teoreetilisel tasandil, kriitikas. Kriitikaga iseäranis on Liivi arvates Eestis kehvad lood, ainsana tõstab ta esile Juhan Luigat, kes on „Kunderi ajast päälle esimene arvustaja sõna õiges mõttes” ja kelle töodes on „esimene kriitiline sügavus” (ÄM: 22p). Liivi kriitika, et eesti luulekultuuris „ei ole hakatudki veel” õigeid eristusi tegema, vihjab, et mõnes teises kirjanduskultuuris tehakse ammu selliseid eristusi ning tema luulekäsituse lähtekohti võiks otsida pigem maailmakirjandusest. Liivi kriitiline suhtumine kohalikku luulekultuuri võis tõukuda ka saksa retoorikast, mis tema enese sõnul just „äratajaks oli” (ÄM: 5p). Ka Hoffmanni (1873: 36–42) retoorika tegeleb mõtete liigendatud esitamise küsimusega.

Liivi unistavasse vaimu on jätnud tugeva jälje nooruspõlves loetu. Ta ütleb kirjas Liisa Goldingule: „[---] Sinus läks mu nooruse unistus, mida ma Marlitti „Gold. Else” sarnasuses enesele lõin, täide” (Liiv 1996b: 137), osutades saksa sentimentaalsele romaanile „Goldelse” (1866), mille peategelase saatuseks oli avastada oma aadlipäritolu. Tundub, et suure luuletajakuju on Liiv enesele loonud Schilleri põhjal. Schiller on ainus välismaine luuletaja, keda Liiv on proovinud poetiseerida: „Luuletaja” jutustab loo, kuidas luulevürst tõusis hauast, et vaadata, kui kaugele on luulekunst jõudnud (vt Liiv 1989: 259). Kuigi Liivi luuletunnetus muutus ajas, siis tema Schilleri-huvi püsis. Liiv arutleb „Ääremärkustes”, et läinud generatsiooni „varjudest

mitte enam uut elu ei saa luua. Nad on hauda läind ja nendest tundmustele antud kujud, sõnad, jäänud. Uut Schilleri ei loetaks enam, nagu enne Schillerigi Schillerit ei olnud.” (ÄM: 7) Muulgi osutab ta: „Kuulsad mehed on hääd eeskujud. / Aga mitte e n a m kui eeskujud!” (Liiv 2013: 408) Schilleri looming on Liivile eeskätt oluline kui luuleteoreetiline kontekst, mitte kui luulepraktika, mida sada aastat hiljem matkida. Kui Liiv ütleb, et eesti kirjandust vaevab sentimentaalne selgrootus, siis just Schiller paneb esseega „Über naive und sentimentalische Dichtung” (1795) aluse sentimentaalse luule määratlusele lääne kirjandustraditsioonis. Schiller käsitleb kirjandust Homeroosest Goetheni, andes raami kogu lääne kirjandustraditsiooni mõtestamiseks. Selline teoreetiline taustsüsteem võis olla Liivile kui autodidaktile oluline toetuspunkt.

Schilleri luulearutluse taustaks on Kanti filosoofia ning lähtekohaks inimese ja looduse vahekorra küsimus. Olulised paralleelid tekivad ka Herderi mõttemaailmaga. Schilleri (2020: 33–34) järgi iseloomustab inimolu kaks põhilist seisundit. Esimeses, loodusliku lihtsuse seisundis toimib inimene harmoonilise tervikuna. Inimese meeled ja mõistus pole oma tegevuses veel lahutatud. Ent inimene eemaldub oma kujutlusvõime ja mõistuse vabaduse kaudu looduse lihtsusest ning teises, kultuurilises seisundis on see harmoonia temas kadunud ja ta saab end väljendada ainult ühtsuse poole püüdlejana. Algne tundmise ja mõtlemise ühtsus, mis oli enne tegelik, eksisteerib nüüd ainult ideaalina. Schilleri põhieeldus on, et esimeses seisundis väljendub inimese loomuse terviklikkus täielikult tegelikkuses, ent teises seisundis on inimese loomuse terviklikkuse harmooniline koostöö vaid idee. Eeldades, et luule ülesandeks on „anda inimsusele tema võimalikult täielik väljendus”, peab luuletaja esimesel juhul nii täielikult kui võimalik jäljendama tegelikku ja teisel juhul tõstma tegelikkuse ideaaliks, kujutama ideaali. „Luuletaja [...] kas o n loodus või ta o t s i b seda. Esimene moodustab naiivse, teine sentimentaalse luuletaja”, käib Schiller (2020: 33) välja oma põhilise eristuse.

Kuigi naiivse ja sentimentaalse kaudu eristab Schiller ennekõike stiili, mitte epohhi, seostab Schiller (2020: 35) naiivset rohkem vanema, sentimentaalset aga kaasaegse luulega: esimene liigutab meid läbi looduse, meelelise tõe ja elava kohalolu, aga teine läbi ideede. Sentimentaalne luule on abstraktsuse ja vaikuse sünnitis ning ta kutsub sinna, naiivne on aga elu laps (Schiller 2020: 76). Essee teises pooles osutab Schiller karidele, millesse naiivne ja sentimentaalne luule võivad takerduda. Kui naiivse geeniuse loomingus jääb mõnikord puudu vaimust (sks *Geist*), siis sentimentaalse puhul on sageli probleemiks objekt (*Gegenstand*) kui meelelise maailma osa: tõustes ideede juurde ja loobudes tegelikkusest, ei jää sentimentaalne luuletaja alati piisavalt asjalikuks. Ent „objekt ilma vaimuta ja vaimumäng ilma objektita on mõlemad esteetilises hinnangus eimiski” (Schiller 2020: 84–85). Ligi sada aastat pärast Schillerit vaatab Liiv ühe väikese rahva kirjandust ja näeb, et eesti kirjanduses on sõidetud sentimentaalsuse karile – ja see on väga sarnane sellega, millele varem osutas Schiller (frg 4): „Jah, ühesugusus, sentimentalse kõiges nägemine, on plastilise ära lämmatand. [...] See lõpmata elegeiline, müstiline valu kõiges looduses – // Raputage loodus luupainajana seljast! Niisugune ta ei ole!” (ÄM: 6p–7) Kõige uuem eesti luule on Liivi arvates väljapääsmatult trööstitu:

Aga see väsitav, väsitav kurbtus... Selle, oma aja, väsind stiili modernismi vahele on need helid ära kadund. [---] Kontrastilisemat, tulisemat, naivlist otsid sa – viimaseta on iga laulik kiriku lauluraamat – aga ei leia. (ÄM: 11p–12)

Liivi arvates on „elujõuline sentimentalism” vägev, kuid eesti kirjandus selle potentsiaalini ei küündi (ÄM: 13). See kirjandus on proportsioonitult sentimentaalne ja kirjanduslik kujutus on minetanud oma usutavuse – loodus ilmneb lausa luupainajalikus kõveruses. Eesti kirjandust iseloomustavad märksõnad on „ühesugune” ja „vesine” (ÄM: 9p). Tasakaalu puudumist eesti kirjanduses mõistab Liiv Schilleri sentimentaalse luule kriitikale lähedases võtmes. Ta rõhutab läbivalt, et eesti kirjandus vajab rohkem kainust ja asjalikkust. Kritiseerides sentimentaalsuse vohamist, seab Liiv oma luuleteoreetiliseks lähtekohaks naiivse stiili, mida ta seostab „kontrastilisema, tulisemaga”. Kuna ilma selleta on luuletaja vaid „kiriku lauluraamat”, on Liivi järgi tõelisele luuletajale naiivse luule tee vältimatu.

Liivi luulekäsituse põhilised teesid

Naiivsena käsitles Schiller iseäranis Vana-Kreeka kultuuri. Liivi pöördumine antiigi poole polegi ehk juhuslik, vaid võib tõukuda sügavamatest luuleteoreetilistest arusaamadest, naiivse otsingutest. Teatud antiigifantaasia võib olla sisse kirjutatud ka „Ääremärkustesse”. Õieti alustabki Liiv esseed, visandades ühe kangelase kehastuse, mis annab oma seisakus edasi terve sündmuse, mis võis toimuda ka aastatuhandeid tagasi. Enne kui Liiv hakkab rääkima luuletajast, osutab ta komponistile, skulptorile ja maalikunstnikule. Kirjanduse käsitlemine suhtes teiste kunstidega on saksa klassikalise esteetika osa ning nt Lessingi teos „Laokoon ehk maalikunsti ja poeesia piiridest” (1766, vt Lessing 1965), mis võis anda õpetust Schillerilegi, ei olnud Liivi ringkonna luuletajatele võõras (vrd Söödi raamatukogu).

Tõelise luuletaja teed hakkab Liiv avama muusika ja plastika eristuse põhjal. *Plastika* on saksa klassikalise esteetika mõiste (vrd Herder „Plastik”, 1778). Muusika ja plastika eristust kasutas oma essees ka Schiller, kes ütleb, et Klopstocki meistritöö „Messias” on suurepärane muusikalisest poeetilisest vaatepunktist, kuid jätab veel palju soovida plastilise poeetika seisukohast. Schilleri järgi on Klopstocki loomingu väga palju abstraktset, aga väga vähe kehalist. Rääkides luule suhtest helikunsti ja kujutava kunstiga, annab Schiller ka muusikalise ja plastilise luule määratlused: muusikaliseks võib nimetada luulet, mis tekitab üksnes teatud hingeseisundit, nagu seda teeb helikunst, ilma et selleks oleks vaja kindlat objekti, ning plastiline on luule, mis jäljendab vastavat objekti, nagu seda teevad kujutavad kunstid. (Schiller 2020: 55–56) Teisal on Schiller (1961: 103) rõhutanud muusika ja plastika ühendust: „[---] poeesia oma täiuslikemas kujunduses peab haarama meid võimsalt nagu helikunst ning ümbritsema rahuliku selgusega nagu plastika.” Liiv töötab muusika ja plastika eristusega Schillerile lähedases võtmes ja sõnab „Ääremärkustes” järgmist (frg 5):

Muusika esitab hääle muutmise läbi tundmusi, kõne sõnade läbi asju ja olemist, millest mõtlemine ja tundmused tulevad.

Ja nõnda läheneb luulekunst, nimelt lyrik, enam muusikale, mõtlev juurdlev, kujutav, jutustav enam plastilisele, kehalisele, asjalisele, asjale (Gegenstand)

[---]

Mihkelsoniga ütlen: teised näevad üksi luules rythmust, kokkukõla, õrnust, vägevust, nagu ei oleks proosas seda ollagi!

Kõne – ta on kõik muusik!

Kõik aga ka plastik! (ÄM: 2p–3)

Ka „Ääremärkustes” räägitakse ühelt poolt muusikalisest ning teisalt plastilisest kirjandusest. Kusjuures asja määratleb Liiv sarnaselt Schilleriga *Gegenstand*’ina. Siinjuures toob Liiv välja, et eesti kirjanduses on levinud arusaamine, nagu oleks ainult luuleteosest leida muusikat, mida ta iseloomustab märksõnadega „rütm”, „kokkukõla”, „õrnus”, „vägevus”. Liivi arvates on nii seotud kui ka sidumata kõne ühtaegu muusika ja plastika, seega on ka proosateoses muusikat – ja samal ajal ei puudu luuleteoses plastika. See tähendab, et luule mänguruumi alused on avaramad sellest, kuidas neid on eesti luules kasutatud. On huvitav, et Liiv tajub mõtte lähedust Tuglasega (1912), kes on oma kirjandusliku stiili nägemuse pannud kirja Liivi „Ääremärkustega” samal ajal ning räägib samuti plastika vajadusest. Mil määral on Tuglase arusaamad kirjanduslikust stiilist mõjutanud Liivi ning kuidas Liiv võis ses küsimuses mõjutada Tuglast, ei ole põhjalikumalt uuritud.

Liivile on omane võrrelda kirjaniku valikuid ja tegutsemist looduse toimimisega: „Ühesugusus surmab, elu on mitmekesisuses” (ÄM: 20p), ütleb ta ja imestab, kuidas elus ja looduses igapäevaselt korduvat mustrit tähele ei panda ega kasutata loomes. Liivi jaoks on luule mänguruumi mitmekesisus iseenesest väärtuslik. Mõeldes kirjaniku tegevusele, ütleb Liiv: „Meie tahame südame tormirutulist tegevust, tunde kiirust seisakule panna, meie tahame tarretust liikuma seada; halli aega kõnelema, kaljumäge vägevust avaldama. [---] Loodus teeb sedasama, teisendab.” (ÄM: 8p) Siit ka Liivi sünteetiline hoiak luule mänguruumis tegutsemiseks: talle pole omane luule eri võimaluste juures ühte eelistades teisi välistada, vaid eri võimalusi teisendada, varieerida. Kõigepealt kaalub Liiv luule võimalusi kujutusviisi küsimuses (frg 6):

Et kõik tundmusline tõeste nähtava kuju on, siis tuleb loomise juures ikka nähtavaga algada, nähtavaga varjusarnast siduda, – nähtavust, kehasust, kehadest, ainetest! [---]

Kehadest nüüd, [---] asjadest (kujutus) saab ehitada.

Tundmusi, vaimliste olemiste varjud, saab tuletada.

Kuid ehitus on kaine, plastiline. Palju kehasi, – võib külmus tulla.

[---] muusikalised, lyrilised, – ärapildid pikkades ridades ilma oma valitseja isandata, positsionita, võivad – und sünnitada. (ÄM: 3p–4)

Ka Liivi järgi on luule sisuks ennekõike tunnete väljendamine ja selles mõttes on luule põhiolemus muusikaline. Ent sellegipoolest peab luuletaja alustama nähtava, asja, kehalise maailma kujutamise, st plastikaga. Kuna Liivi idee on hoida

kujutuses tundelist poolt tagaplaanil ja asjade maailma esiplaanil, siis on tema luule-ideaal kirjanduse põhiliikide seisukohast kaldu eepilise telje poole.

Liivi rõhuasetused luule kujutusviisis paneb paika arusaam, et muusikalised, lüürilised pildid üksi ei kanna, need vajavad valitsemist ja seda valitsejat nimetabki Liiv positsiooniks. See on tunnet kandev ehituskivi, tunde ilmnemise alus. Positsiooni loomine kuulub Liivi järgi just plastika valda.

Juba viiendas fragmendis arutles Liiv, et tunded tulevad asjadest ja olemisest, ning nüüd ta lisab, et kõik tundmuslik on „nähtava kuju”. Kehadest saab ehitada ja tundmusi tuletada, rõhutab Liiv. Ta toetub sellisele arusaamale, et asi ja tunne on samasuguses vahekorras nagu keha ja vari: kui luuletaja tahab edasi anda tunnet, varju, siis ta peab kõigepealt edasi andma asja, keha, millelt see ilmneb. Tahtes muusikat, peab valima plastika. Kui aga kõneletakse ainult tunnete nimedega, siis kujutatakse vaid varjudega, arutleb Liiv ja sõnastab oma juhtlause: „Kujutatagu kehadega, mitte varjudega. Kivide varjudest ei saa müüri, küll aga kividest enestest.” (ÄM: 9p–10) Kirjandusliku kujutuse kõrval räägib Liiv ka poeetilisest sõnastusest (frg 7):

Kuidas üks vale hää terve muusikatüki rikub, nõnda iga ilmasjata sõna keelemuusika. Ta jõu. Ühendamine ehk lahutamine olgu piinlik puhas, et mitte üks ilmaasjata sõna päämõtte esitajat ära ei lödvenda, väsita. [---]

Oh, sina oled peenikene poiss, sõnadega maalimine.

Ärgu olgu [---] viimases midagi tehtud, vaid tuntud, just helinaks, oma algolevuseks, sõnaks saanud; ja viimases, nõnda öelda, joonestuses, kaine-kujutavas, asjalikus, rajavas, eesjoonesi ajavas, telingus, mitte tundelisi hüüdeid, vast aga küll nägemata kaastundmust – sarnane reab sarnasele... astub veel enam nägematu salakesi kangiks juurde... (ÄM: 7p–8)

Nagu kirjandusliku kujutuse küsimuses, algab ka poeetilise keele arutlus muusikast. Essee alguses võrreldakse sõna noodipeaga ja juhitakse tähelepanu selle kompositsioonilisele olemusele. Kui Liiv räägib muusikast, siis kuuleb ta oma kujutluses ennekõike klaverimängu, millest pärinevad tema põhilised näited: samamoodi nagu klaverimängija võib vajutada valele klahvile, võib ka luuletaja sõna valesti kasutada ja tulemus on sama.

Liiv räägib luule komponeerimisest, teose osade lahutamisest ja ühendamisest. Sarnastest asjadest kõneles Hoffmanni retoorika (vrd *Trennen und Verbinden*, Hoffmann 1875: 52) ning tema tutvustatud analüütiline ja sünteetiline meetod polnud Liivile ilmselt võõras. Lahutamise ja ühendamise mõisted on olnud kasutusel ka eesti poeetikas (nt lahutav ja ühendav lausestik; Ainelu, Visnapuu 2008: 105–106). Liiviga seoses käsitleb lahutamise ja ühendamise printsiipi esimesena Alekõrs (1960: 653–656).

Liiv rõhutab, et lahutamine ja ühendamine peab olema piinlikult puhas, poeetilisest keelest tuleb eemaldada igasugune lisand, mis midagi olemuslikku juurde ei anna. Liiv on vastu kirjanduse ümmargustele lausetele, mis hajutavad või sulatavad kokku erinevate kompositsiooniliste üksuste piirjooned, nii et lõpuks on raske aru saada, millest tekst kõneleb. Tema jaoks on oluline, et keel teeks hästi nähtavaks teose

kõik osised, ning komponentide sellist eristamist mõistab Liiv dissotsiatsioonina. Dissotsiatsiooni loova keele märksõnu avab Liiv käsikirjas, mis on algselt ilmselt „Ääremärkuste” juurde mõeldud: „Ole sõnades nii lühike, et teine enam lühemat vormi võtta ei või. Siis on kirjeldus ülevaatlik.” (ÄM: 23) Esiti oli kirjutatud „Ole sõnades nii selge”, aga *selge* on maha tõmmatud ja asendatud. Poeetilise keele olulisimad tunnused on niisiis selgus ja lühidus – eesmärk seega kõige täpsema sõnastusvõimaluse leidmine. Liivi lähtekoht on, et kuigi luuletaja sihiks on vahest küll kõrge luulekeel, kõlav keelemuusika, tuleb alustada lihtsast keelest.

Kui Liiv puudutab keeleküsimumust eesti kirjanduses, siis ei osuta ta ühelegi luuletusele, küll aga tõstab esile mõne proosateksti. Kõige kujukamalt kirjeldab ta Peterson-Särgava „Paiseid”: „Kare, lühike, selge on Peterson oma kujutuses”, sellest on kadunud „[k]õik väsinud stiili siidiline, endise aja katheedriline, kõik poleeritud sõnade kuhjav unehellitusline”. Vastukaaluks sõnadega maalivale eesti luulele, sellele „peenikesele poisile”, seisab siin „lühike ja tüse mees”. (ÄM: 17p–18) Liiv tunneb enda jaoks midagi ära – tema luuleideaal on kirjanduse põhivormide seisukohast teatud mõttes proosa poole kaldu.

Kritiseerides sõnadega maalivat stiili, küsib Liiv: „Aga mida saan ma lahtund viinast; Mis näituseks Schiller nende olevustele nimeks andis, mida ta ise lõi, see on tema keel. Mis selle kõrge keele kordamine väikese algaja käes kõik aitab?” (ÄM: 10) Kusagilt külge jäänud suured sõnad pole muud kui lahtunud viin, mis mõju ei avalda. Ta rõhutab: „Mõte, tundmus, lõi enesele ise keele, kõrge luulekeele. Algaja algagu lihtsaga ja lihtsa keelega – küll tuli keele toob.” (ÄM: 10) Liivi seisukohast sünnib kõrge luulekeel ise. Ka tsiteeritud fragmendis öeldakse, et poeetilises keeles ärgu olgu midagi tehtud, ja lisatakse huvitavalt, et sõna peab luuletaja käes saama „algolevuseks” ja sellist algupära nimetatakse helinaks. Kirjandusliku kujutuse loogikat seletab Liiv visuaalse keha ja varju kujundiga, poeetilise keele juures lähtub ta auditiivsest helina ja kaja kujundist: kõrge keelemuusika pole muud kui kaja ning selle saavutamiseks peab alustama lihtsa keelega, mille helisemisest kaja tekib. Kaja on varju analoog ja nii jätkab Liiv keele dünaamika mõtestamisel varasema mõttemustriga. Liiv võtab oma arutlused kokku (frg 8):

Kirjutatagu plastiliselt, kujukalt.

Kehad, kehad kokku, asjad, nimed, sündmused. Küllap nad tundmuse kaasa toovad.

Nad toovad kaja, selle enne nimetatud varju, ja see kaja saab nüüd pääasjaks. See on subjektivilise tõus üle objektivilise!

See oli kunstniku veime vakk, see ta palk. (ÄM: 10)

On tähelepanuväärne, et Liiv ilmestab oma luulekäsitust templi kirjeldusega. Inetust kivist, millele lisandub lubi ja näotu kivikilluke, mis ise on nagu surnud kraam, valmib lõpuks vägev tempel: „[---] võlvide, sammaste suurus, kontrastide tugevus ja õrnus – luule ja labasus – nendes on kaja, meistri kätetöös – hing kivil, lubjas ja subjektiviline tõstab korraga enese kõrgele üle objektivilise” (ÄM: 8).

Kuna Liivi luulekäsituse keskmes pole tunde-, vaid asjakujutus, mis eeldab endast väljapoole vaatamist ja meelelisse maailma sisseelamist, siis tõstab ta esile „mitte tundelisi hüüdeid, vast aga küll nägemata kaastundmust” (ÄM: 8). Liivi järgi pole lüürika oma aluselt niivõrd tundeväljendus, kuivõrd kaastunde kunst. Vastandudes eesti uue, sümbolistliku luule ühele alusele, „iseendasse minekule”, ütleb Liiv: „Säält iseendast – just püüan mina välja saada, kellegisse teisesse, elusse, valgusesse, kontrastisse – mis kirjatöösse puutub” (ÄM: 11; vrd Schilleri määratlusega: naiivne luule on elu laps ja viib ka tagasi ellu). Liiv ongi pannud kirja teatud kontrastiprintsiibi (frg 9):

Võta kontrastide eel sarnase juurde sarnane, viska kõlbmatu teisele poole – tule siis suurelt!

Kuskil ei ole sõnade rohkus ja „aga”, „kuid”, ehk mõistete kordamine hirmsam kui sääli – kontrast kadus – ei tea kuhu. Kass sõi ära.

Lahuta ja vali, lahuta surmapõlgusega! Ükskord tõmbab lahutatav end vägivaldaga kokku – viib sind ühes – loomine! (ÄM: 4p)

Juba seitsmenda fragmendi väga krüptilises lõpus hakkas Liiv rääkima mingist luuletehnilisest põhimõttest „sarnane reab sarnasele” ja siin ta jätkab sellesama printsiibi seletamisega. Tsiteeritud üheksas fragment võiks olla kogu Liivi pärandi arvestuses koht, kus ta üritab kõige programmisemalt oma luuletehnilist printsiipi avada. See mõttekäik lõpeb käsikirjas kohkumisega: „Ah, mis nõnda labast juttu võib ajada. Läheks pikale.” (ÄM: 4p) Ning mõttekäik on tervikuna üldse maha tõmmatud ja essee hilisemas trükiversioonis (vt Liiv 1996a: 288–300) seda tekstikohta ei leidu. Aga see „labane jutt” ei ole uitmõtteline kõrvalepõige, vaid Liivi luulekäsituse finaali.

Sarnase juurde sarnase võtmist võib mõista ühe teema või vaatepunkti arendusena, ühe terviku väljaehitusena, mis moodustab alles kujundatava kontrasti ühe poole. Kui lisatakse sarnast, siis komponeeritakse üht väiksemat või suuremat kujutlustervikut. Kui toimub oluline muutus ja pildile tuleb nn kõlbmatu, siis vajab see eelnevast arendusest eraldamist ja lahutamist, värssi ja stroofi võimaluste piires kuskile teisele poole viimist. See kõlbmatu võib olla uue mõtteterviku alguspunkt, mida võib eraldatud asendis jälle sarnast juurde liites samamoodi välja arendada. Nii tekib sellest kontrasti teine pool. Niisiis paneb Liiv lauale kontrastiprintsiibi, mis rõhutab mõttetervikute eraldi väljaarendamist. Edasi hoiatab Liiv veel kord ümmarguste lausete ja sõnarohkuse eest, mis võib kontrasti hävitada. Kirjeldades lõpuks kirjandusteose kulminatsiooni, kirjutab Liiv, et „lahuta surmapõlgusega” ja „siis ühenda kontrastid”, ent ei jää sellega rahule, tõmbab maha ja asendab: „Ükskord tõmbab lahutatav end vägivaldaga kokku” (ÄM: 4p). Kunstiteose kulminatsiooniks on kõikide lahutatud osade kokkutõmme. Kui algselt andis Liiv selles ka subjektile rolli, siis lõpuks mõistab ta seda kokkutõmmet kunstiteose enda vägivald, riiu ilminguna. See kokkutõmme peab olema mitmetasandiline nähtus, mis kogub jõudu eri detailide lahutamise intensiivsusest ühe kontrastipoole enese sees, aga veel enam eri kontrastipoolte lahutatud asendist teineteise suhtes.

Liivi luulekäsituses taotletakse sellise ülesehitusega teost, mille tervik koosneb eraldiseisvalt väljaarendatud osadest. Teost, mis koosneb iseseisvatest, kuid kokku kuuluvatest osadest, nimetatakse muusikas sonaadiks. Liivi lähedust sonaadikultuurile on märganud Runnel (1984: 289), osutades sellele, kuidas Liiv varieerib luules üht teemat mitme teemakesena. „Ääremärkustes” esitatud luuleteose ülesehituse mudelit võikski nimetada sonaadiliseks.

Liivi esimene pöördumine noore koolipoisina kunsti poole toimus muusika kaudu ja tema kõige viimane püüe kunsti mõista lõpeb jälle kord muusikas. Kuidas Liivi suhet muusikaga õieti tõlgendada, vajab alles uurimist. On tähelepanuväärne, et Liiv tuli muusika juurde Haydni kaudu ja ühtlasi peetakse Haydni klassikalise sonaadi kristalliseerijaks (Jürisson 1965: 31), mille varjund sai Liivile oluliseks elu lõpus. Haydni muusika on Eestiski leidnud elavat vastuvõttu (vt Jürisson 1967: 89), ent on raske kinnitada, kas Liiv mõtles Haydni inglise sentimentalistlikust kirjan-
dusest inspireeritud oratooriumile „Aastaajad”, kui ta pani kirja luuletsükli „Üks suvepäev”. Sellegipoolest jääb tõsiasi, et Liivi luulekäsituse keskmes on muusika, mille kulminatsioonis näeb ta kontrastipõhimõtet, mida oli ligi sada aastat varem rõhutanud Joseph Haydn.

Kokkuvõte

Juhan Liivi luulemõistmist uurides lähtusin ennekõike tema kriitilistest kirjutistest, peamiselt esseest „Ääremärkused”. Tõin välja Liivi kui luuletaja teoreetilise konteksti. Kolm kõige olulisemat järeldust on järgmised. 1) Liiv ei elanud kultuurilises pimeduses. Tema lugemus näitab, et ta jõudis harimatusest ja vaimsest tasakaalutusest hoolimata süüvida saksakeelsesesse mõtteruumi ning sellesse süvenemine oli talle oluline. Pole põhjust eeldada, et tema luulekäsitus kujunes kultuurivaakumis. 2) Liivi luulekäsituse lähtekohaks on sentimentaalse ja naiivse luule eristus, mis pärineb Schilleri kuulsast esseest „Über naive und sentimentalische Dichtung” (1795). See tähendab, et Liiv on oma luulekäsituse asetanud saksa mõtteloo traditsiooni. 3) Liiv arendas oma luulekäsitust tugevas seoses muusikaga, seda nii tundeväljenduse kui ka keelekasutuse küsimuses. Liivi luulekäsitust oleks mõistlik uurida edasi saksa klassikalise retoorika, esteetika ja muusika taustal. Edasine uurimisküsimus võiks aga olla see, mida uut aitab Liivi luuleteoreetilise konteksti esiletoomine ütelda tema luule kohta.

Täna Liina Lukast, Inga Sapunjani ja Mart Velskrit kaasa mõtlemast.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG1106 „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel”).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 163, m 2:19. Juhan Liiv. Ääremärkused.

f 245, m 121:3. Juhan Liiv. (Koost. materjale: teateid, ärak., märkmeid jne).

VEEBIVARAD

Luuletõlked 19. sajandi eesti ajalehtedest. sonett.ee

KIRJANDUS

- Ainelo, Jaan; Visnapuu, Henrik 2008.** Poeetika põhijooni. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Alekörs, Richard 1960.** Luulest ja kujundist. Mõtteid Juhan Liivi värsside ümber. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 590–604; nr 11, lk 653–666.
- Ambur, Paul 1942.** Laulurästas hallaöös. Karl Eduard Söödi elu ja luule piirjooni. Tartu: Tartu Eesti Kirjastus.
- Annist, August; Jansen, Ea; Nirk, Endel; Sögel, Endel; Vinkel, Aarne 1966.** Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 2. kd, XIX sajandi teine pool. Peatoim E. Sögel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Bergmann, Jaan 2007.** Luuletuskunst. – Vikerkaar, nr 9, lk 76–88.
- Hennoste, Tiit 2016.** Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hoffmann, Karl August Julius 1873.** Rhetorik für höhere Schulen. Erste Abteilung. Die Lehre vom Stil. Clausthal: Grosse.
- Hoffmann, Karl August Julius 1875.** Rhetorik für höhere Schulen. Zweite Abteilung. Die Lehre von der Erfindung, von der Anordnung, von den wichtigsten Kunstformen der prosaischen Darlegung. Clausthal: Grosse.
- Jürisson, Johannes 1965.** Lääne-Euroopa muusika literatuur. II osa. Viini klassikaline koolkond. Konspekt. Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kõrgema ja Keskerihariduse Komitee.
- Jürisson, Johannes 1967.** Viini klassikaline koolkond. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kalamees, Ado 1923.** Juhan Liivi loomingust. – Uudismaa, nr 1, lk 12–15; nr 2, lk 28–30.
- Kivi, Osvald; Loorand, Andres; Pill, Ave; Tosso, Vaike 1999.** Juhan Liiv (1864–1913). Bibliograafia. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Kleis, Richard; Torpats, Ülo; Gross, Lalla; Freymann, Heinrich 2002.** Ladina-eesti sõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- Koltsov, Aleksei 1885.** Gedichte. Leipzig: Philipp Reclam.
- Lepp, Konstantin 2000.** Mõni mälestus Juhan Liivist. – Juhan Liiv mälestustes. Koost Aarne Vinkel. Tartu: Ilmamaa.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1965.** Laokoon ehk maalikunsti ja poeesia piiridest. – G. E. Lessing, Valitud teosed. Tlk Ain Kaalep, Agnes Kerge, Rudolf Kulpa, Arnold Tulik, Viktor Tomberg, Voldemar Metsamärt. Tallinn: Eesti Raamat, lk 327–449.
- Liiv, Jakob 1936.** Elu ja mälestusi. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1887.** Meie kirjanikud ja luuletajad. – Virulane 1. IX, nr 36, lk 1.
- Liiv, Juhan 1889.** A. Piirikivi laulud ja salmid. – Sakala Lisa, nr 1, lk 6–8; nr 2, lk 14–16.
- Liiv, Juhan 1921.** Juhan Liivi kogutud teoksed. 1. anne. Enesest ja teistest. Koost Friedebert Tuglas. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1989.** Sinuga ja sinuta. Koost Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Liiv, Juhan 1996a.** Ööl on üheksa poega. Koost Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.

- Liiv, Juhan 1996b.** Mu kallis Liisi. Koost Aarne Vinkel. Tartu: Ilmamaa.
- Liiv, Juhan 2013.** Lumi tuiskab, mina laulan. Valik luulet. Koost Jüri Talvet. Tallinn: Tänapäev.
- Liiv, Toomas 2006.** Teine Juhan Liiv. – Looming, nr 12, lk 1860–1870.
- Lukas, Liina 2006.** Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. (Collegium litterarum 20.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Lukas, Liina 2021.** Järelsõna. Goethe luule imeallikas. – Johann Wolfgang von Goethe, Nõmmeroosike. Goethe luule eesti keeles. Koost, toim Vahur Aabrams, L. Lukas, Susanna Rennik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 596–619.
- Muru, Toomas 1991.** Veel üks katse läheneda Juhan Liivi luulele. – Vikerkaar, nr 1, lk 44–45, 48.
- Mäger, Mart 1984.** Ikka Liivist mõeldes: mõtleja Liiv. 120 aastat sünnist. – Sirp ja Vasar 4. V, lk 5.
- Olesk, Sirje 1988.** Moodsa luule algus Eestis: Ajakiri „Linda” 1903–1905. – Vikerkaar, nr 11, lk 54–57.
- Olesk, Sirje 1989.** Teorija i praktika v poëtičeskoj kul’ture Èstonii (1878–1917). Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskih nauk. Institut Jazyka i Literatury AN ÈSSR [Сирье Олеск, Теория и практика в поэтической культуре Эстонии (1878–1917). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Институт языка и литературы АН ЭССР.]
- Põldmäe, Rudolf 1964.** Juhan Liiv mõningate kirjanduslike vaidluste keerises. – Looming, nr 4, lk 619–626.
- Runnel, Hando 1984.** Juhan Liivi lugu. – H. Runnel, Ei hõbedat, kulda. Tallinn: Eesti Raamat, lk 283–310.
- Salu, Herbert 1980.** Must lagi on meie toal. Lootusetus ja visioon J. Liivi luules. – H. Salu, Must lagi on meie toal. Esseid kirjandusest. Lund: [Wallin & Dalholm], lk 32–67.
- Schiller, Friedrich 1961.** Esseesid. Sari kirju. Tlk Ülo Torpats. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Schiller, Friedrich 2020.** Über naive und sentimentalische Dichtung. Stuttgart: Reclam.
- Taev, Karl; Verev, Velli (koost) 1984.** Eesti kirjanduskriitika 1875–1900. Kommenteeritud tekstivalimik. Tallinn: Eesti Raamat.
- Talvet, Jüri 2011.** The universe of the mind of a poet: Juhan Liiv’s philosophy and poetics. – Interlitteraria, kd 16, nr 1, lk 103–122. <https://doi.org/10.12697/IL.2011.16.1.7>
- Talvet, Jüri 2012.** Juhan Liivi luule. Monograafia. Tallinn: Tänapäev.
- Tuglas, Friedebert 1912.** Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. – Noor-Eesti IV. Tartu: Noor-Eesti, lk 23–100.
- Tuglas, Friedebert 1914.** Juhan Liiv. Tartu: Noor-Eesti.
- Tuglas, Friedebert 1921.** Seletused ja täiendused. – Juhan Liivi kogutud teoksed. 1. anne. Enesest ja teistest. Koost F. Tuglas. Tartu: Noor-Eesti, lk 89–100.
- Tuglas, Friedebert 1927.** Juhan Liiv. Elu ja looming. Tartu: Noor-Eesti.
- Tuglas, Friedebert 2000.** Mälestusi Juhan Liivist. – Juhan Liiv mälestustes. Koost Aarne Vinkel. Tartu: Ilmamaa, lk 93–106.
- Tuglas, Friedebert 2013.** Juhan Liiv. Elu ja looming. – F. Tuglas, Kogutud teosed 12. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Undusk, Jaan 1992.** Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogია. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 583–594.

- Undusk, Jaan 2016.** Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa.
- Vinkel, Aarne 1951.** Juhan Liivi suhted vene kirjandusega. – Edasi 2. III, lk 2.
- Vinkel, Aarne 1954.** Juhan Liivi realism. Dissertatsioon filoloogiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool.
- Vinkel, Aarne 1964a.** Juhan Liiv ja tema aja kirjanduslik mõte. Kirjaniku 100. sünniaastapäeva puhul. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 193–203.
- Vinkel, Aarne 1964b.** Juhan Liiv. (Eesti kirjamehi.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vinkel, Aarne 1986.** Juhan Liivi „Võeraste sõnade tarvitamise asjas”. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 41–42.
- Vinkel 1995** = Kirju Juhan Liivilt ja Juhan Liivist. Koostanud ja kommenteerinud Aarne Vinkel. – Looming, nr 11, lk 1512–1523.
- Vinkel, Aarne 1996.** Mõningaid seletusi. – Juhan Liiv, Ööl on üheksa poega. Koost A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 307–308.

Tanar Kirs (sünd 1986), MA, Tartu Ülikooli maailmakirjanduse eriala doktorant, Liivi Muuseumi teadur (Rupsi küla, Peipsiääre vald, 60223 Tartumaa), tanar.kirs@ut.ee

Juhan Liiv's conception of poetry in his essay *Ääremärkused (Marginalia)*

Keywords: Juhan Liiv, Estonian poetry, literary theory, aesthetics, poetics, Friedrich Schiller

I explored Juhan Liiv's understanding and definition of poetry. The starting point was above all his critical work, mainly his essay *Marginalia*, which he wrote towards the end of his life. I draw three main conclusions: (1) Liiv did not live in a cultural void. The material he read shows that despite his lack of formal education and his mental imbalances, he was able to delve deep into the German-language sphere of thinking, and doing so held significance for him. There is no reason to assume that his comprehension of poetry evolved in a cultural vacuum. (2) Liiv analyses poetry on the basis of a distinction between sentimental and naïve poetry, which originates from the famous essay *Über naive und sentimentalische Dichtung* (1795) by Friedrich Schiller. That means Liiv himself positions his comprehension of poetry within the cultural space of German thinking. (3) Liiv constructs his comprehension of poetry in a strong correlation with music both in the aspects of conveying emotions and the use of language.

Tanar Kirs (b. 1986), MA, University of Tartu, PhD student in World Literature; Home Museum of Juhan Liiv, Researcher (Rupsi küla, Peipsiääre vald 60223 Tartumaa), tanar.kirs@ut.ee

Tekstilloom ja keeleaines etnoloog Aliise Moora teadustöös

ANU KANNIKE, ESTER BARDONE, MARLEEN METSLAID,
PILLE RUNNEL

Etnoloog Aliise Moora (snd Karu, 1900–1996) elas oma pika elu suurte muutuste ajajärgul. Sünniaasta määras kuulumise põlvkonda, mis läks kaasa ühiskonna moderniseerumisprotsessidega ning pidi kohanema maailmasõdadest tingitud poliitiliste muudatustega. Samal ajal võib Moorat nimetada „uueks naiseks”, st ta kuulus tollal suhteliselt väikesesse naiste gruppi, kes said ja tahtsid olemasolevaid eneseteostusvõimalusi ära kasutada (vt Kirss 2004: 16). Suulise talupojaühiskonna liikumine moodsa kirjaliku linnaühiskonna suunas tõi kaasa suure kultuuripöörde aastail 1905–1915 ja tähendas ühtaegu juba ärkamisajal alanud naiste emantsipatsiooni kiirenemist (vt Kivimäe 2015). Selles olid määrava tähtsusega kodune miljö ja hariduspürgimused, erialaste oskuste rakendamise võimalused ning perekondlike ja ühiskondlik-kutsealaste valikute kooskõla. Moora sündis paljulapselises töölisperes, kus väärtustati haridust ja kultuursust ning peeti oluliseks kristlikku maailmavaadet, kuid hoiti au sees ka sidet maaeluga. Tema vanemad olid Harju-Jaanist asunud Tallinna. Tänu isa edumeelsele suhtumisele ja majanduslikule toele oli tal võimalik saada gümnaasiumiharidus ning jätkata õpinguid ülikoolis. Äsja avatud eesti ülikool Tartus võttis ta vastu kõrge rahvusliku vaimuse ja idealismiga. Tartu ülikooli oli naisi hakatud vastu võtma alles 1915. aastal, esialgu vaid arsti- ning ajaloo-keeleteaduskonda, kusjuures matriklisse kanti naisüliõpilasi 1917. aastast. Nii mõnedki hariduse poole pürgivad tütarlapsed õppisid küll varemgi välismaa ülikoolides. Vabalt said naised hakata Tartu Ülikooli (TÜ) kõigil erialadel õppima alles 1919. aastal. Ülikooli lõpetas Aliise Moora ajalooõpetaja kutsega, olles juba abielus ning õpingute kõrvalt töötav pereema. Suurenev pere nõudis hoolt. Tööellu naasis ta pärast Teist maailmasõda, siis juba etnoloogina Eesti Rahva Muuseumisse (ERM).¹

Moora väärtustas abikaasaks ja emaks ning hiljem vanaemaks olemist. Tema elu kese oli perekond, mida ta hindas tagasivaates kõrgemalt kui teadustöö tegemist (Marksoo 2000). Samal ajal oli ta võimekas teadlane ning teaduskorraldaja, kes pühendus uurimistööle üle poole sajandi. Ea Jansen võis seetõttu Moora 80. sünnipäeval hõisata: „Kui keegi on etnograafiks sündinud, siis vist küll Aliise Moora” (Jansen 1980). Kuna tema abikaasa oli arheoloog Harri Moora (1900–1968), üks Eesti väljapaistvamaid humanitaarteadlasi 1930.–1960. aastatel, on see historiograafias mõneti varjutanud sama võimeka Aliise Moora panust ja rolli, mis ei piirdunud kaugetki oma mehe abistamisega.

¹ Aastatel 1940–1988 oli asutuse nimi Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum.

Artiklis keskendume Aliise Moora teadlaskarjäärile muutavas ajas, vaadeldes pikemalt kohanemise keerulisust stalinistlikus ühiskonnas 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses, millest senised teadusloolised käsitlused on üle libisenud. Põhjalikumalt süveneme tema kahte mõjukamasse uurimusse: „Peipsimaa etnilisest ajaloost” (1964) ning „Eesti talurahva vanem toit” (1980, 1991). Analüüsime Moora teadustöid, tekstiloomet ja seda, kuidas ta töötas erinevate (etnograafiliste) allikatega ning kasutas keeleainest toidukultuurialases uurimistöös. Artikkel tugineb peamiselt ERM-i arhiivikogudele, sealhulgas nii uuritava enda kogutud materjalidele, tööaruannetele ning tema kirjavahetusele kui ka muuseumi tegevust kajastavatele dokumentidele.

Aliise Moora teadlaskarjäär muutavas ühiskonnas

Kogu oma uurijatee jooksul tugines Moora Eesti etnoloogia teemade uurimisel nii arheoloogilistele ja arhiiviallikele kui ka keeleajaloolisele ja folkloorsele ainesele, jätkates rahvusteaduste Teise maailmasõja eelset traditsiooni ning väärtustades õpinguaja interdistsiplinaarset haridust. Sarnast laia allikabaasi ja filoloogilist pädevust pidasid loomulikuks ka teised sõjaeelse põlvkonna etnoloogid Gustav Ränk, Ants Viires, Ilmar Tälve jt. Nõukogude ülikoolis aga sai etnoloogiat õppida vaid nn ajaloo abiteadusena, keele- ja rahvaluuleteadus tulevaste uurijate ettevalmistusse tavaliselt ei kuulunud. Nii hakkas küpsel nõukogude ajal hääbuma ka vastav pädevus ja varasem loomulik koostöö humanitaarteadlaste vahel.

Moora omandas erialase hariduse TÜ filosoofiateaduskonnas 1920. aastatel, alustades õpinguid ajal, mil eestikeelne rahvusülikool oli alles üksed avanud. Ta õppis esimestel aastatel peamiselt eesti keelt, arheoloogiat ja ajalugu, millele hiljem lisandus etnograafia. Arheoloogia õppejõu Aarne Michaël Tallgreni kaudu sai ta tugeva põhja ka museoloogias (Linnus 1989: 51). Õpitud erialad moodustasid sümbioosi ning olid kõik tollal rahvusluse teenistuses: rahvuslik vaimus ja idealism olid vabariigi algusajal kõrged ning kujundasid esimest eesti haritlaspõlvkonda (vt Karjahärm, Sirk 2001; Tammiksaar 2019: 22).

Hilisemat elukäiku silmas pidades kujunes Moora õpingute tähtsaimaks osaks etnograafiastudium dotsent Ilmari Mannineni käe all – seda on ta heldinult meenutanud kaheksakümnenda eluaasta künnise ületanult. Sellega jõudis Moora „selle ilusa punktini, et [võis] teadust teha vanast maaelust, mis seni [tema] elus oli kõige suuremat poolehoidu ja ligiolemist nõudnud” (Tarand 1982). Eesti etnograafias hakati Mannineni uurimisprogrammi järgi uurima materiaalset talupojakultuuri, lähtudes tüpoloogilisest, kartograafilisest ja ajaloolis-geograafilisest meetodist, mille kasutamispriinitsiipe õpetati ka tudengitele.

Majanduslik olukord sundis Moorat, nagu paljusid teisi ülikooliõpingute kõrvalt tööle minema. Algkooli-asetäitjaõpetaja ja Akadeemilise Emakeele Seltsi asjaajaja ametite ning suviste arheoloogiliste ja etnograafiliste stipendiaaditööde² kõrval

² 23. septembril 1924 esitas Moora palve haridusministeeriumile pedagoogilise stipendiumi saamiseks (RA, EAA.2100.1.9372a, l 15–16).

jõudis ta aastatel 1924–1926, enne esimese lapse sünni, pikemalt tegutseda ERM-is abitööjõuna. Alles hiljaaegu teadusliku lähenemise teele läinud muuseumis esemekogusid korrastades Mannineni käe all töötamine andis noorele tudengile lisaks ülikoolis omandatud teoreetilistele teadmistele praktilisi kogemusi rahvakultuuri süstematiseerimise ja analüüsimise alustest. Kataloogimis- ja hoiustamistööde kõrval aitas ta kaasa püsinäituse täiendamisele, kasutades eksponaatide valmistamiseks ka isiklikke tihedaid sidemeid maal. Näiteks Harju-Jaani mehe ülikonna tarvis värvis tema vanaema ehtsal muistsel viisil potisinist lõnga, tädi aga kodus valmis kanga (Marksoo 2000). Esimene erialane välitöö koduses Harju-Jaani kihelkonnas ning kogutud materjalide hilisem korrastamine muuseumi etnograafilise arhiivi tarbeks andis põhjalikuma kogemuse etnograafilisest teadmusloomest (vt ERM EAp 25 EA 6:2/139-508).

ERM pakkus erialast tööd teistelegi esimese põlve naisharitlastele. Rahvusliku liikumise ühe juhi Villem Reimani tütar Helmi Reiman-Neggo (1892–1920), kes sai hariduse Helsingis ning lõpetas sealse ülikooli esimese eestlasest etnoloogina, töötas pärast lõpetamist muuseumis, varase surma tõttu kahjuks lühikest aega (vt Õunapuu 2004). XX sajandi alguses nii Venemaal kui ka Euroopas koduõpetajana töötanud Helmi Kurrik (1883–1960) alustas TÜ-s etnograafiaõpinguid 1925. aastal ja jõudis magistrikraadini 1939. Ta töötas muuseumis 1928. aastast, olles sõja ajal etnograafilise osakonna juhataja, ja põgenes 1944. aastal (vt Metslaid 2016a). Ella Koern (1905–1971), kelle peaaegu oli folkloristika, õppis ülikoolis pausidega alates 1923. aastast, magistritöö etnograafias kaitses ta alles 1942. aastal (RA, EAA.2100.1.5453). Ta töötas 1940. aastail ERM-is rahvateadusliku osakonna vanemametnikuna kuni eksiili suundumiseni 1944. Tuntud kunstiajaloolane Helmi Üprus (1911–1978) oli kõrvalerialana õppinud ka etnograafiat ja töötas ERM-is 1936–1947 teadussekretäri ja kultuuriloolise osakonna juhatajana, uurides rahvakunsti temaatikat (RA, EAA.2100.1.18789). 1923. aastal avatud ERM-i esimese suure püsinäituse üheks paljudest kuraatoritest oli Marta Schmiedehelm (1896–1981), kellest samal aastal sai TÜ arheoloogiamagister ja 1944 arheoloogiadoktor; ta töötas ülikoolis konservaatrina ja pärast Teist maailmasõda ENSV Teaduste Akadeemia (TA) Ajaloo Instituudis vanemteadurina. Schmiedehelmil ja Mooral kujunes terve elu kestnud soe sõprus.

Perekondlike kohustuste suurenemine ei võimaldanud Aliise Mooral ülikooli lõppedes tööeluga edasi minna. 1925. aastal, kui tal olid õpingud veel pooleli, abiellus ta Harri Mooraga, kellega oli tutvunud arheoloogiaõpingute käigus. Erinevalt paljudest teistest naistudengitest ei loobunud ta perekonda luues hariduspürgimusest, vaid otsustas stuudiumi jätkata. Pere suurenes jõudsalt, koos kasvatati üles kuus last. Ülikooli lõpetamine avas tollal noorele naisele hoopis teistsuguse elu ja perspektiivi, kui oli olnud tema eelkäijatel, ehkki 1920.–1930. aastail ei taganud kõrgharidust tõendav diplom sugugi alati töökohta. Eestis oli see aeg, mil „naine tõstis pead ühiskondliku mõtlejana” (Mäelo 1999: 73). 1930. aastate teiseks pooleks oli naise iseseisev karjäär ja ühiskondlik aktiivsus muutunud siinmail aktsepteeritavaks, kuigi mitte veel domineerivaks valikuks (vt Kannike 2022). Aliise Moora sai ennast teostama hakata alles pärast sõda. Õpingute käigus ja hiljem abikaasa edenevat karjääri nähes tekkis tal

selgem arusaam erialase töö võimalustest ja ka huvi selle vastu. Muuseumitöö kogemus tõenäoliselt tugevdas usku, et temagi võiks töötada teadlasena.

Teise maailmasõja järgsed aastad osutusid keeruliseks nii rahvusteadustele kui ka -teadlastele: suurem osa etnograafia ja arheoloogia juhtivaid õppejõude olid hukkunud või läände põgenenud. ERM-i kodu Raadi loss oli maha põlenud ja muuseumikogud laiali pillutatud. 1945. aastal kutsuti Moora taas ERM-i tööle, kus ta sai nüüd juba suuremate laste kõrvalt uuesti muuseumitööle pühenduda. Tööd jätkati esialgu täiesti sõjaeelses vaimus, nii taaselustas ta ERM-i kirjasaatjate võrgu tegevuse (sellele oli alus pandud 1930. aastatel) ning osales pikkadel kogumisretkedel. 1947. aastal sai temast muuseumi teadussekretär, kuid paari aasta pärast kerkisid nii tema kui ka abikaasa Harri kohale süüdistused kodanlikus natsionalismis ning mõlemad kaotasid senise töö. Ülikoolis likvideeriti arheoloogiakateeder, Aliise Moora taandati muuseumis nooremteaduri kohusetäitjaks.

Mikrotasandi sissevaadet Moora tööelu dramaatilistesse muutustesse neil aegadel pakuvad tema hiljuti leitud tööpäevikud aastaist 1948–1958. Tegu on kohustuslikus korras peetud ametlike päevaraamatutega, mis pidid järgima ranget formaati ja mida asutuste juhid regulaarselt kontrollisid.³ Seega ei leidu neis – üksikute eranditega – hinnanguid ühiskondlikule või tööõhkkonnale. Ometi kajastub neis hästi kirjutaja staatuse ja kohustuste muutumine kümmeaasta vältel ning ka kõikuv surve teadustöötajate vormimisel nõukogulikeks spetsialistideks erinevate ideoloogiliste ümberkasvatuviiside ja -vahenditega (vt näiteid humanitaarteadlaste nõukogude võimuga sundkohanemise kohta Sarapik jt 2002). Päevikuis talletatud erialase ja ühiskondliku töö koormus oli neil aastail meeletu ja seda peegeldab ilmekalt 1948.–1950. aasta tööpäeviku vahel olev dateerimata trükitud leht Moora ülesannetest, millele on lisatud täiendus „piiramata tööajaga töötaja” (Tööpäevik 1948–1950). Etnoloogilisele tööle lisandusid nii sõjajärgsest argiviletsusest tingitud kohustused (puude hankimine ja vedamine, abi kolhoosi viljakoristusel, pühapäeviti osalus linna taastamistöodel) kui ka nn ühiskondlik-poliitiline tegevus, mille kohta oli tööpäevikus eraldi lahter.

ERM-i teadussekretärina oli Aliise Moora tööülesannete ja vastutuse poolest nii sisuline kui ka administratiivne juht, kes vormistas tööplaane ja aruandeid, korraldas trükivalmis kõik teadustööd, vastutas muuseumi ametliku kirjavahetuse, aga ka populariseerimistöö ja näituste sisu eest, juhtis kirjasaatjate võrku, kooskõlastas töötajate töögraafikuid ning vajadusel asendas direktorit. Ebasoosingusse langenult taandati ta 1949. aastal juhtivalt teadussekretäri kohalt tavaliseks teaduslikuks töötajaks ja 1950. aastal nooremteaduri kohusetäitjaks. ERM-i tööle jäämise tingimuseks sai intensiivne poliitiline täiendõpe: paljulapseline ema (noorim laps oli veel koolieelik) pidi käima marksismi-leninismi õhtuülikoolis. Ainuüksi 1948. aastal sooritas ta seal marksismi-leninismi, NSV Liidu ajaloo, dialektilise ja ajaloolise materialismi ning välispoliitika ja rahvusvaheliste suhete eksamid. Lisaks tuli kodus hilisõhtuti lugeda ideoloogilist kirjandust: nii Leninit ja Marxi kui ka parasjagu aktuaalseid

³ ERM-i arhiivis pole tööpäevikuid süstemaatiliselt säilitatud. 2020. aastal sugulaste vahendusel muuseumi jõudnud Aliise Moora päevikud olid olnud koos muu teadustööd puudutava hajamaterjaliga aastakümneid kunagise maakodu kuuris.

Stalini kõnesid või näiteks NLKP Keskkomitee otsust ja Andrei Ždanovi hinnangut ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta.⁴ 1949. aastal tuli selgeks teha keeleteadlase Nikolai Marri dialektiline meetod (Tööpäevik 1948–1950: 18. V 1949). ERM-is toimusid igal nädalal kohustuslikud poliitinfotunnid, kus ka Moora pidi esinema, tutvustades näiteks kolleegidele Lenini teoseid, andes ülevaate Volga-Doni kanali ehitusest (Tööpäevik 1952–1954: 8. VI 1952) ja selgitades partei otsuseid hindade langusest NSV Liidus (Tööpäevik 1948–1950, Tööpäevik 1952–1954).

Päevikuist ilmneb, et kuigi põhilised töömeetodid – allikate ja kirjanduse läbitöötamine, välitööd – jäid etnograafiateaduses sarnaseks sõjaeelsega, tuli neid vastavat retoorikat kasutades vormistada ja esitada nõukoguliku „võitlusena”. Nii näiteks toimusid teadustöötajate „tootmisnõupidamised” töö kvaliteedi tõstmiseks; vaatamata suurele töökoormusele ja vaba aja täielikule puudumisele tuli teatud tähtpäevadeks võtta lisaülesanded. 1. aprillil 1950 on ERM-i etnograafiaosakonna juhataja Linda Trees, teaduslik töötaja Aliise Moora ja vanem teaduslik töötaja Tamara Paevere kohustunud „1. mai ja EK(b)P VI kongressi auks üleplaanilise tööna koguma materjali eesti etnograafia historiograafia vanema osa koostamiseks (kuni 1917) Aleksander Herzeni kogutud teostest ja Axel Heikeli soomeugri rahvarõivaste alasest teosest” (Tööpäevik 1948–1950). See on vaid üks näide sellest, kuidas muuseumitöötajad pidid sisulist tööd näitama tolle aja vaimus tööeesrindlikkuse saavutusena. Päevikutest kumab läbi nõukogude bürokraatia koorem: pidevad statistilised ja poliitilised aruanded, viisaastakuplaanid ja töötajate kasvatusplaanid. See nõudmine polnud aga süsteemne, vaid pigem intensiivselt kaootiline, ja nii märgib Moora 1949. aasta kevadel frustratsiooniga isegi ametlikku tööpäevikusse: „[---] koostatud sm Kilvitsale jälle (4! kord) uues variatsioonis ERMi kogude kasutamise arve alates 1946” (Tööpäevik 1948–1950: 16. III 1949). Samal aastal on ta raporteerinud, et „on määratud ideelis-poliitilise kvalifikatsiooni tõstmises individuaalplaani järgi töötajatele II kvartali plaani täitmise kontroll” (Tööpäevik 1948–1950: 15. VI 1949).

Neil aastail oli Aliise Moora nõukogude teaduse silmis kahtlane isik, keda peeti sobivaks vaid nooremteaduriks, 1952. aastal sai ta siiski TA Ajaloo Instituudis teadustööd jätkata, ehkki samuti vaid nooremteadurina. Samal ajal ei kahanenud tegelikult tema töökoormus ja vastutus: ta jäi juhtivaks etnoloogiks, kelle arvamus oli kaalukas eriala põhilistes uurimissuundades ja kes pidevalt hindas ja retsenseeris kolleegide ning kraaditaotlejate uurimusi. Ka ametlikult põlualusena konsulteeris ta Tartu ülikooli ajaloo teaduskonda õppekavade ja õppekorralduse osas.⁵ Alles 1968. aastal nimetati ta Ajaloo Instituudis vanemteaduri kohale, kus töötas kümme aastat kuni pensioneerumiseni 1978 (Viires 1996: 494).

Vene keele valdajana, hea suhtlejana ja, mis samuti oluline, abikaasa Harri Moora interdistsiplinaarse etnilise ajaloo uurimisgrupi liikmena vahendas Aliise pidevalt

⁴ 1946. aasta augustis avaldatud otsus kritiseeris nende kirjandusajakirjade apoliitilist hoiakut ja kodanlikku mentaliteeti, eeskätt neis avaldatud Mihhail Zoštšenko ja Anna Ahmatova loomingut.

⁵ Näiteks 1953. aasta kevadel on ta Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo kateedri juhataja Hilda Moosbergiga arutanud etnograafia õppeprogrammi loenguid, seminaritöid ja üliõpilaste suvepraktika korraldamist (Tööpäevik 1952–1954: veebruar–märts 1953).

juhtivate vene etnoloogide uurimistöid ja -meetodeid. Vähe sellest, ta toimetas kolleegide vene keelde tõlgitud töid ja aitas neid venekeelsete näitusetutvustustega. Igal aastal käidi Moskvas, Leningradis, Lätis ja Leedus, samuti tuli põhjalikult analüüsida nõukogude etnograafide Nikolai Tšeboksarovi, Sergei Tokarevi, Pavel Kušneri jt töid. Teisest küljest torkab eriti 1949.–1951. aasta tööpäevikuid lugedes silma Moora pidevate öö- ja näitusevalvete rohkus, mis tundub karistuse või repressiooni vormina.

Aliise Moora tegutses etnoloogiaekspertina ka laiemas kultuurivallas: regulaarselt on ta konsulteerinud Eesti teatreid ja filmistuudiot rahvakultuuri küsimustes, arvustanud stsenaariume ja avaldanud ajakirjanduses populaarteaduslikke artikleid rahvakultuurist ning esinenud raadios. 1950. aastate teisel poolel langes otseselt poliitiliste kohustuste osakaal ja selle asemele tuli rahvuskultuuri seisukohalt oluline eksperditöö, nagu osalemine Eesti NSV Riikliku Vabaõhumuuseumi teadusnõukogus, samuti kodu-uurijate, turismibaasi ja Rahvaloomingu Maja nõustamised. Siiski säilisid ka teadlaste jaoks nõuded end pidevalt ideoloogiliselt harida. Nii näiteks on Moora 15. jaanuaril 1956 pidanud sooritama „õhukaitse aatomi eksami” (Tööpäevik 1954–1956).

Etnograafilised tekstid Aliise Moora uurimistöös

Etnograafiline teadmusloome on alati olnud mitmeetapiline. Distsipliini jaoks, mille uurimistöö usutavus põhineb välitöödel kogutud materjalidel (vrd Löfgren 2014: 119), ei saagi see teisiti olla. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi I poolel mindi välitöödele koguma informatsiooni traditsioonilise talupojakultuuri kohta. Kohatud inimestelt kuulnud teated märgiti üles, et need hiljem arhiivis korrastada ja ümber kirjutada ning etnograafiliste kirjeldustena arhiveerida ja huvilistele vabalt kasutamiseks üle anda. Alles seejärel jõuti teadusteksti kirjutamiseni, kus koostatud kirjelduste kõrval kasutati ka teisi allikaid ja kirjandust. Samal ajal ei olnud teadusteksti koostamine alati lineaarne protsess, vaid võis kulgeda vastavalt vajadusele: nt võis uurija etnograafilise kirjelduse koostamise etapi vahele jätta ning kasutada oma välitöömärkmeid otse publitseeritava teadusteksti kirjutamisel.

XX sajandi esimesse poole kuuluvate etnograafiliste (ja folkloristlike vm) tekstide loomise puhul on räägitud „kultuuri objektiviseerimisest” (vt Handler 1984), st kultuuri mõistmisest kindlatest osadest koosneva objektina, mis seisab uurijast eraldi. Seetõttu distantseerusid uurijad uuritavatest, nähes neid vaid allikatena, kelle kaudu kadunud kultuuri kirjeldada ja mõista. Teisalt panustasid ka etnoloogid ja folkloristid suuremasse n-ö kultuuri rahvuslikustamise protsessi (ingl *nationalization of culture*; Löfgren 1989). Rahvakultuur kirjutati üles, kataloogiti ja arhiveeriti muu hulgas eesmärgiga tugevdada rahvuslikku eneseteadvust. Etnograafilisi välitöid käsitleti pikka aega kui kogumis- ja kirjeldamistöid, mille eesmärk on „päästa” vana kaduv talupojakultuur (vrd Nic Craith 2008), mistõttu tuli kõik hääbuv sõnas või pildis jäädvustada. Aliise Moora tekstides peegeldub rahvuslusest ja kodumaa-armastusest lähtuv etnograafilise teadmise loomine, kuid tema jaoks ei olnud see tegevus

niivõrd nostalgilis-romantiline, kuivõrd praktiline. Ta suhtus eesti talurahvasse austusega, tundis nende tööd ja elulaadi sügavuti, oli selle endas n-ö läbi tunnetanud.

Välitöid väärtustas Moora kõrgelt ja suhtus inimeste küsitlemisse tõsiselt. Olles ise osav suhtleja ja rahvakultuuriga tuttav, oskas ta oma vestluspartnerid rääkima panna. Ta suutis tekitada usaldusliku õhkkonna ka keerulistel sõjajärgsetel aegadel, nii et kohalikud olid valmis temaga vestlema. Pärast sõda algasid Moora välitööd juba 1946. aastal, kui ta käis koos kolleeg Ida Kaldmaaga Petserimaal tutvumas kohalike venelaste etnograafiliste esemete muuseumile kogumise võimalustega, selle kõrval koguti materjali vene ja setu rahvakultuuri kohta (ERM EAp 174 EA 43:1/13-233). Järgmisel aastal sõitis ta läbi Lääne-, Pärnu- ja Viljandimaa, peamise eesmärgiga taastada ja elavdada suhteid muuseumi korrespondentidega (ERM EAp 216 EA 100:2/154-329). Tema Võimsa Jõu kolhoosi etnograafiline kirjeldus 1323 leheküljel (ERM EAp 218/a EA 101:1/2-368; ERM EAp 218/b EA 102:1/2-275; ERM EAp 218/c EA 103:1/2-180; ERM EAp 218/d EA 104:1/5-278; ERM EAp 218/e EA 105:1/5-13) põhineb aastatel 1949–1951 toimunud välitöödel. Siinkohal tasub rõhutada, et selles ei keskendu Moora niivõrd kaasaegse kolhoosielu kajastamisele, kuivõrd talurahva vanemale eluviisile, mida kolhoosi piirkonnas mäletati või ikka veel järgiti. Ideoloogiliselt sobis sedalaadi tekst nõukoguliku uurimistöö sihtidega, kuid sisult vastas klassikalisele talurahvakultuuri talletamisele.

Kuigi etnograafiliste kirjelduste koostamine muudeti nõukogude perioodil uurijatele kohustuslikuks (Metslaid 2016b: 48), paistis Moora oma teadustöös silma erakordse põhjalikkuse ja täpsusega. Moora detailirohked ja mahukad etnograafilised kirjeldused on tänini uurijatele väärtuslikeks allikateks. Rohkelt materjali pärineb tema arvukatelt osalemistelt 1950. aastatel nn kompleksekspeditsioonidel,⁶ mis viisid teda peamiselt endiste Iisaku, Jõhvi ja Peipsi-äärsete kihelkondade aladele ning Leningradi ja Pihkva oblastisse, uurimaks materiaalse kultuuri alusel eesti-vene kokkupuuteid. Etnograafilised kirjeldused (pealkirjastatud kui „etnograafilised teated“) on nüüdseks jõudnud ERM-i koos teiste Ajaloo Instituudi etnograafia sektori materjalidega (vt ERM EAp 903 EA 288:1/1-378; ERM EAp 904 EA 289:1/1-300; ERM EAp 905 EA 290:1/1-269; ERM EAp 906 EA 291:1/1-149; ERM EAp 908 EA 292:1/1-38; ERM EAp 910 EA 294:1/1-299; ERM EAp 915 EA 297:1/1-291; ERM EAp 916 EA 298:1/1-263). Välitöödel käimist jätkas Moora ka hiljem, isegi pärast 70. eluaastat (Viires 1996: 494) – neid materjale kasutas ta uurimistöös, kuigi arhiivi tarbeks ta neid enam vormistada ei jõudnud.

Oma uurijapositsiooni, millele ta jäi truuks ka hiljem, sõnastas Aliise Moora 1955. aastal: „Materjali kogumine toimus peamiselt teemal „Eesti-Vene kokkupuuteid materiaalse kultuuri alusel“. Kui aga informator kõneles vabalt oma tähelepanekutest endisest elu-olust, ka rahva kombeist, märkisin kõik üles. Enamasti püüdsin informaatore seletust ülesmärkida tema oma väljendusviisis. Kohapealsed nimetused on lainelise joonega alla kriipsutatud.“ (ERM EAp 908 EA 292:1/1-38: 8) Kogu materjal on esitatud külade ning küsitletud inimeste kaupa. 1955. aastani jaotatas ta materjale ka külanõukogude ja kolhooside kaupa, on kirjutanud üles statisti-

⁶ Vt kompleksekspeditsioonide kohta lähemalt Viires 1993: 11, 18.

lisi andmeid kolhoosielu kohta ning süvenenud veidi kolhooside ühiskondliku elu nähtuste kirjeldamisse. Need kaasaegsed andmed jäävad omamoodi õhku rippuma, kuna ei seostu ülejäänud materjaliga vanema talukultuuri kohta. Lähtudes huvist etnogeneesi vastu, käsitles Moora põhjalikult külade ja talude arengulugu välitöödel kuulnud juttude põhjal. Ta süvenes sealsete elanike päritolu ja keeleoskuse küsimustesse (kes kust pärit oli ja mis keelt kodus rääkis). Teda huvitas „põliselanike” vs. pikema ajalooajalooperioodi vältel „sisserännanute” probleem. Ta käsitles põhjalikult ka rahvapärase majanduse, ehitiste, toitumise, rahvarõivaste ja erinevate kommete teemat ning piirialadel käibel olnud rahvakultuuri sõnavara ja semantika küsimusi (eesti-vene kontaktide kõrval vadja ja isuri ainst).

1940.–1950. aastate välitöödele ja kogutud andmetele tuginedes kirjutas Aliise Moora oma kandidaaditöö „Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest” (1964), mis asetub tollasesse eesti-vene suhete ja etnogeneesi uurimise raamidesse. Tema töö on interdistsiplinaarne, kaasates asustusajaloolise, arheoloogilise, etnograafilise ja keelelise analüüsi, ning on võtnud arvesse ka piirkonna ökoloogilist (mullastiku tingimused) ja majandusajaloolist tausta. „Peipsimaa etnilisest ajaloost” on paikkondlik süvauurimus, mis käsitleb kultuuri kontakte ning püüab lahti mõtestada piirkonna etniliste olude kujunemist. Ajastu suunistele vastavalt rõhutab Moora eestlaste ja venelaste sõbralikke suhteid. Asustusajaloo kõrval analüüsib autor pikemalt piirkonna põllumajanduse, aedviljakasvatuse, kalastuse, käsitöö jm elualade kujunemislugu. Teost seati kaasaegsetele eeskujuks (nt Šlögina 1965; Jacobeit 1966).

Peipsimaa-teksti iseloomustab ajalooline ja etnograafiline detailitäpsus. Autor käsitleb uuritavat teemat laiahaardeliselt ja sügavalt, põimides erinevatest distsipliinidest pärinevad teadmised suurde narratiivi, kus vahepealkirjade lisamisele ja tekstikorpuse täpsemale struktureerimisele ei ole tähelepanu pööratud.

Metsatööd ja -veod etendasid talurahva majanduses mõningat osa juba 17. sajandil. [...] Narvas töötas mitu suurt saeveskit ja laevaehitust. Alates 17. sajandist veeti Narva kaudu välja palju metsamaterjali.⁷ Metsatööde osatähtsus kasvas alates 18. sajandi keskpaigast kapitalistliku majanduse arenemisega.

Allikana metsatööde kohta on meil kasutada peaaesjalikult ainult hilisemal ajal ülestähendatud rahvamälestused.

Raietöödel teenis talupoeg vähem kui metsaveol. [...] Iisaku meeste mälestuste järgi saadi tsaariajal metsaveol 2 rubla päevas (1 rubla mehe ja 1 rubla hobuse pealt), käesoleva sajandi 30-ndail aastail oli päevane teenistus viie krooni ümber, heal juhul rohkem. (Moora 1964: 254)

Etnograafiliste teemade esitlemisel on autor andnud hääle küsitletud inimestele, mis iseloomustab tema sooja ja sõbralikku suhtumist nendesse: „Järgnevalt vaatleme Peipsimaal tänapäeval kasutatavaid harkatru, andes ühtlasi nende kohta sõna ka kündjatele enestele.”; „Et kõnesolevast tööst ettekujutust saada, anname sõna Must-

⁷ Moora on siinkohal viidanud Arnold Soomi XVII sajandi Eesti ajalugu käsitlevatele uurimustele.

vee ja Kasepää eesti naistest sigurikasvatavatele.”; „Peipsi piirkonna eesti kalurite elu-olu iseloomustavad ühest põlisest kaluriperest pärit Ann Ope (sündinud umb. 1870. aastal) mälestused.” (Moora 1964: 134, 161, 167) Tollases humanitaarias tavapärase, uuritavaid mõneti patroneeriva suhtumise asemel väljendas Moora siirast austust ja tähelepanu intervjuueeritute suhtes, mis leiab kinnitust ka „Peipsimaa etnilise ajaloo” eessõnas: „Mu kõige sügavam tänu kuulub Peipsimaa külade inimestele, kes mulle ainese kogumiskäikudel usaldavalt avasid oma kodude uksed ja lahkelt oma teadmisi, tähelepanekuid ning mälestusi edasi andsid” (Moora 1964: 5). Samas ei analüüsi ta teksti konstrueerimise küsimusi ega inimestelt kogutud lugude konteksti, need lood on toodud teksti sisse kui ajaloolist tõde illustreerivad näited möödunud aegadest (vt Metslaid 2019).

Inimeste vabalt jutustatud mälestusi pidas Moora etnograafilise teksti allikatena oluliseks kogu oma teadlaskarjääri jooksul. Ta on selle sõnastanud üldise teadusliku printsiibina ka oma allikakriitilises artiklis „Etnograafiamuuseumi kogud rahva toidu uurimise alusena”: „[---] väga palju pakub uurijale vastaja elav seletus ja mõne tabava võrdluse toomine küsitud nähtuse kohta. See võib rohkem äratust anda omaaegse olukorra mõistmiseks ja järelduste tegemiseks kui kuiv faktide loetelu.” (Moora 1973: 264) Näiteks kaerakile söömise kohta on Otepäält pärit G. Parts (1967. a suvel 84-aastane) meenutanud:

„Talvel oli kile ühteviisi, nii kui üks laar otsa sai, nii teine tehti. See soe kile oli veel õige hea. Kile on paks kui sült, kui ta külm on. Kui sellele valati vett ja piima peale ja soojendati, sai vedel, see oli pealerüüpamiseks hää. Isa ajal tehti alati, siis kui ma poisike olin, siis talvel olime piimata, siis oli hea võtta seda soojendatud kilet peale.” (Moora 1980: 211–212)

Moora kritiseeris liiga mahukaid küsimustikke ning rõhutas vajadust koostada ERM-i korrespondentidele lühemaid küsimuskavu: muidu väsivad nii vastajad kui ka vastuste üleskirjutajad ning kokkuvõttes saab muuseum ainult napisõnalisi üldisi vastuseid (Moora 1973: 265).

Keeleaines Aliise Moora toidukultuurialases uurimistöös

Toidukultuuri ja keele seoste uurimine ei ole huvitanud ainult keeleteadlasi, vaid ka teisi kultuuriuurijaid, sealhulgas antropolooge ja etnolooge. Keeleajalooline lähenemine on siiski levinum ajaloolaste, vähem antropoloogide-etnoloogide toidukultuuri ajaloo alases uurimistöös. Toidukultuuri ajalugu on raske mõista ilma keeleajalooliste teadmisteta. Keeleajalugu valgustab konkreetsete toiduainete ja roogade, aga ka nt toidu valmistamisega seotud vahendite ja esemete ajalugu, samuti toidu ning toiduvalmistamisega seotud tavade ajaloolist levikut ja nende muutumist. Ameerika lingvist, nii keele- kui ka toidukultuuri ajaloo teemasid uurinud Anthony Buccini rõhutab, et keeleajaloo seisukohast on oluline nii sünkroonne kui ka diakroonne lähenemine. Ta toob välja, et lingvistide jaoks on huvipakkuvaks uurimisteemaks

olnud toiduga seotud sõnavara tähendusväljad, semantika, aga ka võrdlevad toiduvaldkonna sõnavara uuringud eri keelte vahel; lisaks on uuritud, kuidas teatud toidu või toiduvalmistamisviisi nimetused on sama kultuuri piires ajas muutunud. Ühtlasi on olulised olnud toiduga seotud sõnavara etümoloogia küsimused, ehkki neile vastamine eeldab peale keeleajaloo tundmise paljude teiste allikate kasutamist ja mitmekülgsid ajalooteadmisi. (Buccini 2013: 147–149) Sarnaselt rõhutas etnoloog Ants Viires, et keele osa traditsioonide edasikandmisel ja innovatsioonide levikul materiaalse kultuuri valdkonnas on väga oluline ja et rahvakultuuri võrdlev-ajaloolist uurimist ilma lingvistilist ainekust arvesse võtmata on raske ette kujutada. Samal ajal eeldab sõnavaralise materjali etnoloogiline kasutamine korralikku keeleteaduslikku ettevalmistust. (Viires 2001 [1976]: 331–332)

Moora pidas oluliseks kõiki eelkirjeldatud põhimõtteid keeleajaloo materjali käsitlemisel toidukultuuri uurimise allikana. Huvi ajaloolise keeleainese vastu tulenes osalt tema haridusest Tartu ülikoolis, kus tema kõrvalerialaks oli eesti keel. Ta otsis toitade nimetuste etümoloogilisi juuri, kaardistas toidu-joogi ja sellega seotud esemete nimetuste varieeruvust nii Eesti murdekeeltes, naaber- ja sugulasrahvastel kui ka kaugemate rahvaste toidukultuuris. Moora pidas oluliseks toitade rahvapäraste nimetusi ja kasutas nende leidmiseks allikatena nii TA Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) kui ka Eesti Rahvaluule Arhiivi materjale. 1971. aastal kirjutas ta Rootsi emigreerunud TÜ esimesele etnoloogiaprofessorile Gustav Rängale, et on toidu kohta leidnud palju head materjali KKI murdetekstidena kogutud töödest, samuti Emakeele Seltsi võistlustöödena laekunud kirjutistest üle Eesti. Ta rõhutas, et on neist allikatest saanud „terminite ja sõnaseletuste kaudu väga head selgitavat materjali ja sattunud õigetele jälgedele sõna taga oleva sisu ja eriti selle algse tähenduse kohta” (ERM Ak 5:2/17, lk 6, 10). Moora (1973: 265) juhtis tähelepanu ka sellele, et ekslik on mitmesuguseid murdekeelseid nimetusi pidada sünonüümideks, mis tähistavad sama toitu: näiteks taar ja kali pole sama joogi erinevad murdekeelsed nimetused, vaid kaks erinevat rüübet. Tema töid lugedes ilmneb kujukalt, kuidas keeleline mitmekesisus (nt toidu eri nimetused erinevates kihelkondades ja murdekeeltes) peegeldab ühtlasi kultuurilist mitmekesisust.

Moora, nagu ka teised tema põlvkonna etnoloogid, pidas oluliseks välitöödel keeleainese kogumist ega piirdunud ainult arhiiviallikate ja teiste uurijate kogutud materjaliga. 1940. aastaist, mil päevakorda tõusis eesti-vene suhete uurimine, töötas ta läbi nii vene kui ka (balti)saksa sõnastikke vene-eesti vastastike keelemõjude selgitamiseks ning kogus välitöödel venekeelset ja venemõjulist terminoloogiat. Tema välitööde ülevaadetest ERM-i Etnograafilises Arhiivis võib leida hoolega üles tähendatud ja muus tekstis markeeritud murdekeelseid nimetusi. Näiteks Iisaku kihelkonnas Imatu külas välitöid tehes on ta üles märkinud kohaliku informandi Julius Bilovi keelekasutuse: „Rehte peksti kuodega.” Tema naine Alide, kes oli pärit naabruses olevast külast Sahkanilt, lisas: „Rehte peksti vartadega.” Peremees rääkis uurijale ka mesilaste pidamisest: „Mitmel talul on olnud suured aiad linnupuid täis. Mesi siin – linnumagus. Meekärg – magusa kärg.” (ERM EAp 903 EA 288:1/1-378, lk 291, 293) Keelematerjali ei kogunud ta üksnes etnoloogiaarhiive silmas pidades, vaid andis oma kogutud ainekust ka Emakeele Seltsile ning täiendas ERM-i

kirjasaatjate võrgu kaudu saadetavaid küsimustikke keele- ja rahvaluule teemaliste küsimustega.

Kogu oma uurijatee hoidis Moora end kursis Eesti keeleteadlaste uurimistöödega murdekeeltest kuni laensõnadeni eesti keeles. Eriti 1940.–1950. aastate tööpäevikutest ilmneb tema pidev töö keelematerjali kogumisel ning koostöö keele- ja rahvaluuleteadlastega. Ta suhtles teiselt tihedalt Arnold Kase, Mari Musta, Paul Ariste, Herbert Tampere ja Richard Viidalepaga. Suhtlus filoloogidega oli intensiivne 1950. aastani, seejärel mõnevõrra vaibus ja elavnes uuesti 1950. aastate keskpaiku, mil Moora töötas süstemaatiliselt läbi KKI murdekogud põllunduse, rõivastuse, toitude ja Kirde-Eesti erisõnavara kohta. Märkimisväärne on ka esimene Moora nõukogude perioodi töödes esinev viide välismaa teadlastele: 1958. aastal on ta läbi töötanud ja sedeldanud samal aastal ilmunud Toivo Vuorela koostatud soome etnograafiasõnastiku (Vuorela 1958; Tööpäevik 1957–1958). Tehes uurimistööd „Eesti talurahva vanema toidu” jaoks, kasutas Moora ka eksiilis elava keeleteadlase Andrus Saareste Rootsis ilmunud töid (sh „Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV”, 1958–1968 ja „Väike eesti murdeatlas”, 1955).

Tähelepanu keeleajaloo suhtes seostus omakorda eesti etnograafiateaduses alates 1920. aastatest kuni 1980. aastateni kasutusel olnud ajaloolis-geograafilise meetodiga, mis hõlmas ka varasemalt antropoloogias tuntud difusionismi ehk kultuuri-elementide levikut tähtsustava uurimissuuna printsiipe (Annist, Kaaristo 2013; Jääts, Metslaid 2018). Moora pidas toidukultuurialases uurimistöös oluliseks oma õpetaja Ilmari Mannineni seatud metodoloogilisi eesmärke traditsioonilise talurahva materiaalse kultuuri uurimiseks (vt Manninen 1924). Monograafiat „Eesti talurahva vanem toit” kirjutades oli Moora eesmärgiks luua toidust kui materiaalse kultuuri nähtusest võimalikult terviklik ülevaade, selgitada välja olulisemad toidud ja nende tüübiliste teisendite geograafiline levik, teha kindlaks olulisemate toitudega seostuvad etnograafilised kultuuripiirkonnad ning leida sugulussuhteid Eesti ja naaber-rahvaste toidukultuuri vahel. Eesti ja naaberkultuuride võrdlemise üks eesmärke oli uurida kultuurikontakte ja -mõjusid: mis on algupärane, mis on laenatud ja kust ning kuidas laenud on omaks võetud ning kohalikele oludele kohandatud (vt Manninen 1924; Viires 1970; sarnasest lähenemisest Euroopas üldiselt vt Nic Craith 2008: 9–10). Moora uurimistöö laiemat tähtsust tunnustas 1970. aastail Gustav Ränk:

Palju tähtsam on, et Teie nii pea kui võimalik, esitaksite deskriptiivse eesti ainese, ja selle juba täiuslikult. See toidumajanduse sektor, kus Teie praegu töötate on uudne ja selle tõttu teaduslikult väga suure väärtusega. Kui Te selle valmis saate, olete teinud tõelise pioneeritöö, mida tulevased uurijad, mitte üksnes kodumaal, saavad kõrgelt hindama. (ERM Ak 5:2/3, lk 91)

Ehkki Moora käsitleb toiduga seotud sõnavara muutumist ja varieeruvust läbi kogu monograafia, pidas ta siiski vajalikuks lisada üldistava peatüki „Teraviljatoitude nimetuste tekkest ja sisust”. Ta arutleb selles näiteks tänapäevalgi toidualases sõnavaras olulise nimetuse *roog* tähenduste muutumise üle:

[---] *roog* on vanemas rahvapärases tähenduses paks toit, sama, mida meie pudru all mõistame. [---] Roa kõige olulisemaks tunnuseks oli see, et selle põhiline koostisosa oli viljatera, vanemal ajal meil eelkõige uhmriskambitunud odratera. [---] Lõuna-Eestis on pudru nimetusel mureti ka supi ja kõrdi tähendus nagu läti keeleski. [---] Mujal Eestis on sõna *puder*, *pudru* saanud üldiselt tihke, paksu toidu tähenduse ja sellisena tuntakse teda üle terve maa. [---] Näib, et varemalt on Eestis *puder* tähendanud paksu jahutoitu, segatud mõne lisandiga. [---] Sõna *puder* näib olevat Eestis laialt alalt välja tõrjunud teradest tehtud toidu nimetuse *roog*, mida tuntakse veel Lõuna-Eestis ja mäletatakse ka Saaremaal. [---] sõna *roog* on omandanud toiduliigi või -ühiku üldnimetuse [---] tähenduse. (Moora 1980: 222–225)

Moora kirjutatud toiduajaloo väärtus ja võlu seisneb selles, et keeleajaloo materjalidele toetudes toob ta ühtlasi kujukalt ja detailitäpselt välja, kuidas eri rahvad ja piirkonnad on kas kultuurikontaktide tõttu või mõnikord neist sõltumatult jõudnud sarnaste toitudeni. Mõnikord peegeldavad nende toitade lähedased nimetused üksteisest sadade või tuhandete kilomeetrite kaugusel elavate rahvaste sugulust. Sealjuures esineb sarnase toidu nimetuste varieerumist ka ühe etnose piires, näiteks Eesti erinevates kultuuripiirkondades. Ilmekaks näiteks on kaerakile erinevad nimetused Eesti alal ja teistel rahvastel:

[---] hapendatud kaerajahutummist keesast keedetud kile oli Eestis kaerajahu-toitadest kõige laiema levikuga. Sõna *kile* on tuntud peaaegu üle terve Eesti mandriosa, kusjuures kile kõrval tuntakse seda toitu Lääne-Eestis ka *hapurokana*. Ida-Eesti põhjapoolses osas on kile nimetuseks üldisemalt *kiisel* [---], lõunapoolses osas enamasti *kisla*, *kiisla*. [---] Kaerakile on väga laialt tuntud toit kõigil soome-ugri rahvastel. Seda toitu tegid ka Lutsi ja Kraasna maarahvas. See on soome ja karjalaste *kaurakiisseli*, vadjalaste *kagrakiisseli*, *kiissel*, *kiisseli*, isurite *kakrasta kiisla* ja vepslaste *kagraine kisel*. [---] Kaerakilet tegid peale venelaste ka teised Ida-Euroopa rahvad. See oli ukrainlaste *вівсяний кисель*, valgevenelaste *кисель*, leedulaste *kisiélius*, žiūre ja lätlaste *ķīselis*. Kõik need kile nimetused (*kisla*, *kiisel* jne.) on ühendatavad vene sõnaga *кислый, кисель*. (Moora 1980: 210, 213)

Lisaks kaerakile varieeruvatele nimetustele ja levikule Eestis ning naaberrahvastel annab Moora põhjaliku ülevaate roa erinevatest valmistamisviisidest ning sellest, millega ja mis puhkudel kilet söödi. Sealjuures kasutas ta allikatena nii enda kui ka kolleegide välitöömaterjale, ERM-i korrespondentide vastuseid, aga ka KKI muredeseptori üld- ja mõistelise sõnavara kogusid. Kultuurikontakte käsitleb ta monograafias läbivalt (nagu ka oma teistes uurimistöodes). Näiteks toob ta välja, et Lõuna-Eestis kasutatavad toiduga seotud laensõnad osutavad seostele lõunanaabritega: leedulaste ja lätlastega on ühised kakkude nimetused *karask* (lt *karaša*) ja kõrdi nimetus *putr* (Moora 1991: 282).

Sarnase roa eri nimetuste kaudu toob ta „Eesti talurahva vanemas toidus” selgelt välja kihelkondlikud eripärad, mis vaatamata Eesti geograafilisele väiksusele olid

enne XIX sajandi lõppu märkimisväärsed. Näiteks tänapäeval mulgipudruna tuntud toit kandis rohkem kui sajandi eest Eesti eri piirkondades mitmesuguseid nimetusi.

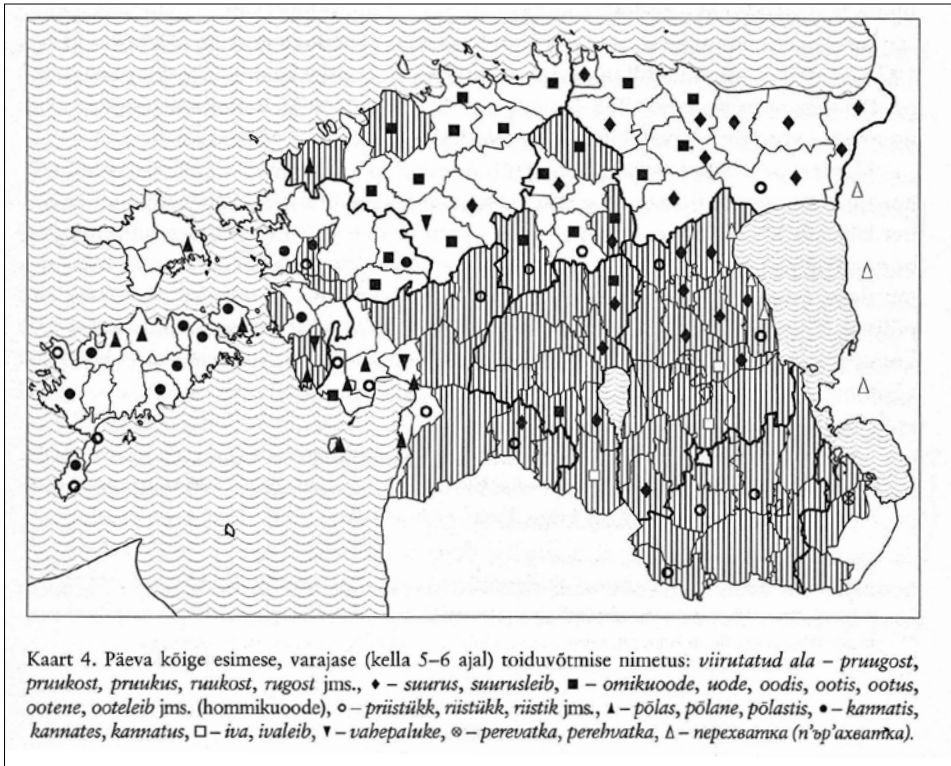
Tangupudrule hakati möödunud sajandi viimasel veerandil lisama kartuleid. Karulas, Helmes, Hallistes, Laiusel nimetati seda *lätipudruks*, Urvastes, Laiusel *mulgipudruks* ja Karusel oli see *mulgi kämm*, Järvamaal ja Harjumaal *segadis-* ehk *segapudru*, kohati *poolvillane* (Harju-Jaani), *kannustiku pudru*, Vastseliinas *suurmidõga kartohka*, Urvastes ka *laiskputr*, *sandiputr*, Harglas *sakõ silmiga putr*, Helmes ja Jämajal *käru-tädi puder*, Räpinas oli selle nimetuseks *tummipudõr*. (Moora 1980: 148)

Moora kirjeldused ühe või teise toiduaine rollist eesti kultuuris põhinevad ka mahlakal ja rohkel rahvapärimisel: näiteks kalade puhul alates kalapüügituaalidest, suhtumisest ühte või teise liiki (kas või angerjate põlgamisest vanemal ajal), kohalikest nimetustest, kalade vahetamisest vilja vastu kuni pererahva hindamiseni selle järgi, millist ja kui palju kala teenijarahva toidulauale anti.

„Eesti talurahva vanemas toidus” on keelematerjal ühtlasi tõhusaks abiks toiduainete päritolu ja leviku väljaselgitamisel. Tänapäeval sageli ehedaks ja ainulaadseks eesti rahvustoiduks peetava ja Mulgimaaga seostatava kama kohta mainib ta sarnaste toitude söömist juba Babüloonia ja Vana-Kreekas. Moora (1980: 156–169) kirjeldab kamajahu valmistamist Soomes, Lätis, Leedus, Venemaal ja soome-ugri sugulasrahvastel, kelle kasutatud mõiste (isuri *talkkuna*, vadja *tolokno*, vepsa *tākun* jne) oli tuntud ka Ida-Eestis (*talkuna*) ja Setumaal (*tolok*). Ühtlasi toob ta välja piirkondlikud erinevused kama nimetustes ja koostisainetes.

Levikukaardid⁸ olid vanemas etnograafiateaduses olulised metodoloogilised tööriistad, mis annavad infot nii konkreetsete toitude-jookide, toiduvalmistamise viiside ja vahendite kui ka söömiskommete leviku ja nimetuste kohta. Levikukaartide koostamisel võtsid uurijad aluseks Eesti kihelkondliku jaotuse ja lähtusid kas välitöödel kogutud materjalist või korrespondentidelt saadud infost, aga ka keeleajaloo jt allikatest. Etnoloogias loobuti levikukaartide koostamisest ajapikku 1990. aastatel, samas pole need ka tänapäeval museoloogias ja kultuuripärandi (rakendus)uuringutes (nt kultuuripiirkondade eripära väljatoomisel) oma asjakohasust kaotanud. Järgneval levikukaardil (joonis 1) on kujutatud päeva esimese, varase kerge hommikuse söögikorra erinevaid nimetusi talurahva seas. Moora kirjutab, et kevadest alates võeti enne mõisa teotööle minekut tükk leiba nälja kustutamiseks ja linnupetteks (vanim kohalik nimetus ja vana rahvapärane uskumus, mis oli tuntud ka mujal Baltimaades ja Skandinaavias). Päeva varaseima toidupala vanemaks nimetuseks oli ka *suurus* (tähendab ka viljatera ja viitab sellega põlisele söömisviisile), mida XIX sajandil hakkasid välja tõrjuma saksa või rootsi laensõnad *pruukost* ehk *priistükk* (vrd alamsks *vrokost*, *vrukost*; sks *Frühstück*; rts *frukost*). Päeva esimeseks eineks võis olla leivaviil lihatüki või silguga või ka ainult leivatükk, millele mõnel pool rüübati peale hapupiima või taari. (Moora 1980: 71–73)

⁸ Levikukaartide kohta Eesti etnoloogia ajaloos vt nt Talve 1992: 65; Viires 1994: 1259–1260. Kartograafilise meetodi olulisusest Euroopa etnoloogias üldiselt XX sajandil vt nt Rogan 2008, 2016.

Joonis 1. Levikukaardi näide: varahommikuse söömaaja nimetused Eestis XIX sajandil (Moora 2007: 67).

Päevaste toidukordade ja söömiskommite käsitlemine n-ö uurimisühikutena lubab Aliise Moora tööd kõrvutada briti strukturaalantropoloogi Mary Douglase (1921–2007) omaga, kes lähtus teoreetilisi üldistusi tehes lingvistilistest analoogiatega. Ehkki Douglas ei käsitlenud sarnast empiirilist materjali nagu Moora, võib ühisosa näha selles, kuidas mõlemat huvitasid esete struktuur eri kultuurides ja päevaste toidukordade muustrid ning nende muutumine ajas. Douglas nägi sarnasust keelt korrastavate grammatiliste struktuuride ja eineid korrastavate sotsiaalsete struktuuride vahel (Douglas 1972; Douglas, Nicod 1974). Moora ei kasuta küll otsest keeleanalooogiaal põhinevaid mudeleid, aga ta jõuab oma monograafias talurahva söömistavasid käsitledes üsna samalaadsete tulemusteni: kuidas tööpäevad jagunesid söömavahedeks, millised olid päeva peamised toidukorrad ja millal võeti midagi kergelt vahepalaks või ooteks, milliseid toite millistel nädalapäevadel söödi ja milliseid toite ühe eine käigus koos tarvitati, millised olid erisöömad pühade ja tähtpäevade puhul, kuidas talupere argipäeviti laua ääres söi ja millised õigused kellelgi olid (Moora 1980: 65–97, 1991: 245–264). Ta näitab sarnaselt Douglasega veenvalt, kuidas lisaks toidule-joogile on oluline vaadelda söögikordi kui sotsiaalseid sündmusi, kuna einet uurides ei saa infot ainult vastava toidukultuuri, vaid ka ühiskonna kohta laiemalt.

Kokkuvõte

Aliise Moora teadlaskarjääri aluseks olid 1920. aastate interdistsiplinaarsed humanitaarõpingud rahvuslikult meelestatud Tartu Ülikoolis. Perekondlike kohustuste tõttu sai ta järjepidevalt teadustööle pühenduda alles pärast Teist maailmasõda, töötades esimesed aastad Eesti Rahva Muuseumis, hiljem aastakümneid TA Ajaloo Instituudis. Vaatamata sellele, et nõukogude teaduspoliitika tema erialast tööd nii sisuliselt kui ka karjääri mõttes oluliselt takistas, säilitas ta rahvusteadustes mõjuka ja autoriteetse teadlase positsiooni elu lõpuni.

Moora kasutas oma uurimistöös enda kogutud põhjalike välitöömaterjalide kõrval eri tüüpi allikaid, sealhulgas keeleainest, mis on kahjuks tänapäeva etnoloogias jäänud tagaplaanile. Vaatamata nõukogude etnograafiateaduse metodoloogilisele ja temaatilisele piiratusele jõudis ta etnilise ajaloo ning toidukultuuri uurimustes oma kaasaegsete lääne antropoloogide, etnoloogide ja folkloristidega võrreldavate uurimistulemusteni. Aliise Moora märkimisväärne etnograafiline pärand väärib mitte üksnes senisest enamat tunnustust, vaid ka tänapäevasesse teaduskäibesse toomist.

ARHIIVIALLIKAD

Aliise Moora arhiiv Eesti Rahva Muuseumis (korrastamisel)

Tööpäevik 1948–1950 = Tööpäevik. Aliise Moora, teaduslik sekretär, teaduslik töötaja. 1948–1950.

Tööpäevik 1952–1954 = ENSV TA Ajaloo Instituudi noorema teadusliku töötaja Moora, A. tööpäevik 1. apr 1952–10. nov 1954.

Tööpäevik 1954–1956 = ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi noorema teadusliku töötaja Moora, Aliise tööpäevik 11. nov 1954–31. dets 1956.

Tööpäevik 1957–1958 = ENSV TA Ajaloo Instituudi noorema teadusliku töötaja Aliise Hindreku t. Moora tööpäevik. Alustatud 1. jaan. 1957, lõpetatud 31. dets. 1958.

Eesti Rahva Muuseumi (ERM) arhiivkogu

Ak 5:2/17 – Gustav Ränga kirjavahetus seoses Balti söögimajanduse uurimisega

Ak 5:2/3 – Gustav Ränga kirjavahetus isikutega (L–O)

Eesti Rahva Muuseumi (ERM) etnograafilise arhiivi käsikirjad

EAp 25 EA 6:2/139-508 – Karu, Alice 1924. Etnograafilisi kirjeldusi Harju-Jaani kihelkonna kohta.

EAp 174 EA 43:1/13-233 – Kaldmaa, Ida; Moora, Aliise 1946. Teatmematerjali vene ja setu etnograafiast.

EAp 216 EA 100:2/154-329 – Moora, Aliise 1947. Etnograafilist teatmematerjali Martna, Kirbla, Lihula, Audru, Mihkli ja Paistu kihelkondadest.

EAp 218/a EA 101:1/2-368 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. I osa. Asustus, ajalugu, kolhoosid, põllundus, loomakasvatus.

EAp 218/b EA 102:1/2-275 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. II osa. Jahindus, kalastus, toidumajandus.

EAp 218/c EA 103:1/2-180 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. III osa. Meeste käsitöö, transport, kaubandus.

- EAp 218/d EA 104:1/5-278 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. IV osa. Ehitised, külad.
- EAp 218/e EA 105:1/5-131 – Moora, Aliise 1951. Kolhoosi „Võimas Jõud” etnograafiline kirjeldus. V osa. Rahvarõivad ja rõivastus, naiste käsitööd, kombestik, kultuurielu.
- EAp 903 EA 288:1/1-378 – Moora, Aliise 1952–1953. Etnograafilised teatmed 2. Materjale Iisaku kihelkonnast.
- EAp 904 EA 289:1/1-300 – Moora, Aliise 1952–1953. Etnograafilised teatmed 3. Materjale Iisaku kihelkonnast.
- EAp 905 EA 290:1/1-269 – Moora, Aliise 1953. Etnograafilised teatmed 4. Materjale Iisaku ja Jõhvi kihelkonnast.
- EAp 906 EA 291:1/1-149 – Moora, Aliise 1953. Etnograafilised teatmed 5. Materjale Leningradi ja Pihkva oblastist.
- EAp 908 EA 292:1/1-38 – Moora, Aliise 1955. Etnograafilised teatmed 6. Materjale Torma, Kodavere ja Maarja-Magdaleena kihelkonnast.
- EAp 910 EA 294:1/1-299 – Moora, Aliise 1957. Etnograafilised teatmed 9. Materjale Leningradi oblastist ja Eesti NSV Mustvee, Kallaste ja Jõhvi rajoonist.
- EAp 915 EA 297:1/1-291 – Moora, Aliise 1958. Etnograafilised teatmed 13. Materjale Leningradi ja Pihkva oblastist I.
- EAp 916 EA 298:1/1-263 – Moora, Aliise 1958. Etnograafilised teatmed 13. Materjale Leningradi ja Pihkva oblastist II.

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.2100 – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool

KIRJANDUS

- Annist, Aet; Kaaristo, Maarja 2013.** Studying home fields: Encounters of ethnology and anthropology in Estonia. – *Journal of Baltic Studies*, kd 44, nr 2, lk 121–151. <https://doi.org/10.1080/01629778.2013.775846>
- Buccini, Anthony F. 2013.** Linguistics and food studies: Structural and historical connections. – *Routledge International Handbook of Food Studies*. Toim Ken Albala. Abingdon: Routledge, lk 146–158.
- Douglas, Mary 1972.** Deciphering a meal. – *Daedalus*, kd 101, nr 1, lk 61–81.
- Douglas, Mary; Nicod, Michael 1974.** Taking the biscuit: The structure of British meals. – *New Society*, kd 30, nr 637, lk 744–747.
- Handler, Richard 1984.** On sociocultural discontinuity: Nationalism and cultural objectification in Quebec. – *Current Anthropology*, kd 25, nr 1, lk 55–71. <https://doi.org/10.1086/203081>
- Jacobeit, Wolfgang 1966.** Aliise Moora, Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. (Zur estnischen Geschichte des Peipusgebiets. Historisch-ethnographische Untersuchung der estnisch-russischen Beziehungen.) – *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, kd 12, lk 118.
- Jansen, Ea 1980.** Aliise Moora 80. – *Sirp ja Vasar* 5. XII, lk 4.
- Jääts, Indrek; Metslaid, Marleen 2018.** Eesti etnograafia ja eesti rahvuslus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 118–135. <https://doi.org/10.54013/kk723a13>

- Kannike, Anu 2022.** Terava sulega. Naisküsimus 1920.–1930. aastate ajakirjanduslikes väitlustes. – Kohustus olla moodne. (Tartu Linnaajaloo Muuseumide aastaraamat 23.) Koost, toim Marge Rennit, A. Kannike. Tartu: Tartu Linnamuuseum, lk 13–29.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 2001.** Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo.
- Kirss, Tiina 2004.** Ruthi õed. Sajandipöörde naiste reaalsus ja fantaasia. – Ariadne Lõng, nr 1–2, lk 13–28.
- Kivimäe, Jüri 2015.** Sõda ja kultuuriline pööre. – Esimene maailmasõda Eesti kultuuris. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17.) Koost, toim Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut, lk 23–75.
- Linnus, Jüri 1989.** Etnograafia ja museoloogia Tartu ülikoolis aastatel 1919–1940. – 70 aastat Eesti ülikooli. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXII (1)). Toim Karl Siilivask. Tartu: Tartu Ülikool, lk 50–62.
- Löfgren, Orvar 1989.** The nationalization of culture. – *Ethnologia Europaea*, kd 19, lk 5–24. <https://doi.org/10.16995/ee.1386>
- Löfgren, Orvar 2014.** At the ethnologists' ball. Changing an academic habitus. – *Ethnologia Europaea*, kd 44, nr 2, lk 116–122. <https://doi.org/10.16995/ee.1131>
- Manninen, Ilmari 1924.** Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis. – *Eesti Kirjandus*, nr 12, lk 527–537.
- Marksoo, Ann (koost) 2000.** Meie ema Aliise Moora. 100 aastat sünnist. Tartu: [s. n.]
- Metslaid, Marleen 2016a.** Poolelijäänud teadustöö. Helmi Kurriku elu keerkäigud 20. sajandil. – *Rahvusülikooli omad ja võõrad*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLIV.) Toim Lea Leppik. Tartu: Tartu Ülikooli Muuseum, lk 96–120.
- Metslaid, Marleen 2016b.** Between the Folk and Scholarship: Ethnological Practice in Estonia in the 1920s and 1930s. (Dissertationes ethnologiae Universitatis Tartuenss 5.) Tartu: Tartu University Press.
- Metslaid, Marleen 2019.** The adjustment of ethnographic practice to new political and cultural circumstances: Estonian ethnology at home and in exile after World War II. – *Orientieren und Positionieren, Anknüpfen und Weitermachen. Wissensgeschichte der Volkskunde/Kulturwissenschaft in Europa nach 1945*. (Schweizer Beiträge zur Kulturwissenschaft 9.) Toim Sabine Eggmann, Birgit Johler, Konrad J. Kuhn, Magdalena Puchberger. Münster u. a: Waxmann Verlag, lk 127–146.
- Moora, Aliise 1964.** Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Aliise 1973.** Etnograafiamuuseumi kogud rahva toidu uurimise alusena. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVII*, lk 254–271.
- Moora, Aliise 1980.** Eesti talurahva vanem toit. I osa: Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped. Tallinn: Valgus.
- Moora, Aliise 1991.** Eesti talurahva vanem toit. II osa: Joogid, leib ja leivakõrvane. Tallinn: Valgus.
- Moora, Aliise 2007.** Eesti talurahva vanem toit. 2. tr. Tartu: Ilmamaa.
- Mäelo, Helmi 1999.** Eesti naine läbi aegade. Tallinn: Varrak.
- Nic Craith, Máiréad 2008.** From national to transnational: A discipline en route to Europe. – *Everyday Culture in Europe: Approaches and Methodologies*. (Progress in European

- Ethnology.) Toim M. Nic Craith, Ullrich Kockel, Reinhard Johler. Aldershot, Burlington: Ashgate, lk 1–17.
- Rogan, Bjarne 2008.** From rivals to partners on the inter-war European scene: Sigurd Erixon, Georges Henri Riviere and the international debate on European ethnology in the 1930s. – ARV. Nordic Yearbook of Folklore, kd 64, lk 275–324.
- Rogan, Bjarne 2016.** Sigurd Erixon, European Ethnology and Ethnologia Europaea 1964–1968. – ARV. Nordic Yearbook of Folklore, kd 72, lk 149–183.
- Sarapik, Virve; Kalda, Maie; Veidemann, Rein (koost, toim) 2002.** Kohandumise märgid. (Collegium litterarum 16.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Šlōgina, Natalie 1965.** Silmapaistev uurimus eesti-vene etnilise kontaktsooni kohta. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, kd 14, nr 4, lk 514–518.
- Talve, Ilmar 1992.** Ilmari Manninen in Finland and Estonia. – Pioneers: The History of Finnish Ethnology. (Studia Fennica Ethnologica I.) Toim Matti Räsänen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 50–76.
- Tammiksaar, Erkki 2019.** Sada aastat eestikeelset ülikooli Tartus. – Piduraamat. Eesti rahvusülikool 100 = Estonia's National University 100. Toim Tiia Kõnnussaar. Tartu: Tartu Ülikool, lk 21–39.
- Tarand, Mari (toim) 1982.** Minu ülikooliaastad 14. VII. Meenutab Aliise Moora. Eesti Raadio. <https://arhiiv.err.ee/vaata/minu-ulikooliaastad-minu-ulikooliaastad-aliise-moora>
- Viires, Ants 1970.** Etnograafilise mõtte arengu põhijooni. – Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid. Koost, toim Endel Laul. Tallinn: Eesti Raamat, lk 231–251.
- Viires, Ants 1993.** Etnograafia arengust Eesti NSV päevil (1940–1990). – Muunduv rahvakultuur. Etnograafilisi uurimusi. Toim A. Viires. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 5–37.
- Viires, Ants 1994.** Ilmari Mannineni teoreetilistest vaadetest. – Looming, nr 9, lk 1255–1263.
- Viires, Ants 1996.** Aliise Moora 4. XII 1900–8. V 1996. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 493–495.
- Viires, Ants 2001 [1976].** Euroopa rahvaste materiaalse kultuuri uurimise meetoditest. – A. Viires, Kultuur ja traditsioon. Tartu: Ilmamaa, lk 324–333.
- Vuorela, Toivo 1958.** Kansatieteen sanasto. (Tietolipas 13.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Õunapuu, Piret 2004.** Helmi Reiman-Neggo kui etnograaf. – Eesti Rahva Muuseumi aasta-raamat 48. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 47–80.

Anu Kannike (snd 1967), PhD, Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), anu.kannike@erm.ee

Ester Bardone (snd 1975), PhD, Tartu Ülikooli etnoloogia lektor (Ülikooli 16, 51003 Tartu), ester.bardone@ut.ee

Marleen Metslaid (snd 1982), PhD, Eesti Rahva Muuseumi teadur (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), marleen.metslaid@erm.ee

Pille Runnel (snd 1974), PhD, Eesti Rahva Muuseumi teadusdirektor (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), pille.runnel@erm.ee

Text creation and linguistic material in the academic writings of ethnologist Aliise Moora

Keywords: ethnographic texts, ethnology, female researchers, ethnic history, food culture

The article is focused on the research career of ethnologist Aliise Moora (1900–1996) in a changing society. The material is drawn from Moora's research papers and the archival collections of the Estonian National Museum (including the materials personally collected by Moora), her work reports and correspondence, but also on various documents reflecting the activities of the museum. A closer look is given to her complicated adaptation to Stalinist cultural policy in the late 1940s and early 1950s. The authors analyse Moora's way of text creation as well as how she worked with various (ethnographic) sources and how she used linguistic material in her studies of food culture. Her two most influential studies *Peipsimaa etnilisest ajaloost* (On the ethnic history of Peipsimaa, 1964) and *Eesti talurahva vanem toit* (Historical food of the Estonian peasantry, 1980, 1991) are discussed in more detail.

After World War II Aliise Moora worked as research secretary of the Estonian National Museum, essentially performing the duties and bearing the responsibilities of its manager. In the late 1940s, due to Stalinist cultural policy, she fell out of favour, being demoted from the leading position of research secretary to a junior researcher. The condition for staying at the museum was intensive political further education. Nevertheless, Moora maintained an influential and authoritative position in Estonian cultural studies for the rest of her life. In her studies Moora used not only her self-collected comprehensive fieldwork materials, but also different types of other sources, including linguistic materials. Despite the methodological and thematic deficiencies of Soviet ethnographic research, Aliise Moora's results on ethnic history and food culture are in no way inferior to those of her contemporary anthropologists, ethnologists and folklorists in the West.

Anu Kannike (b. 1967), PhD, Estonian National Museum, Senior Researcher (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), anu.kannike@erm.ee

Ester Bardone (b. 1975), PhD, University of Tartu, Lecturer in Ethnology (Ülikooli 16, 51003 Tartu), ester.bardone@ut.ee

Marleen Metslaid (b. 1982), PhD, Estonian National Museum, Researcher (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), marleen.metslaid@erm.ee

Pille Runnel (b. 1974), PhD, Estonian National Museum, Research Director (Muuseumi tee 2, 60532 Tartu), pille.runnel@erm.ee

Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles

TIINA PAET

Võõrsõnad tulevad keelde mitmel moel, aga eelduseks on alati mingit laadi keelekontakt. Viimase võib olla tinginud muu hulgas kultuuriline, poliitiline või majanduslik üleolek või võim: kirjasõna ja hariduse levik, vallutus, ränne jms. (Vt Myers-Scotton 2002; Paet 2018; Verschik 2019; Auer 2021: 147) Leksikaalsed laenud jaotuvad eesti keeles järgmiselt. Muganemisskaalal kõige võõramad on tsitaatsõnad, puhtvõõrkeelsed sõnad, mis kirjutatakse eesti tekstis nagu vastavas lähtekeeles. Võõruselt järgmised on võõrsõnad, muganenud, ent võõrapäraseid jooni säilitanud sõnad. Viimased tulevad keelde ka algselt tsitaatsõnana käibinud keelendite mugandamisel (vt ka Leemets 2017: 4). Muganemisskaalal kõige vähem võõrad on laensõnad, mis on kodunenud ja kaotanud lähtekeele võõrapäraseid jooned. Leksikaalse laenamise protsessis on mitmeid aspekte, nagu järkjärgulisest muganemisest või muudest teguritest tingitud varieerumine, mis tekitavad leksikograafilisi ja keelekorralduslikke küsimusi: näiteks kust jookseb piir üldkeele sõnaraamatus aktsepteeritava rööpvormi, st põhjendatud keelemuutuse ilmingu ja n-ö õigekirjavea vahel (ning kas ja mis juhul peaks üldkeele sõnaraamat neid esitama). Elavas keeles tekib variante juurde nii häälduses, grammatikas, ortograafias kui ka sõnavaras ning kunagi sõnaraamatutes tehtud ühtlustused ei ole tegelikust keelekasutusest rööpvorme kaotanud. Seda, mida kunagi oli vaja ühtlustada, tuleb kirjakeele praeguses arengujärgus ümber hinnata. Peale keeles pikalt püsinud rööpsete kirjakujude (nt *areteerima* ja *arreteerima*) lisandub uusi variante, mille üks põhjusi on veebimeedia mõju kirjakeele standarditele/normidele (vt ka Bellamy 2021: 692). Keeleteadlane Mati Hint (1998: 247) on keele varieerumise ilmingud kui potentsiaalsed normimuutused kokku võtnud sõnadega: „Iga norm on kunagi olnud viga ning iga sagedasti korduma hakkav viga võib saada normiks.”

Eesti Keele Instituudis (EKI) alates 2019. aastast koostatava sõnastiku – EKI ühendsõnastiku¹ (ÜS) eesmärk on koondada kasutuspõhisusest lähtudes võimalikult suurt hulka eesti keeles kasutatavaid sõnu. Seetõttu sisaldab ÜS märksõnu, mille kirjakuju ei vasta ÕS 2018 normingutele. Ortograafia (ja morfoloogia) on aga erinevalt näiteks sõnade tähendustest (vt Paet, Risberg 2021) kirjakeele normingu osa. Samal ajal on ÜS-i eesmärk kajastada ka keelenormi, st seni ÕS-is esitatud infot; seda tehakse nn ÕS-i selgituste kujul. Seni viimase, ÕS 2018 norminguid ega soovitusi ei kanta ÜS-i otse üle, kuna normingud ja soovitused on otstarbekas aeg-ajalt üle vaadata, samuti on käsil keelekorralduse põhimõtete uuendamine ja sõnastamine: normeeritud kirjakeel ja tegelik keelekasutus ei peaks väga palju lahknema (vt ka Päll

¹ Keeleportaal *Sõnaveeb* (<https://sonaveeb.ee>).

2019: 107–111).² ÕS-i pikaajase toimetaja Tiiu Erelti sõnadega: „Sage tarvitus võib nihutada ettepoole ka kahe silbiliste sõnade rõhku, nt [...] *oktaav* → *oktav*, *sümptoom* → *sümptom*, *profiil* → *proofil*. Iga uus ÕS arvestab neist nihkeist jälle midagi norminguks, sest see on laenude kohanemise loomulik käik.” (Erelt 2002: 39) Seetõttu on kerkinud päevakorda küsimus, millist vormi pidada normingukohaseks ning kas ja kuidas esitada erinevaid kirjakuju üldkeele sõnaraamatus, st milline peaks olema preskriptiivsuse ja deskriptiivsuse vahetõrje võõrsõnade kirjakuju esitamisel. Näiteks on normingukohase *duplikaadi* kõrval keelekasutuses levinud variant *dublikaat*, mida on umbes kolmandik normingukohasest tarvitusest, kuid mida ÕS on pidanud ebasoovitavaks kirjakujuks. Kui esitada (ÕS-i selgituse kujul) eelistus ühe rööpvormi kasuks, tuleb seda kasutajale põhjendada, esitades vajaduse korral sõna etümoloogilise info. Lisaks võõrsõnade järkjärgulise mугanemise arvessevõtmisele on üks keskseid küsimusi olnud seegi, kas toetuda lähte- või vahenduskeele kujule (vt ka Raiet 1966: 8; Paet 2018). Sõna kirjakujust sõltub sõna muutmine (nt *kebab* ja *kebaab*), mistõttu võõrsõnade rööpvormide morfoloogilised aspektid vajavad samuti hädasti käsitlemist, ent artikli piiratud mahu tõttu puudutan seda üksnes vähesel määral. (Laensõnade morfoloogilise kohanemise kohta eesti keeles vt Pedaja 2006: 56.) Artiklis analüüsin ligikaudu 65 võõrsõna ja toetudes korpusuuringule, püüan sõnastada seisukohti, millest edaspidi lähtuda võõrsõnade kuju fikseerimisel üldkeele sõnaraamatus. Osa siin kirjeldatud uurimuse tulemustest on juba kantud ÜS-i. Keskendun järgmistele küsimustele.

- Kas ja mis tingimustel saab pidada üldkeele sõnaraamatus võrdväärtseteks sünonüümideks (sh eri keeltest lähtuvaid) rööpvorme, mille esinamus tegelikult keelekasutuses on märkimisväärne?
- Mis soodustab võõrsõnade kirjakuju muutumist ja mis seda takistab?
- Millistest põhimõtetest on seni lähtunud võõrsõnade kuju normimisel ja kas need põhimõtted on ennast õigustanud või tuleks neid ajakohastada?

Artikkel koosneb kahest põhiosast. Esimeses osas kirjeldan mõningaid keeleuurijate seisukohti läbi aegade võõrsõnade mугandamisel ja seda, kuidas võõrsõnade kirjakuju on normitud. Teine osa hõlmab analüüsi ja tutvustab uurimuse tulemusi. Analüüs lähtub ÕS 2018 soovitudest, mida võib vaadelda kui astmelist soovitusüsteemi. Tulemused on esitatud rööpvormide varieerumise tüübi järgi (2.2.1–2.2.7). Arutelu ja kokkuvõtte lõpetavad lähtekohad võõrsõnade kuju normimiseks ja üldkeele sõnaraamatus esitamiseks.

² Alates 1930. aastatest esindas seda seisukohta Elmar Muuk, 1980. aastatest on see põhimõte väljendunud selles, et uued normingud on varasemast enam lähtunud kasutuspõhisusest.

1. Võõrsõnade eri kirjakuju, kirjakeele norm(ing)³ ning suhtumine normi(ngu)muutustesse

Keele normimise (nimetatud ka standardimiseks) eesmärk on (keele) (kirjaliku) vormi minimaalne varieerumine (Haugen 1966: 931). Sõnakuju kirjanekul tuleb otsustada sõna (mugandatud) kirjakuju üle, õigekeelsusallikas fikseerimisel ongi tegu juba sõnakuju normimisega. Eesti keele esimesteks võõrsõnade norminguteks võib pidada juba piiblitõlgetes fikseeritud kirjakujusid. Saksa pastorite keelekorralduslik tegevus Eestis algas Heinrich Stahli hääldusreeglite ilmumisega 1632. aastal katekismuse eessõna lõpus. Vaidlused tõlke keele üle eelnesid ka eestikeelse täispiibli ilmumisele 1739. Näiteks vaieldi, kas sõna *prohvet* peaks olema kujul *Prophet* või *Rowet* (Tafenu jt 2022: 149). Tänapäeval esitavad standardkeele ehk normi(ngu) kindla ajavahemiku järel ilmuvad ÕS-id.

Kirjakeele normi(ngut) ongi defineeritud kui õigekeelsusallikates fikseeritud keelenormi, **keeleseaduse** järgi loetakse selleks „[---] õigekirjutuslike, grammatiliste ja sõnavaraliste normingute ja soovitude süsteemi” (keeleseaduse § 4 lõige 2). Vabariigi Valitsuse määruse „Eesti kirjakeele normi rakendamise kord” järgi (§ 2 lõige 1) on kirjakeele norm(ing) määratud muu hulgas Eesti Keele Instituudi uusima õigekeelsussõnaraamatu ja Emakeele Seltsi (ES) keeleteoimkonna otsuste ning keeleteoimkonnas heaks kiidetud ortograafiareeglistikuga.

Üldjoontes peaks ÕS-is tehtavad ortograafiamuudatused läbi arutatama **ES-i keeleteoimkonnas**, ent ÕS-i eri trükkides on aja jooksul tehtud üsna suur hulk võõrsõnade kirjakuju muudatusi, mida ei ole keeleteoimkonnas üksikasjalikult arutatud, vaid ÕS-i toimetajatel on olnud suhteliselt suur vabadus (alates ÕS 1999-st). Võõrsõnade kuju osas on peetud nõu ENE keeleteoimetajatega, kes omakorda tegid koostööd vastavate keelte tundjatega (Erelt 2022).

Võõrsõnade täheortograafiat on ES-i keeleteoimkonnas arutatud üksiksõnuti, aga ka valdkonniti ja keeliti. Näiteks 1972. aastal on üksiksõnadest vaagimisel olnud rööpvormid *sümploom* ~ *sümpptom*, *oktaav* ~ *oktav*, *ofset* ja *bakšiš* (vt Erelt 2020: 392), hiljem: *magistrant* (1994), *kebab* ja *sahib* (2009), *buffet* (2010), *eklaär* ~ *ekleer* (2012) ja *sataän* ~ *satiin* (2012). Samuti on kõne all olnud sünteeskiudude ja elementaarosakeste nimetused, mille lõpus *o* pikkus tollal kõikus (nt *kapron* pro *kaproon*) (NÕ 1972). Keeltest on üksikasjalikud põhimõtted välja töötatud kahe mitteladina tähestikuga keele – jaapani ja araabia päritolu sõnade – mugandamiseks eesti tekstides (Jaapani päritoluga... 2008; Araabia sõnad... 2009; vt ka Päll 1998).

Rööpvormide tekkes mängivadki rolli nii loomulikud kui ka n-õ juhitud muutused. **Loomulikud muutused** toimuvad tegelikult keelekasutuses iseeneslikult, nt laenamine eri keeltest, mугanemine, sh pearõhu nihkumine, lühenemine jne, teisalt

³ Mõistetega *norm* ja *norming* on olnud segadust, üldiselt on varem keelekorralduses nimetatud õigekeelsusallikates fikseeritud keelenormi *norminguks*, keeleseaduses on kasutatud aga mõistet *norm* ja seetõttu on ka ÕS-ide kaanel *norm*. Siinses artiklis käsitlen neid mõisteid sünonüümidena. Samas tähenduses kasutan ka mõistet *soovitus*, sest sageli nimetatakse ÕS-is leiduvaid juhiseid *soovitusteks*. Soovituse ja normingu vahet on keerukas ja mitmeti tõlgendatav, ÕS-is seda eraldi selgitatud ei ole.

on näha väga pikka aega samade kirjakuju püsimist. **Juhitud muutused** on kunstlikku päritolu ehk keelekorralduses juurutatud, need hõlmavad nt traditsioonile toetumist, sõnakujude lühendamist jne. Viimaste hulgas on ka sõnakuju korrigeerimine kas lähte- või vahenduskeelele toetuva vormi kasuks. Mitmel puhul on aluseks ideoloogilised tegurid, nt on järjekindlalt püütud vältida venemõjulisi vorme. Enamasti rõhutatakse just loomulike, ilma sekkumiseta tekkinud muutuste uurimise vajadust, ent ka keelekorralduslikku päritolu muutusi tuleb süstemaatiliselt käsitleda (vt Verschik 2019).

Keelekasutuses valitseb kaks vastandlikku tendentsi: muutumine (sh vahenduskeelte mõjul) ja samal ajal keelekasutaja soov kirjakuju stabiilsuse järele. Keelelistes muutustes tajutakse ohtu keelele (vt ka Thomas 1991). Siiski on osutatud, et kuni pole tegu identiteedikaotusega, võtab keel vastu vaid tüpoloogiliselt sobivaid ja keele üldiste arengusuundadega kooskõlas olevaid mõjusid (vt ka Erelt, Metslang 1998: 657–658). Kuna keelekorralduses kehtib alates 1980. aastatest põhimõte, et varasemad normingud ei muutu valeks (vt ka Kerge 2012), võib normingute ülevaatamisel, ajakohastamisel ja analüüsimisel (sh kasutuspõhisusest lähtudes, vt Paet, Risberg 2021: 970) kirjakuju rööpvorme juurde tekkida, aga varasemaid valeks pidada ei saa. Seda nähtust võib nimetada normi laiendamiseks (vrd hollandi keele kohta Grondelaers, van Hout 2011: 117, soome keele kohta Nuolijärvi, Vaattovaara 2011: 70).

Stabiilsussoovi näiteks võib tuua tekkinud poleemika kirjakuju *pensjon* ja *pansjon* rööpvormidena. ÕS 1999-s esitamise järel *pensjoni* ja *pansjoni* kõrval (keelenõuande sissekanded 16. IV 1999, 9. XI 1999, 24. XI 2000 jt). Rööpvormid võeti ÕS-i arvatavasti eeldusel, et mугanemistendents $i \rightarrow j$ jätkub. Vastuseisust sellele kirjakuju võiks järeldada, et mугanemistendentsid on aja jooksul tunduvalt nõrgenenud, samas võib olla ka muid põhjuseid – nt see, et *i* ja *j*-i vahe häälduses on väike. *Pensjoni* ja *pansjoni* rööpselt ÕS-i toomise idee tuli Henn Saarilt ja seda arutati ES-i keeletoimkonnas (Erelt 2022). *J*-iga sõnakujude fikseerimise eel on arutletud, kas primaarseks tuleks pidada laenusüsteemi ja selleaegset kõnetaktiiliigendust või kirjakeele traditsiooni (Erelt 1996). ÕS 1999-s eelistati esimest, ent vastuseisu tõttu taastati ÕS 2006-s kirjakeele traditsiooni järgiv hoiak. Sellest nähtub, et vanemate laenude kirjakuju muutmine võib olla keeruline ja tekitada segadust ning vastuseisu, eriti kui tegu on igapäevaelu puudutavate sagedaste sõnadega. Keelekasutajate vastuseisu sõnade kirjakuju muutmisele kirjeldab ka nt John Bellamy (2021: 692).

Traditsiooni põhimõte tähendab seda, et mõnel juhul on kirjakuju välja kujunenud kokkuleppeliselt ega sõltu tegelikust hääldusest või siis on hääldus mугanemise käigus muutunud. Traditsiooni olulisus kerkib esile eriti juhtudel, kui tekib vastuolu kirjakuju ja häälduse vahel, näiteks võib tuua sõnade *apelsin* ja *mandariin* erineva mугanemise. Kuigi eesti keeles on sõnade kirjakuju üldiselt sõltuvuses pearõhu paiknemisest, siis alati see ei kehti, nt sõna *mandariin* hääldub ilmselt tänapäeval sageli ka esisilbirõhuga.⁴ 1918. a ÕS-is on nii *apelsiin* kui ka *mandariin* fikseeritud kahe *i*-ga, EÕS 1925–1937-s on *apelsin* juba tänapäevasel kujul, aga *mandariin* jäänud pika *i*-ga (pearõhk märgitud 3. silbile). Pearõhu ettenihkumine on eesti keeles

⁴ Eesti keele spontaanse kõne foneetilise korpuse otsing annab siiski kuus märksõna *mandariin* järgsilbirõhuga hääldust ja viis neist on pika *i*-ga (Lippus jt 2021).

üsna üldine, häälduse muutudes tekib aga vastuolu kirjakujuga. Rõhu nihkumine on kohati ebaühtlane, erinedes kõnelejati: mõnes sõnas on see nihkunud, mõnes mitte; eri kõnelejad panevad rõhke erinevalt. Seetõttu on võõrsõnade õigekiri selles osas nii-öelda konserveeritud, nagu näiteks ka sõnadel *kabinet*, *kotlet*, *sigaret*, *minarett*, *taburet*. Nende sõnade õigekiri õpitakse ära tavaliselt koolis ja vanemate laenukirjakuju üldjuhul ei muudeta. Nähtust, mille puhul jäädakse traditsiooniliste minevikus tehtud valikute juurde ka siis, kui need ei ole kõige otstarbekamad või on juhuslikud, ega hakata neid tagasi pöörama, on nimetatud rajasõltuvuseks (ingl *path dependence*) (Choi 2008).

Võõrsõnade kirjakuju normimise keskseid küsimusi on olnud see, **kas lähtuda lähte- või vahenduskeelest**, sest mitme keele mõju omavaheline konkurents põhjustab sõnakuju kirevust (vt Raiet 1966: 8; Paet 2018). Selleteemalised arutlused ulatuvad kaugemale, põhjalik ülevaade varasemast suhtumisest leidub Erich Raieti (1966) kandidaadiväitekirjas. Nt Jakob Hurt oli küll seisukohal (saksa keele eeskujul, kus on traditsioon säilitada lähtekeele ortograafia), et eesti keelde võiks sõnu võtta otse ladina ja kreeka keelest (kuna neis leidub eesti keelde paremini sobivaid kujusid), mitte saksa keele kaudu (nt *muusika*, *akadeemia*), kuid möönis, et mõnikord on saksa keelest siiski „sündsam” sõnu võtta. Seevastu Julius Mägiste on arvanud, et originaalkeele arvestamine võib viia konflikti meie oma keelega, sest tegelikult on sõnad tulnud enamasti teise keele kaudu ja seda peaks arvestama. Lähtekeele arvestamise nõuet on pooldanud nt Johannes Voldemar Veski kui vormikirevuse vastast vahendit. Koostades 1933. aastal VÕS-i, tegi Elmar Muuk Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnale rohkesti võõrsõnade kuju puudutavaid ettepanekuid. Vastu võetud otsuste hulgas olid nt *f*-i ja *š* õigekirjutus, võõrsõnade välte märkimine ja võõrsõnade kirjutuse ühtlustamine ning *pesa*-tüüpi laensõnade käänamine. (Raiet 1966: 11–14)

Raiet ongi oma väitekirjas keskendunud vahendus- ja lähtekeele vahekorrale ning nentinud, et päritolukeelest lähtumise põhimõtet tuleb kahtlemata õigekeelsuses arvestada, iseasi, kuivõrd ja mis puhul (Raiet 1966: 14). Ta on eesti võõrsõnade kuju kreeka, ladina, saksa ja vene kujudega võrreldes leidnud, et enamasti määravad sõna kirjakuju siiski vahenduskeeled. Paljudel juhtudel on vokaalide ja konsonantide vasted eri keeltes ühesugused, kuid keerukamatel juhtudel on vahenduskeelte mõju valdav. (Raiet 1966: 87) „Kui me lähtekeelest saaksime ühe, vahendajakeeltest teise kuju, on fikseerunud harilikult vahendajakeeltepärane variant” (Raiet 1966: 156). Ehkki nimetatud uurimistulemused pärinevad 1960. aastatest, on veel 2021. aastal kurdetud, justkui EKI muudaks ühendsõnastikus mugandamise põhimõtteid, hüljates varasema nõude mugandada üksnes „klassikalistest”, mitte vahenduskeeltest (YouTube: Keeleteoimetajate...). Ortograafilisi rööpkujusid on ka otsesõnu „tülikaiks” hinnatud, seda kirjakujude *skaneerima* ja *skannima* eelistamise põhjenduses *ä*-liste kujude ees (Erelt 2001: 40). Kirjakujude mitmekesisuses avalduvad eri tegurid, nagu loomulikud ja juhitud muutused, traditsioonipõhisus, mille omavahelist vastuolu võib näitlikustada araabia uuema laenuga *taliib* (vt Paet, Päll 2021).

2. Võõrsõna kirjakujud tänapäeva eesti keeles

2.1. Meetod ja materjal

Siinne uurimus toetub kasutuspõhisele keeleteooriale (vt Diessel 2017; Gries 2010). Seda olen rakendanud korpusuuringute teel, analüüsides tegelikku keelekasutust nii kvantitatiivselt (arvandmed selle kohta, kui palju mingit kirjakuju esineb) kui ka kvalitatiivselt (milliseid kirjakujude varieerumisi esineb). Sõnade tegelikku kasutust uurisin eesti keele ühendkorpuse 2019 (ÜK; sisaldab eri liiki tekste aastaist 1990–2019) põhjal, kasutades Sketch Engine'i tööriista (vt Kilgariff jt 2014). Tegelikku keelekasutust on oluline vaadelda, kuna see annab pildi keelekasutaja eelistustest ja tendentsidest rööpsete kirjakujude juurdumisel (vt ka Paet, Risberg 2021: 970; Klavan 2018: 697). Varem on tegeliku keelekasutuse arvestamist võõrsõnade kirjakuju fikseerimisel üldjoontes vähem oluliseks peetud: „Keelendi esildumine tegelikus keelekasutuses ei saa olla ainus kriteerium selle sobivuse hindamisel. Kasutusagedust näitavaid arve tuleb käsitada siiski ainult ühe tegurina soovitude andmisel.” (Erelt 2002: 30, 2020: 404) Olulisemaks on peetud keelendite sobivust keele üldstruktuuri.

Tabel 1. Astmeline soovitusüsteem rööpvormide kirjakuju kohta ÕS 2018-s.

Soovituse tüüp		Rööpvorm 1	Rööpvorm 2	ÕS 2018 esitusviis
Võrdsed rööpvormid: rööpvorm 1, rööpvorm 2		kebab	kebaab	keb' aab, kebab (vardaliha)
Mööndustega aktsepteeritav rööpvorm	a) rööpvorm 1 parem rööpvorm 2	vanill	vanilje	van' ilje kok, parem vanill
	b) 1 vaata rööpvorm 2	<i>rock</i>	rokk	rock ingl vt r' okk
Range norming/soovitus: {rööpvorm 1} → rööpvorm 2		indikeerima	inditseerima	{indik'eerima} → indits'eerima indits'eerima näitama, osutama; MED näidustama; ei soovita tähenduses: vihjama. Tule vilkumine inditseerib, parem näitab, et ..
Kaudne/varjatud soovitus	a) ühe rööpvormi seletuse eelis- tamine	hospidal	hospital	hospidal hospital hospital laatsaret, (sõjaväe)- haigla. Väli+hospital
	b) rööpvormi mitteesitamine	guanako	–	guan'ako ZOOL (loom)

Analüüsitud sõnade etümoloogilistes kirjeldustes olen tuginenud „Võõrsõnade leksikoni” (VSL) ja ÜS-i andmetele, vajadusel on lähtekeele kirjakujud täpsustatud vastavate keelte sõnastike põhjal. Siiski on ühe konkreetse keele lähtekeeleks ja teise/teiste pidamine vahenduskeeleks sageli mõnevõrra tinglik ja lõpuni kindlalt pole võimalik öelda, mis keelest täpselt sõna mingisse keelde tuleb, sest laen on eri mõjude resultant (vt ka Raiet 1966: 8). Ka vahenduskeele määratlemine võib tekitada raskusi, näiteks pole sageli võimalik öelda, kas sõna on eesti keelde tulnud vene või saksa

keele kaudu (vt ka Blokland 2009: 14–15), ja on võimalik, et palju sõnu laenati korraga mõlemast või laenati enne ühest ja seejärel uuesti teisest keelest (Jõgi 2014: 42).

Analüüsi materjaliks valisin ÕS 2018-s esitatud võõrsõnad, millel on mitu kirjakuju, sealhulgas nii need, mille kohta ÕS 2018 annab eelistusi, kui ka need, mille rööpvorme esitab eelistuseta. Võõrsõnade kirjakuju kohta antavad soovitusel olen jaotanud neljaks (koos varjatud soovitustega kuueks) eri kaaluga rühmaks, mis moodustavad astmelise soovituste süsteemi. Tabelis 1 on soovituste tüübid esitatud soovitusel tugevnemise suunas. Kaudsetest/varjatud eelistustest ammendavat väljavõtet teha ei ole võimalik, seega vaatlen neid põgusalt mõne näite varal. Materjali analüüsin ja põhimõtete muutmise ettepanekud esitan teemade kaupa (ptk 2.2.1–2.2.7).

1. Võrdsed rööpvormid on ÕS-is esitatud samas artiklis. Võõrsõnu on neist 573 artiklit. Võrdselt aktsepteeritud, ent siinsest analüüsist välja jäetud on järgmised sõnarühmad: tüve varieerumiseta eri liidetega rööpvariandid (nt *duellima* ja *duelleerima*; *akvareljas* ja *akvarelne*; *anakronistlik* ja *anakrooniline* ja *anakroonne*); argi-keele märgendiga⁵ (nt *beib* ARG1 ja *beibe* ARG1, nt *lenks* ARG1 ja *lenkstang*). Suure osa moodustavad vormid, mis esinevad nii liitsõna komponendina kui ka moodustavad liitega iseseisvaid sõnu (nt *aksiaal-* ja *aksiaalne*), samuti need, mis esinevad nii ilma liigisõnata kui ka koos liigisõnaga (nt *argaania* ja *argaaniapuu*, *basmati* ja *basmatiriis*), pikemad ja lühenenud sõnakujud (nt *akumulaator* ja *aku*; *hulahula* ja *hula*). Eelnimetatuid ei ole analüüsi võetud; samuti on välja jäetud nomenklatuuri sõnavara, nagu nt *buteen* ja *butüleen*, *trihhinelloos* ja *trihhinoos* (välja arvatud keemia-terminite näide ptk-s 2.2.7).

Siinne analüüs hõlmab 20 võõrsõnapaari, mille tüve kirjakuju varieerumist on peetud aktsepteeritavaks: *absoluteerima* ~ *absolutiseerima*, *amok* ~ *amokk*, *arbiter* ~ *arbiiter*, *batik* ~ *batika*, *bekaar* ~ *bekarr*, *bistro* ~ *bistroo*, *grafiito* ~ *grafiti*, *hartšo* ~ *hartšoo*, *interreegnum* ~ *interregnum*, *kebab* ~ *kebaab*, *kontiinum* ~ *kontinuum*, *kurkum* ~ *kurkuma*, *manees* ~ *maneež*, *padespaan* ~ *padespann*, *preluudium* ~ *prelüüd*, *pütaagorlane* ~ *pütagoorlane*, *taro* ~ *tarokk*, *tragakant* ~ *tragent*, *tritik* ~ *tritikale*, *visavii* ~ *vis-à-vis*.

2. Mõõndustega aktsepteeritavad variandid.

a) **Parem-soovitus** lisandus ÕS 1999-sse „sobimatuse väljendamiseks” Saari töörühmalt, kes 1980. aastate keskel uut tüüpi keelekorraldussõnaraamatut ette valmistas (Erelt 2022). *Parem-soovitustega* mõõndakse ÕS-is rööpseid kirjakujusid, andes eelistuse siiski ühele. Selle soovitusel sisu ja kaalu püüab avada eessõna alapeatükk „Soovitamised”: „Sõnaraamat näitab märksõnade ning artiklisisest liitsõnade, tuletiste ja väljendite hulgas selliseidki, mille asemel on keeles paremaid väljendusvõimalusi. Nende juurest viitab soovitatava keelendi juurde sõna *parem*. Nt **fokus`eerima**, *parem fookustama* [---].” (ÕS 2018: 12) Võõrsõnade kuju kohta on *parem-soovitusi* 17. Suures osas on tegu *u-tuletise*, st enesekohasuse küsimusega (nt *emigreerima*, *parem emigreeruma*)⁶ ning need juhud jäävad analüüsist välja. *Parem-soovitusi*

⁵ Argi- ehk kõnekeelt ei normita.

⁶ *u-liiteliste* verbide kohta vt ka Risberg 2021. EKI seminaril (12. I 2021) Sirje Mäearu ettekande põhjal otsustati, et osa *u-refleksiive* puudutavaid ÕS 2018 soovitusi muudetakse, aga nt sõna *emigreeruma* soovitus jäi endiseks: *emigreeruma* väljendab enesekohast tegevust selgemini kui

antakse ka oma- (või päritolult lähedasema keele) sõnade eelistuse näitamiseks, mis samuti praegusest analüüsist välja jäävad, nt ÕS 2018 eelistab soome kui lähedasema sugulaskeele laenu inglise keele kaudu tulnud hollandi sõna *kruisen* mugandile: *kruis*, parem *ristlus*. Analüüsi olen võtnud neli varieerumist puudutavate soovitus- tega märksõna: *aaria*, parem *aarja*; *aarialane*, parem *aarjalane*; *vanilje* parem *vanill*; *greipfruut*, parem *greip*.

b) Vaata-viited (võõrsõnade kohta 28) käivad üldjuhul märksõnade kirjakuju kohta, hõlmates üksikutel juhtudel ka muud, nt *aktiiv*- vt *aktiivne*. Selle rühma sõnu analüüsisin nende tegelikus keelekasutuses esinemise seisukohalt, jättes välja kõne- keelseks märgendatud sõnapaari *crack* ja *kräkk*. Kõigil selle rühma 24 tsitaat- ja võõr- sõnapaaril on soovitus mugandi kasuks: *brunch* vt brantš, *caffè latte* vt late, *charter* vt tšarter, *chia* vt tšiia, *chilli* vt tšilli, *chutney* vt tšatni, *coitus* vt koitus, *cover* vt kaver, *crack* vt kräkk, *curry* vt karri, *fouchette* vt furšett, *guerrilla* vt gerilja, *hijab* vt hidžaab, *lobby* vt lobi2, *manager* vt mänedžer, *niqab* vt nikaab, *nõ-teater* vt nooteater, *quasi* vt kvaasi-, *rock* vt rokk, *shiitake* vt šiiitake, *sushi* vt suši, *zoom* vt suum, *techno* vt tekno, *thriller* vt triller2.

3. Mittesoovitavad / rangelt normitud variandid. Kõige rangemad soovitu- sed käivad keelendite kohta, mida ei peeta normikohaseiks, ja need on varustatud noolviidetega. ÕS 2018 peatükis „Soovimine” öeldakse: „Sõnad või väljendid, mida ei peaks kasutama, on looksulgudes ja väiksemas kirjas. Nende järel on alati esitatud sobivam kirjakuju või väljendus.” (ÕS 2018: 12) Selliseid soovitusi on võõr- sõnade kohta 79, sh ka nt omasõna võõrsõna asemele, nt *zoopark* → *loomaaed*. Siinne analüüs hõlmab 14 võõrsõna tüvevarieerumist puudutavat soovitusi: *adaptsioon* → *adaptatsioon*; *areteerima* → *arreteerima*; *balsam* → *palsam*; *drellpuur* → *trell*, *trellpuur*; *dublikaat* → *duplikaat*; *imidž* → *imago*; *indikeerima* → *inditseerima*; *pergamiin* → *pär- gamiin*; *plov* → *pilaff*; *prioritiseerima* → *prioriseerima*; *proofil* → *profiil*; *rägbi* → *ragbi*; *toster* → *röster*; *tüüner* → *tuuner*.

4. Kaudseid ehk varjatud soovitusi võib eristada vähemalt kahte liiki. Kuna sõnastikust ei ole võimalik neist väljavõtet teha, siis siinses artiklis neid detailsemalt ei analüüsita.

a) Esitades küll kaks rööpkuju, eelistatakse kaudselt ühte neist, nt *hospital* ja *hos- pital*: seletus antakse märksõna *hospital* artiklis, artiklis *hospital* pole aga ühtegi viidet kujule *hospital*. Selle tingib muu hulgas see, kas sõnu saab tähestikjärjestuses samas artiklis esitada või mitte, nt pabersõnastikus on *kebaab* ja *kebab* järjest, aga *hospital* ja *hospital* pole. Samamoodi on vormistatud *džuuudo* ja *judo*, *keefir* ja *kefiir*, *vaakum* ja *vaakuum* (elistatakse sõnakujusid *judo*, *keefir* ja *vaakum*). Praegu ÜS-is süno- nüümideks peetavad *kommunikeerima* ja *kommunitseerima* on esitatud eri artiklites, sest neile on antud eri tähendused ja teine neist on ebasoovitav.

emigreerima. Nüüd mõeldakse *u*-liitelisi, enesekohasust veelgi rõhutavaid verbe, nagu *säiluma*, *ühtuma* ja *kostuma* varasema soovitusi *säilima*, *ühtima*, *kostma* kõrval. Refleksiivide hulka kuu- luvad ka *deserteerima*, *doktoreerima*, *migreerima*, *emigreerima*, *immigreerima*, *remigreerima*, *finišeerima*, *resultereerima*, mis õigekeelsusallikais olid varem *i*-lised (*deserteerima* jne) ja kus alates ÕS 1999-st eelistatakse tegelikus kasutuses juurdunud *u*-lisi (vt ka EKK 2020: 334).

b) Teiseks kaudseks ehk varjatud eelistuseks võib pidada ühe rööpkuju esitamata jätmist, nt puuduvad kujud *guanaako*, *livr* ja esinevad vaid *guanako* ja *liivr*.

Veel üks võimalus näidata, et sõnakuju ei ole aktsepteeritud, on selle sõnaraamatust väljajätmine. Sellistel puhkudel pole muidugi teada, kas sõnakuju on jäetud ÕS-ist välja meelega kui ebasobiv või teadmatusel, et selline variant esineb keelekasutuses. On ilmnud, et kohati tõlgendab keelekasutaja ÕS-is mitteesinevat keelendit kui mittenormikohast. Saari on 1984. aastal kirjutanud: „Sõnastik ütleb midagi selle kohta, mis temas leidub. Selle kohta, mis temas ei leidu, ei ütle sõnastik midagi.”⁷ Siiski jääb sõnastikust Saari sõnul välja nii materjal, mida koostajad ei soovita, kui ka see, mis lihtsalt ei mahu. Digisõnastikel mahupiirangut pole, seega saab esitada rohkem rööpvorme, ka teiste keelte sõnaraamatud esitavad rööpvorme (kui ei ole tegu õpilastele mõeldud sõnaraamatuga; vt ka Brookes jt 2021: 309).

2.2. Analüüsi tulemused

Analüüsi aluseks on üldjoontes järgnev: ÕS 2018 info märksõna kohta, etümoloogiline taust, normingu kujunemine ÕS-ides, eesti keele ühendkorpuse 2019 (ÜK) info. Tekstikorpuse põhjal analüüsisin ÕS 2018-s nii aktsepteeritud kui ka mitteaktsepteeritud sõnakujude sagedust, kui see oli võimalik. Kohati tekitas raskusi usaldusväärsete järelduste tegemisel see, et osa analüüsitavaid sõnu esineb korpuses vähe. Eri kirjakujude n-ö edukuse selgitamiseks tegelikult keelekasutuses olen mõlema (nii normingule vastava kui ka mittevastava) rööpvormi kasutusjuhud liitnud ja arvutanud kummagi esinemise protsendi kogukasutusest. Nimed ja muud valeandmed on eemaldatud nii täpselt kui võimalik.⁸ Analüüsitud sõnad olen jaotanud varieerumise tüübi järgi kuude rühma, mõni sõna sobib mitmesse rühma.

2.2.1. Sõna pearõhu ümberpaiknemisest tingitud kirjakuju⁹

Amok ja *amokk* võeti ÕS 1999-sse rööpvormidena, varem (alates VÕS 1936-st) esines kujul *amokki* [jooksma] ja liitsõna komponendina: *amokijooks*. Kuna ÕS-is sooviti esitada omaette sõnana *amok*, oli vaja fikseerida nominatiivi kirjakuju. On teada (Erelt 2022), et tollased toimetajad konsulteerisid ENE asjatundjatega, kes omakorda tegid koostööd malai keele oskajatega (vt ka ENE 1968, 1: 142; ENE 1985, 1: 209). Sõna pärineb malai keelest (*amok* 'raev, tapahimu'; *amuk* 'amokki jooksma'), vahenduskeel on saksa (*Amok*). Saksa keeles on sellel sõnal kahesugust, nii esisilbi- kui ka järgsilbirõhuga hääldust (Duden). Ilmselt oli saksa keel vahenduskeelena eeskujuks ka eesti keeles rööpsete kirjakujude fikseerimisel. ÜK-s esineb mõlemat kirjakuju pea võrdselt: *amok* 50% (37) ja *amokk* 50% (38), ent osastava käände vormi *amokit* esineb vaid üks kord ja *amokki* 385 korda, mis näitab, et häälduskuju [amok] tõe-

⁷ Henn Saari koostatud „Tüübikirjeldused lühikese kirjakeelesõnastiku koostajale” (käsikiri 1984), mis oli ÕS 1999 aluseks.

⁸ Üksikutel juhtudel on jäänud need eemaldamata, siis pole protsenti arvatud.

⁹ Vt ka hääldusele mittevastava kirjakuju vöörõnade rühma 1. alajaotist ptk-is 2.2.6.

näoliselt ei esinegi tegelikus kasutuses (seetõttu sobiks see näide ka hääldusele mittevastava kirjakujuaga võõrsõnade rühma 2.2.6).

Arbiter on ÕS-is alates 1925. a väljaandest, *arbiiter* rööpvormina alates ÕS 1999-st. Sõna tuleb eesti keelde ladina keelest saksa keele vahendusel, vahenduskeele ja lähtekeele kuju on sama (sks *Arbiter* < lad *arbiter*). Saksa keeles on rõhk esisilbil (Duden), eesti keeles on rõhk hilisemas rööpvormis nihutatud järgsilbile ja seetõttu järgsilp pikenenud. Tõenäoliselt on pika *i*-ga variant tulnud vene keele vahendusel või on tegu lihtsalt sõnakuju (võõrapärasemaks) korrastamisega. ÜK-s esineb mõlemat kirjakuju pea võrdselt: *arbiter* 51% (308) ja *arbiiter* 49% (295).

*Bistro*¹⁰ ja *bistroo* on tulnud ÕS-i 1999. aastal rööpvormidena, enne seda esines *bistroo* VL 1983-s. Eesti keelde on sõna tulnud prantsuse keelest (pr *bistro*). ÜK-s esineb kirjakuju *bistro* vaid 0,6% (4) ja *bistroo* 1131 juhul, see tähendab, et hilisem, esisilbirõhuga rööpvorm ei ole juurdunud. Samas on võimalik, et kirjakuju ei varieeru rõhuerinevuse tõttu, vaid häälduse ja kirjakuju lahknemise tõttu (seetõttu sobiks see näide ka hääldusele mittevastava kirjakujuaga võõrsõnade rühma 2.2.6).

Hartšoo esineb ÕS-ides alates 1976. aastast ja esisilbirõhuga rööpvorm *hartšo* alates ÕS 2006-st. Korpuses esineb kirjakuju *hartšo* 54% (75) ja *hartšoo* 46% (65). Sõna tuleb eesti keelde gruusia keelest vene keele vahendusel (< vn *харчо* < gruusia *harčo*). Gruusia keeles pole pikki häälikuid, rõhk selles sõnas on esisilbil. Vene keeles on rõhk järgsilbil. Hilisema kuju puhul on lähtutud seega kas lähtekeelest ja/või on tegu lihtsalt eestipärasemaks korrastamisega.

Kebab on ÕS-is alates 1999. a väljaandest, *kebaab* lisati 2013. a ÕS-i, kuna 2009. aastal otsustas ES-i keeletoimkond rööpvormina aktsepteerida ka järgsilbi pika vokaaliga *kebaabi*. Sõna tuleb eesti keelde araabia keelest türki keele kaudu (< trg *kebab* < ar *kabāb*). ÜK-s esineb kirjakuju *kebab* 99% (1857) ja *kebaab* 1,4% (27) kogukasutusest, mis näitab, et uuem kirjakuju ei ole märkimisväärselt käibeale läinud. Hilisem rööpvorm järgib lähtekeele vokaalipikkust (türki keeles pikki vokaale pole), ent teadaolevalt oli rööpvormi toomisel peamine kaalutlus see, et kirjakuju ja hääldus langeksid kokku, samuti hääldusmugavus. Kirjakuju *kebab* ei kajasta hääldust, ilmselt hääldatakse seda [kebaab] ja käänatakse vastavalt. Seetõttu sobiks see näide ka hääldusele mittevastava kirjakujuaga võõrsõnade rühma 2.2.6.

Muhameedlane esineb alates EÕS 1925–1937-st, *muhamedlane* on lisandunud rööpvariandina 1976. a ÕS-i. Sõna on tulnud eesti keelde saksa keelest (*Mohammedaner*). Rööpvormi toomisel on lähtutud ilmselt tuletusaluse pärisnime Muhamed lühikesest *e*-st. Korpuses esineb eestipärasema esisilbirõhuga varianti *muhamedlane* 3% (63) ja *muhameedlane* 97% (1815) kogukasutusest. Põhjuseks võib olla keerukus hääldamisel, aga ka see, et hilisemal ajal hakati selles tähenduses kasutama pigem sõnu *islamiusuline* ja *moslem*.

Muhameedlus on ÕS-is alates 1976. aastast, *muhamedlus* võeti rööpkujuna ÕS 1999-sse. Korpuses esineb vanemat kirjakuju *muhameedlus* 98% (224) ning uuemat kuju *muhamedlus* 2% (5), st esisilbirõhuga hilisem variant ei ole märkimisväärselt

¹⁰ *Bistro* tõi eesti keelepilti toitlustusettevõtte Estkompexim, kelle toidukoha sildi mahavõtmist ja asendamist sõnaga *bistroo* nõudis 1991. aastal elava meediakajastuse saatel tollane keelenõunik Kalle Kulbok.

juurdunud. Põhjuseks võib olla keerukus hääldamisel, aga ka see, et hilisemal ajal hakati selles tähenduses kasutama pigem sõnaühendit *islami usk*.

Vormide *pütagoorlane* ja *pütaagorlane* rõhuerinevus tuleneb sellest, et ühel juhul lähtutakse ladina ja teisel kreeka kirjakujust. *Pütagoorlane* esineb EÕS 1925–1937-s. *Pütaagorlane* esineb ÕS 1933-s ja ÕS 1960-s, vahepealsetes ÕS-ides puudub, ÕS 1976-s esineb kuju *pütagoorlane* ja alates ÕS 1999-st on need rööpvormid. ÜK-s esineb kirjakuju *pütaagorlane* 55% (110), *pütagoorlane* 45% (90). See sõna kuulub ka eri keeltest lähtuvate kirjakujude rühma 2.2.2.

Pearõhu ümberpaiknemisest tulevat rööpvormi ei pea norming aktsepteeritavaks vaid ühel juhul ja suunab: *profiil* → *profiil*. *Profiil* esineb ÕS-ides alates esimesest, 1918. a ÕS-ist, mittedoovitatav kuju (looksulgudes) alates 1976. a ÕS-ist. Sõna tuleb eesti keelde itaalia keelest prantsuse ja saksa keele vahendusel (< sks *Profil* < pr *profil* < it *profilo*); vene keeles on sõna *профиль* rõhk esisilbil, saksa keeles järgsilbil. Korpuses esineb kirjakuju *profiil* 36 800 ja *proofil* 43 juhul, st mittenormingukohast varianti esineb 0,1% kasutusest.

2.2.2. Eri keeltest lähtuvad kirjakujud

Bekaar esineb alates 1925. aasta EÕS-ist, *bekarr* rööpvormina alates ÕS 1999-st. Sõna tuleb itaalia keelest prantsuse ja vene keele kaudu (< vn *бекap* < pr *bécarre* < it *b quadro*). ÜK-s esineb kirjakuju *bekaar* 59% (17) ja *bekarr* 41% (12). Hilisem rööpkuju toetub kas vahenduskeelele (vene häälduskujule (rõhk järgsilbil) või prantsuse kirjakujule) või on tegu lihtsalt sõnakuju korrastamisega. *Bekaari* ja *bekarri* varieerumine on näide selle kohta, et rõhk pole nihkunud, kuid häälikuline vahekord on muutunud.

Grafiito ja *grafiti* võeti ÕS 1999-sse rööpvormidena, üks toetub lähtekeele itaalia ainsuse (*graffito*), teine mitmuse (*graffiti*) või inglise kui vahenduskeele vormile (*graffiti*). ÜK-s esineb *grafiitot* 1% (27) ja *grafitit* 99% (2641). 26 korral leidub ka kuju *gräfiiti*, mis on hääldusmugand inglise keelest. Tegelikult kasutuses ülekaalukas *grafiti* eelistamise põhjus on ilmselt inglise keele mõju.

Kurkum esineb ÕS-is alates 1976. aastast, rööpvormina lisandus *kurkuma* 2006. a ÕS-i. *Kurkum* on araabia- (*kurkum*), *kurkuma* ladinalähtene (*Curcuma longa*), seega aktsepteeritakse nii lähte- kui ka vahenduskeele kuju. Botaanikaterminil on samuti kaks (küll vananenuks märgitud) kuju, kehtiv termin on omasõna *kollajuur* (ETAB). ÜK-s on vormi *kurkum* 98% (2887) ja *kurkuma* 2% (53).

Padespann toetub lähtekeele prantsuse keele sõnakuju *pas d'Espagne* hääldusele [pa despaɲ] või vahenduskeele vene keele (*надеcпань*) kirjakujule (tantsu on loonud Vene ballettmeister). Sõna võis eesti keelde tulla prantsuse keelest otse või vene keele kaudu. ÕS-is esines esimest korda 1960. aastal kujul *padespann*, rööpkuju *padespaan* tuli 2018. a ÕS-i. Ajend rööpkuju ÕS-i toomiseks on hästi teada: selleks on olnud rahvatantsude raamatu koostaja pöördumine keelenõuandesse ja asjaolu, et *padespaani* leidus tol ajal veebis poole rohkem (keelenõuande sissekanded 2. II 2015 ja 5. II 2015) kui varem fikseeritud kuju. ÜK-s leidub *padespaan* 60% (61) ja *padespann*

40% (40). Rööpvormi ÕS-i toomisel on tuginetud niisiis puhtalt kasutuses kinnistunud kujule.

Preludium lähtub ladina kujust (*praeludium*) ja *prelööd* prantsuse kujust (*prélude*), viimane omakorda lähtub ladina keelest. Seega on aktsepteeritud nii lähte- kui ka vahenduskeelest saadud kirjakuju. ÕS-ides esineb alates 1933. aastast kuju *preluudium*, 1953. a ÕS-ist *prelööd* ja alates 1960. a ÕS-ist mõlemad rööpvormidena (ühine tähendus on 'elming', aga *prelööd* on ka 'väiksem helitöö vabas vormis'). ÜK-s esineb lähtekeelest saadud kuju *preluudium* 2% (20) ja *prelööd* 98% (1011).

Tarokk esineb alates EÕS 1925–1937-st, *taro* ja *tarokk* rööpvormidena alates ÕS 2006-st. *Taro* lähtub vahenduskeelest prantsuse keelest (*tarot*), *tarokk* lähtekeelest itaalia keelest (*tarocco*). Sõna *taro* iseseisvalt märkimisväärselt ei esine, liitsõna komponendina on levinum vahenduskeelepärane ökonoomsem vorm *taro*: ÜK-s on *tarokaart* 91% (485) ja *tarokikaart* 9% (46). Vahenduskeelele tuginev vorm on rööpvormina ÕS-i võetud ilmselt kasutust arvestades.

Tragant esineb alates ÕS 1999-st, rööpvorm *tragakant* lisandus alates ÕS 2006-st. Hilisem rööpvorm arvestab lähtekeele (kr *tragakantha*) ja tegu on sõnakuju korrastamisega. ÜK-s leidub *traganti* ühel korral, pikemat vormi ei leidu.

Kirjakuju *aarja* eelistatakse *parem*-soovitusega *aariale* ja *aarjalast aarialasele* (< sanskriti *ārya*, sks *der Arier* 'aarjalane'). Kuju *aaria* toetub vahenduskeelele. *Aaria* esineb juba ÕS 1918-s, aga ilmselt muusikaterminina (tähendust ei anta), EÕS 1925–1937-s on *aaria* muusikamärgendiga ja *aarialane i*-ga, nii on see kuni 1953. aastani, mil viimane sõna jäeti välja ilmselt ideoloogilistel põhjustel. 1960 võeti *aaria* taas ÕS-i, ent märgendiga *vananenud*. Alates ÕS 1999-st on püsinud soovitus *aarja* kasuks, seisukoht pärineb ENE 1985-st (Erelt 2022). ENE 1968-s on *aaria* muusikatermin, *aaria keeled* ja *aarialased* veel *i*-ga. ENE 1985-s on muusikatermin *aaria*, samuti *aaria keeled*, *rass* endiselt *i*-ga, ent *aarjalased j*-iga. Rassi tähenduses *aariat* esineb ÜK-s 92% (124), *aarjat* 8% (11). Soovituse alus on algupärasema (sanskriti) kirjakuju eelistamine. Kirjakuju *aarialane* esineb 97% (1023) ja *aarjalane* 3% (34).

Rangelt normitud sõnakuju *adaptatsioon* toetub lähtekeele (lad *adaptatio*) kuju eelistamisele (vahenduskeeleks saksa keel), mittenormikohane *adaptatsioon* aga inglise keele kui vahenduskeele sõna *adaptation* rööpvormist *adaption* (COLL). ÜK-s leidub normikohast kuju *adaptatsioon* 64% (900), mittenormikohast kuju *adaptatsioon* 36% (513).

Rangelt normitud sõnakuju *areteerima* lähtub ladina vormist (*arrestare*), vahenduskeeleks prantsuse (*arrêter*) ja saksa keel (*arretieren*). Sõna esines ÕS 1933 kujul *ar[r]eteerima* (*arrest* oli ebasoovitav juba ÕS 1918-s) ja soovitus on püsinud tänapäevani, ehkki ÜK-s esineb kuju *areteerima* 3786 juhul, *areteerima* moodustab 0,2% kogukasutusest (6). Ilmselt on ebasoovitavat kuju varem rohkem esinenud ja seda on peetud probleemiks. *Areteerima* on nähtavasti häälduse lõdvenemise ning *aresti* analoogia tõttu tekkinud (Raiet 1966: 110).

Uuemat sõnakuju *indikeerima* on peetud (varasema *inditseerima* asemel) ebasoovitavaks. ÕS-i range soovitus aluseks on lähtumine põhimõttest, et ladina verbilõpp *-care* mugandub eesti verbides üksnes kujul *-tseerima* (vt ka Raadik 2008). Tegelikult on just lõpp *-keerima* lähtekeelepärane ja *-tseerima* vahenduskeele-

mõjuline (vrd lad *indicare*, sks *indizieren*, ingl *indicate*). Tõepoolest on enamik ladina *-care*-lõpulistest verbidest saanud eesti keeles lõpu *-tseerima*, aga seda just vahenduskeelte mõjul. Väheseid erandeid on vanematest laenudest nt *konfiskeerima* (< lad *confiscare*), tendentsi *-tseerima* kõrval *-keerima*-lõpulisel mугanemisele näitab ka vanema kuju *duplitseerima* (ÜK 34) kõrvale *duplikeerima* (ÜK 12) tulemine. Mitte-normikohast kuju *indikeerima* esineb ÜK-s 95% (528), normikohast *inditseerima* 5% (29). Kuivõrd nii lähtekeel kui ka uus vahenduskeel annavad *-keerima*-lõpu, samuti toetab seda lõppu märkimisväärne kasutus, võiks edaspidi aktsepteerida võrdsete rööpkujudena uuemat kuju *indikeerima* ja vanemat kuju *inditseerima*. Sarnane on *kommunikeerima* ja *kommunitseerima* juhtum, mis siinsesse valimisse ei kuulu, sest need on esitatud ÕS 2018 eri artiklites eri tähendustega: *kommunikeerima* on märgitud ebasoovitavaks, eelistatakse omasõnu *edastama*, *teatama*, ja aktsepteeritavaks peetakse üksnes sõnakuju *kommunitseerima* (vt ka Raadik 2016; Pook 2018).

Range soovitus *dublikaat* → *duplikaat* lähtub ladina kui lähtekeele (*duplicātus*) eelistamisest, vahenduskeel on saksa (*Duplikat*). *Dublikaat* on saadud vene keele vahendusel (*дубликат*). Norming on kõikunud kahe vormi vahel alates SÕS 1948-st, kus *dublikaat* oli mittenormikohane; 1953. a ja 1960. a väljaannetes esineb normikohasena kuju *dublikaat*, 1976. a ÕS-is on need vormid võrdsetena, alates ÕS 1999-st on normikohane vaid *duplikaat* ja *dublikaat* on noolviitega, st varem normingukohane kuju on muutunud mittenormingukohaseks. Seega ei ole alati arvestatud põhimõtet, et varasem norm ei muutu kunagi valeks. ÜK-s leidub normikohast *duplikaati* 69% (1512), mittenormikohast *dublikaati* 31% (475) kogukasutusest. Kasutuse ja eri keelest laenamise tõttu on põhjust aktsepteerida neid vorme võrdsetena.

Range soovitus *imidž* → *imago* tuleb ladina kui lähtekeele kuju eelistamisest inglise hääldusmugandile. *Imago*¹¹ on alates ÕS 1999-st normikohane ja *imidž* mittenormikohane (noolviitega suunatud kujule *imago*). ÜK-s leidub vormi *imago* 76% (7825) ja vormi *imidž* 24% (1872) kogukasutusest. Edaspidi võiks säilitada eelistuse lähtekeelse vormi kasuks, kuivõrd kasutus toetab seda, samuti pole norm kõikunud.

Soovitus *plov* → *pilaff* lähtub vahenduskeele saksa kirjakuju eelistamisest (< sks *Pilaf* < trg *pilav* < vanapärsia *pilāw*) vene keele kaudu tulnud *plovi* ees. Venelähtene kuju ei sobi eesti keelde hääldus- ja kirjakuju vastuolu tõttu (vt lähemalt jaotisest 2.2.6 hääldusele mittevastava kirjakuju võõrsõnade rühma alt).

Soovitus *pergamiin* → *pärgamiin* esines juba ÕS 1918-s ja on püsinud seni. ÜK-s esineb esimest vormi 5 ja teist 11 korda. Vahenduskeeles saksa keeles on *Pergamin*, vene keeles *пергамин*. Lähteks on pärisnimi *Pergamon*. Mugandamismall *er* > *är* põhineb rahvakeelsel alusel ja vastav muutus on toimunud sellistes sõnades nagu *termin* > *tärmin*, *herber* > *häärber* (vt ka Paet 2018: 157).

Soovitus *toster* → *röster* tugineb ühele inglise kujudest (*roaster*), mida toetab ka saksa kuju (*Röster* < alamsaksa *rösten*). Inglise keeles on samas tähenduses ka kuju *toaster* (MW), millest lähtub vene kuju *мечеп*. Soovitust toetab ka verbi *röstima* (< sks *rösten*) kuju. ÜK-s leidub kuju *toster* 0,5% (8 juhul), kuju *röster* 99,5% (1508),

¹¹ Kasutusel on ka vorm *imaago* zooloogiterminina valmiku tähenduses (VSL 2012). Etümololoogiliselt on sõnad seotud ja tulenevad ladina sõnast *imago* 'pilt, kujutis'.

st ebasoovitatavat kuju kasutusel peaaegu pole ja probleeme ei esine, seega on alust soovitus lõpetada või märgendada *toster* harvaesinevaks keelendiks.

Soovitus *greibi* kasuks *greipfruudi* ees kehtib alates ÕS 2006-st. Sõna tuleb inglise keelest (*grapefruit*). Soovituse alus on terminieelistus, sest botaanikaterminid on *greibipuu* ja *greip* (ETAB). ÜK-s on peamine kirjakuju *greip* (3021) ja *greipfruut* esineb alla 1% (2), mis tähendab, et probleeme ei esine ja on alust soovitus lõpetada või märgendada *greipfruut* harvaesinevaks keelendiks.

2.2.3. Erinevate tuletusliidetega kirjakujud

Kirjakujud *absoluteerima* ja *absolutiseerima* on võrdselt aktsepteeritud alates ÕS 1999-st, *absolutiseerima* võeti ÕS 1976-e. *Absoluteerima* on keelekorralduse juurutatud sõnakuju, mis märkimisväärselt käibesse läinud ei ole. Kirjakuju *absoluteerima* leidub ÜK-s alla 1% (3) ja *absolutiseerima* üle 99% (359) kogukasutusest. Kui keelekasutajad pole vormi omaks võtnud, on alust märgendada see harvaesinevaks.

Rangelt normitult kirjakujud *prioritiseerima* → *prioriseerima* võeti ÕS 2013-sse. Soovituse aluseks on ilmselt lühemus- ja kompaktsuspõhimõte, mille kohaselt *prioritiseerima* sisaldab n-ö üleliigseid osi, st on liiaselt tuletatud. *Prioritiseerima* lähtub vahenduskeele inglise keele kujust *prioritize*, eelistatud kirjakuju aga saksa kujust *priorisieren*. ÜK-s esineb sõnakuju *prioritiseerima* 35% (138) ja *prioriseerima* 65% (389). Varasemas käsitluses on seda peetud tarbetuks võõrsõnaks eesti keeles (Leemets 2011: 137).

2.2.4. Eri määral mugandatud kirjakujud

Rangelt on normitud kirjakuju *balsam* → *palsam*. Kuju *palsam* esineb juba 1918. a ÕS-is. Praegune norming on alguse saanud EÕS 1925–1937-st, vahepealsetest ÕS-idest sellisel kujul puudunud (esitati üksnes kirjakuju *palsam*). Norming on uuesti toodud ÕS 1999-sse ja püsinud siiani. ÜK-s on *palsam* 13 148 ja *balsam* 779 juhul, leidude hulgas on palju nimesid (mistõttu on jäetud protsent arvutamata). Verbi *balsameerima* kohta seesugust tugevat soovitus ei anta, vaid on kaudne soovitus: *balsameerima* seletuseks antakse 'palsameerima' ja viimase juures antakse pikem seletus. Samatüveliste sõnade kirjakujude kooskõlas hoidmine ei näi põhjendatud.

Rangelt on normitud ka kirjakuju *drellpuur* → *trell*, *trellpuur*. *Drellpuur* võeti ÕS 1976-sse ebasoovitatava kujuna, suunates *vt*-viitega kujule *trellpuur*. ÜK-s leidub sõnakuju *trellpuur* 77% (115), *drellpuur* 23% (35), sõnaühendeis: *akudrell* 19% (486), *akutrell* 81% (2070). Sõna *trell* kasutust ei saa homonüümsuse tõttu uurida. Ranged normingud on lähtunud põhimõttest, et vanemate võõrsõnade algul on eesti keeles pigem *p*, *t*, *k*, uuematel *b*, *d*, *g*.

ÕS 2018-s aktsepteeritakse võrdselt kirjakujusid *manees* ja *maneež*, s-lõpuline kuju on võetud esimest korda ÕS 1999-sse. ÜK-s on kirjakuju *manees* 21 ja *maneež* 2346 korda, sh ka asutuse- ja tänavanimesid, mistõttu protsenti ei saa arvutada, siiski võib öelda, et mугanenum variant ei ole juurdunud. Analüüsi alusel võiks säilitada

eelistuse ühe vormi kasuks ja mittejuurdunud variandi välja jätta või harvaesinevaks märgendada.

Tsitaatsõnadele on senine norming eelistanud kõigil juhtudel mugandit, v.a kirjakuju *visavii* ja *vis-à-vis* puhul, mis on võrdseteks rööpvormideks hinnatud. Tegelikus kasutuses on mugand edukam (üle 50%) järgmistel juhtudel: *late*, *tšilli*, *karri*, *mänedžer*, *gerilja*, *hidžaab*, *tšatni*, *suum* (ÕS 2018-s esitatud püstkirjas). Tsitaatkeelend on tegelikus kasutuses edukam (üle 50%) järgmistel juhtudel: *brunch*, *chia*, *coitus*, *fouchette*, *niqab*, *nõ-teater*, *shiitake*, *sushi*, *techno*, *thriller*. Võrdselt on kasutuses *charter* ja *tšarter*. Mõnel juhul on jäetud esinemisprotsent arvutamata (valeinfo eemaldamine ÜK materjalis pole õnnestunud): *cover* vt kaver, *quasi* vt kvaasi-, *lobby* vt lobi2, *rock* vt rokk. Soovituse aluseks on olnud asjaolu, et mugandit on lihtsam käänata ja sellega liitsõnu moodustada.

2.2.5. Muud juhud

Batik võeti 1976. a ÕS-i, rööpvormidena esitatakse *batik* ja *batika* alates 1999. a ÕS-ist. Sõna pärineb jaava keelest (VL). Vahenduskeeli ei märgita, arvestades sõna ÕS-i võtmise aega, võib vahenduskeelena oletada vene keelt (*бамук*). ÜK-s esineb vormi *batik* 90 (sh nimesid, mistõttu protsenti ei arvuta) ja vormi *batika* 167 juhul.

Interreegnum esineb alates ÕS 1976-st, ÕS 1999-st alates on rööpvormina *interregnum*. Korpuses esineb kirjakuju *interreegnum* 29% (43) ja *interregnum* 71% (107). Varasemas normingus on arvestatud ladina kui lähtekeele häälikupikkust (ÜS ega VL ei kajasta vahenduskeelena saksa keelt (*Interregnum*)). Hilisema, lühikese *e*-ga rööpvariandi ÕS-i toomise põhjus pole teada. See on näide selle kohta, et rõhk pole nihkunud, kuid häälikuline vahekord on muutunud.

Vorm *kontiinum* esineb alates EÕS-ist, *kontiinum* alates ÕS 1976-st, kus need vormid antakse võrdusmärgiga: *kontiinum* = *kontiinum* (sarnased vormid on *vaakum* ja *vaakuum*, mille kohta on varjatud/kaudne soovitus). Sõna lähtub ladina keelest (*continuum*). ÜK-s esineb vormi *kontiinum* 92 juhul ja vormi *kontiinum* 505 juhul, st uuemat vormi on 85% kogukasutusest.

Tritik ja *tritikale* on ÕS 2018-s võrdsed rööpvormid. Sõnakuju *tritik* esineb alates ÕS 1999-st, ÕS 2018-s on selle kõrvale toodud rööpvorm *tritikale*, mis on registreeritud terminina ETAB-is. Sõnakuju *tritikale* lähtub ladina keelest: ladina termin on *Triticosecale* ja selle sünonüüm *tritica* (mis on saadud ladina sõnade sulandamiselt: lad *triti(cum)* 'nisu' + lad *(se)cale* 'rukis'). ÜK-s on *tritik* 22% (120) ja *tritikale* 78% (427). Selliseid mitmest sõnast tehtud sulandsõnu on nimetatud kohver- ehk sumadansõnadeks.

ÕS 2018-s on kuju *vanill* eelistatud *parem*-soovitusega kujule *vanilje*. Tulenemiskäik eesti keelde on: ee *vanill* < sks *Vanille* < pr *vanille* < hisp *vainilla*, *vainille* 'kannake' < *vaina* 'kaun' < lad *vagina* 'tupp'. Eesti keele rööpvormid on kujunenud ilmselt saksa *Vanille* paralleelhäälduste [va'nɪljə] ja [va'nɪlə] (Duden) eeskujul. Deminutiivi lõpp *-lle* pärineb prantsuse või hispaania keelest. Mugandamiskäigult on eesti keeles võimalikud nii *vanill* kui ka *vanilje*, kuid teised prantsuse *-ille*-lõpulisel sõnad on eesti keeles siiski fikseerunud *-ill*-lõpulistena. (Vt ka Paet 2022) Esimest korda esines

see sõna Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus (1893) kujul *wānill* (Wiedemann 1973: 1323). ÕS 1918-s on *wanill* lühikese *a*-ga, alates EÕS 1925–1937-st kujul *vanill*. Alates ÕS 1960-st registreeritakse ka kuju *vanilje*, mille juurest ÕS 1960 ja ÕS 1976 suunavad noolega *vanilli* juurde. *Vanilje* on märgendatud kokandus- ja *vanill* botaanikaterminiks. Seega on norming *vanilli* kasuks püsinud 1960. aastast, ent alates ÕS 1999-st veidi laienenud (normi laienemise kohta vt ka Kristiansen 2021: 667–669). Edasistes ÕS-ides (ÕS 2006, ÕS 2013, ÕS 2018) on *vanilje* saanud leebema, *paremsoovituse*: *vanilje* parem *vanill*. *Vaniljet* esineb ÜK-s 58% (2847) ja *vanilli* 42% (2062).

2.2.6. Hääl-dusele mittevastava kirjakujuuga võõrsõnade rühm

Kui eesti keeles vastab võõrsõnade kirjakuju üldjuhul hääl-dusele (kirjakuju ja hääl-duse erinevuse korral tuleb keelend reeglite järgi üldjuhul vormistada tsitaatsõnana (vt EKK: 68–69)), siis leidub rühm võõrsõnu, mida eri põhjustel hääldatakse kirjakujust erinevalt ja mida ÕS ei ole seni aktsepteerinud (pole esitanud või on esitanud mittesoovitavana). EKI teatmikis on see teema õigekirjaprobleemina esile toodud rubriigis „Täheortograafia: normingud ja tegelik kasutus” (osa „Hääl-dusele mittevastavad võõrsõnad”, koostaja Tiina Paet). Kirjakujude varieerumist võib seletada järgmiselt.

1. Pearõhu nihkumine ja sellest tulenev silbipikkuse muutumine. ÜK-s esineb normingukohast varianti *polügoon* 87% (4058) ja alternatiivset varianti *polügon* 13% (524); levinud hääl-duskuju on [polügon]. Muganemisprotsessi käigus sõnarõhu nihkumist esisilbile ja järgsilbi lühenemist on peetud eesti keeles valdavaks tendentsiks. Osa sõnade, nt *tsunami* puhul on näha vastupidist tendentsi: rõhku järgsilbil ja järgsilbi pikenemist (levinud hääl-duskuju on [tsunaami]). ÜK-s esineb normingukohast varianti *tsunami* 92% (3796) ja alternatiivset varianti *tsunaami* 8% (351) kogukasutusest. Rööpsuse põhjus võib peituda osa käändevormide ebamugavas hääl-duses: *tsunami* käändub (seda) *tsunamit*, (nende) *tsunamide*, (neid) *tsunamisid*. *Tsunaami* käändub: (seda) *tsunaamit*, (nende) *tsunaamide*, (neid) *tsunaamisid*. Kui nimetavas käändes on mittenormingukohast varianti *tsunaami* 8% (ÜK), siis käändelistest vormidest on *tsunamisid* 71% (94) ja *tsunaamisid* 29% (38).

2. Kirjakuju, mis on eesti keelde üle võetud eeldusel, et hääl-dus langeb sellega kokku. Nt alternatiivse variandi *gaala* koguesinemus ÜK-s on 4,7% (428), esildub normingukohane variant *gala* (9095). Rööpvariandi tekkepõhjus võib olla pigem pika *a*-ga inglise hääl-duse mõju (levinud hääl-duskuju on [gaala]) või kokkulangemine omasõnaga *kala* (kuna *g* hääl-dub eesti keeles sõna alguses enamasti helitult). Edaspidi võiks esitada paralleelvariandi *gaala*, ehkki selle kasutust ei esildu (vrd ÕS: *kebaab*, mis aktsepteeriti rööpvariandina, ehkki kasutust ei olnud). Viimased kaks on näited sellest, kuidas hääldatakse ühtmoodi ja kirjutatakse teistmoodi, aga hääl-duse tõttu ei hakata teisiti kirjutama. Sama probleem on normikohase kirjakujuuga *karate*, mille levinud hääl-duskuju on [karat`ee]: ÜK-s esineb kirjakuju *karate* 86 ja *karatee* 4570 juhul. ÕS-is mittenormingukohase vormi *plov* → *pilaff* probleem seisneb selles, et vene keele kaudu tulnud kirjakuju ei sobi häälikulise struktuuri poolest eesti keelde, kirjakuju ja levinud hääl-duskuju [ploff] vahel on suur erinevus. ÜK-s

esineb kirjakuju *plov* 46% (258) ja normingukohast kuju *pilaff* 54% (566) kogukasutusest. Sõnakuju *plov* võiks edaspidi tsitaatsõnana vormistada. Tegelikus keelekasutuses esildub mõnevõrra ka kujusid *ploff* ja *plohv* (mida ei ole protsentide arvutamisel arvestatud).

3. Erandid. Nt õigekirjareeglite järgi tuleks *jazz* (vrd ÕS 2018: *jats*, ARG1 *džäss*) kirjutada tsitaatsõnana kursiivis ja hääldada vastavalt [džääz], mõõndav võiks olla ka püstkiri, kui eeldada hääldust puhtalt kirjakuju põhjal, kuna eesti keeles on *z*-i üks võimalikke hääldusi [ts]. Kirjakuju *jazz* tarvitus eesti keeles on muusikaringkondade kaudu alguse saanud. Keelekorraldajate pakutud mugandit *jats* pole muusikud omaks võtnud.

2.2.7. Nomenklatuuri süsteemne korrigeerimine: keemiterminite näide

Sõnakujude vaheldusi on tekitatud ka kunstlikult nomenklatuuri termineid korrastades, näiteks võib tuua keemiterminite süsteemse korrigeerimise (Truus 2020). Vene keelest mõjutatud keemiterminid tulid eesti keelde 1914. a paiku, kui eesti keeles ilmusid esimesed vene keelest tõlgitud keemiasõnaraamatud ja loodi vene keele mõjuline keemia nomenklatuur, 1940.–1950. aastatel alustati eestikeelse keemia sõnavara korrastamist. Üldkeeles ei arvestata sageli erialakeele normingutega – mõnel juhul on vanem ja uuem vorm pea võrdselt kasutuses, mõnel on ülekaalus vanem vorm, mõnel on eelistus uuema vormi kasuks, nt:

- *bensool* (60) → *benseen* (703) (küllastumata ühend, mis on kokkuleppeliselt *een-lõpuga*);
- *glütseriin* (1707) → *glütserool* (564) (alkohol, mis on kokkuleppeliselt *ool-lõpuga*);
- *hiniin* (144) → *kiniin* (136) (tegemist on *kiinapuus* sisalduva alkaloidiga);
- *karotiin* (694) → *karoteen* (501) (küllastumata ühend, mis on kokkuleppeliselt *een-lõpuga*: inglise sõnast *carotene* on vene kirjakuju *каротин* mõjul tulnud eesti keelde kujul *karotiin*);
- *karotinoid* (10) → *karotenoid* (1387) (tuletis muudetud kujust *karoteen*);
- *kolesteriin* (162) → *kolesterool* (10 954);
- *naftaliin* (102) → *naftaleen* (112) (küllastumata ühend, mis on kokkuleppeliselt *een-lõpuga*).

3. Arutelu ja kokkuvõte

Võõrsõnade ortograafia normingud on kirjakeelde tekitatud kunstlikult, erinevalt näiteks morfoloogianormingutest, mis on üldjoontes kirjakeelde toodud rahvakeelest (vt ka Erelt 2002: 40). Leksikaalsed muutused on erinevalt näiteks süntaktilistest või morfoloogilistest märgatavamad ja nii on keelekasutajal nende suhtes ka rohkem seisukohti ning arvamusi, näiteks võib tuua eespool kirjeldatud *pensioni* kirjakuju poleemika. Kui sõnavaliku ja tähenduse käsitleuses aset leidvate muutuste

suhtes jäädakse suhteliselt leigeks, siis kirjakuju kõrvalekallete ehk nn kirjavigade suhtes ollakse tähelepänelikumad. Viimaseid võidakse tajuda harimatusena.

Lahknevad kirjakujud on eesti keelde tulnud mitut moodi: johtuvalt kontaktidest eri keeltega on toimunud mitmekordseid ehk uuesti laenamisi, seejuures on fikseeritud esmalt nt vahenduskeelseid ja seejärel lähtekelseid kirjakujusid. On tõenäoline, et paljud sõnad laenati korraga nii saksa kui ka vene keelest või laenati ühest keelest, ent mugandati teise keele kirjakuju arvestades (vt ka Jõgi 2014: 42). Samuti on toimunud (süsteemaatilisi) sõnakuju korrigeerimisi, nagu keemiaterminite puhul (vt 2.2.7). Võõrsõnade kirjakuju on korrigeeritud juba esimestest eesti sõnaraamatutest alates. Näiteks parandati Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu mitme märksõna kuju, ka originaalilähedasemaks tagasi (nt *krokk* → *grokk*).

Nagu eespool öeldud, on võõrsõnade keelde tulek alati mingit laadi keelekontaktide tagajärg, rööpvormide tekke korral on keelekorraldajatel vaja otsustada, kas soodustada edasisi (uutest) keelekontaktidest johtuvaid muutusi või püüda neid ära hoida. Seni (rangelt preskriptiivse keelekorralduse olukorras) on võõrsõnade ortograafiat reguleerinud ÕS 2018 soovitusüsteem, mida selle keerukuse tõttu (vt tabelit 1) pole tõenäoliselt võimalik järgida.

Kuigi siinne uurimus seda eraldi ei käsitle, on põhjust arvata, et tänapäeva keeles on rööpvorme rohkem kui varem, põhjuseks digitaalse veebimeedia mõju kirja-keelele ja keelekasutajate (peamiselt inglise) kakskeelsus. Inglise keele mõju, sh nii uuslaenude kui ka rööpvormide näol eesti keelele on ilmselt kumuleeruv. Kontaktlingvistikas räägitakse (mitme)keelelisest teadlikkusest (vt Verschik 2019), mis võib mängida olulist rolli keelekontaktidest johtuvas keelemuutuses. Kuivõrd teadlik või spontaanne on keelekasutaja sõnakuju valikul, tuleks uurida edaspidi.

Normide nõrgenemist ja keele varieerumise suurenemist on täheldatud paljudes Euroopa keeltes ning üha enam räägitakse standardite laienemisest (vt nt Kristiansen 2021: 667–669) ja destandardiseerimisest. Rööpvorme on võetud juurde peamiselt ÕS 1999-sse, mõnel juhul ka ÕS 1976-sse. See näitab normingu (standardi) laiendamist. See, kust läheb piir rööpvormi ja kirjavea vahel, on suuresti tunnetuslik ja kokkuleppeline. Normiks ei muutu igasugune kõrvalekalle ja on võimatu täpselt öelda, kas või millest alates see muutub aktsepteeritavaks.

4. Lähtekohti võõrsõnade kuju normimiseks ja üldkeele sõnaraamatus esitamiseks

Toon esile peamised tulemused ja põhimõtted, millest lähtuda üldkeele sõnaraamatus võõrsõnade kirjakuju fikseerimisel ja nende kohta soovitude andmisel. Kuna ÕS-i infot on alates 2019. aastast ÜS-i integreeritud, on mõni põhimõte juba realiseerunud.

Kasutuspõhisus. Võõrsõna kirjakuju fikseerimisel tuleks rohkem lähtuda tegelikust keelekasutusest ja anda enam rööpvorme. Seni on keelekorralduses kohati kasutuspõhisusest lähtutud: nt suhteliselt harva esineva *padespaani* ÕS-i toomisel on tuginetud kasutuses kujunenud vormile. Kohati on aga tegelikus kasutuses olevat

rööpvormi tõrjutud, nt *adaptsooni* (kui vahenduskeelemõjulist). Kui kasutus näitab paljude keelekasutajate sagedast n-ö eksimist ühe vormi kasuks, siis on sellel põhjus, mida tuleks uurida. Siinse uurimuse najal pakun hindamisaluse, millele võiks üldjuhul sõnaraamatutöös toetuda: kui mittenormingukohast varianti on võrreldes normingukohasega kogukasutuses vähemalt 20%, võiks mõlemat varianti võrdselt aktsepteerida. Selline piirmäär kujunes välja ES-i keeleteoimkonna kohanimeeteemalistes aruteludes ning EKI ja Tartu Ülikooli keelekorraldusteooria töörühma aruteludes. Sama sisu väljendamiseks teine meetod on võrrelda alternatiivse keelendi esinemissagedust normingukohase keelendi esinemissagedusega, sellisel juhul on alampiiiriks 30% normingukohasest sagedusest.

Muganemine, sh rõhu nihkumine. Seni on keelekorraldus võõrsõna pearõhu nihkumisest tingitud rööpkujusid üldjoontes aktsepteerinud ja normingut laiendanud esisilbirõhuga variantidega (v.a *proofil*, mida ei soovitata esisilbirõhulisena). Kuna esisilbirõhu eelistust ÜK valimi põhjal ei esildu, annab see tunnistust pigem süstemaatilise tööst variantide lisamisel kui muutunud kasutuse arvestamisest. Analüüsitud ainekust on näha nii lähte- kui ka vahenduskeele põhjal rõhu nihutamist. Tõenäoliselt pole alati siiski tuginetud ühele või teisele, vaid pigem on sõnakuju lihtsalt (eestipärasemaks) korrastatud. Kui mõnel juhul ei ole kasutuses juurdunud pika järgsilbiga hilisem rööpvorm (*kebaab*), siis teistel juhtudel pole juurdunud just lühikese järgsilbiga variant (*bistro*, *muhamedlane*), mille ühe põhjusena võib oletada ebamugavat hääldust. See võib tähendada, et rõhu ettepoole nihkumine pole siiski loomulik tendents või et valim pole esinduslik. Osa rööpvormide käänamisel on probleemiks segunevad käänamisparadigmad, nt *amok* ja *amokk* ning *kebab* ja *kebaab*. Selliseid vorme, mida peaaegu pole kasutuses, nagu nt *bistro*, *muhamedlane*, *muhamedlus* ja *proofil*, ei peaks üldkeele sõnaraamatus esitama või tuleks need märgendada harvaesinevaks. Lühemat aega püsinud soovitude juurdumist tuleks veel jälgida, nt *kebaab* (ÕS-is 2013).

Siiani on keelekorralduses üldjoontes eelistatud muganenumat kirjakuju vähem muganenu ees. Edaspidi on otstarbekas osa vähemmuganenud kirjakujude esitamata jätmine, kui tegu on vana mugandi ja pikalt püsinud norminguga (nt *balsam*), st järjepidevuse huvides ei tasu neid rööpvormideks tuua. Üks võimalusi on märgendada sellised sõnakujud harvaesinevaiks.

Mugandi süstemaatiline eelistamine tsitaatsõnale ei näi otstarbekas ega põhjendatud. Seniste normingute aluseks on olnud põhimõte, et mugandi olemasolul tuleks seda eelistada, kuna mugandit on lihtsam käänata ja sellest liitsõnu moodustada (Leemets 2022). Kuivõrd tsitaatsõna võõrapärasus on niigi selgelt näha, saab keelekasutaja ise valida, kas teksti sobib paremini tsitaat- või võõrsõna ja kas ta saab hakkama tsitaatsõna nõuetekohase vormistamisega. Seega ei peaks sedalaadi eelistusi üldkeele sõnaraamatus esitama, ÜS-is on seda arvestatud. Tsitaatsõnade analüüs näitab, et keelekasutus ei ole järginud soovitusi/norminguid enam kui pooltel juhtudel, kasutuses ei ilmne tendentsi kummaski suunas.

Lähtekeel vs. vahenduskeel. Antud valimi põhjal on näha võõrsõnade mugandamist nii lähte- kui ka vahenduskeele põhjal. Üheseid lähtekohti on senises võõrsõnade kirjakuju normimise praktikas raske välja tuua: keelekorraldus ei ole lähte-

keelest lähtumist süstemaatiliselt järginud, nt eelistatakse vahenduskeelepärast vormi *inditseerima*, aga lähtekeelepärast vormi *aarja*. Keelendi edukus kasutuses ei sõltu sellest, kas mugandatud on lähte- või vahenduskeelest. Osa rööpvorme on põhjendatavad regulaarsete keelemuutustega, sh mitmekordse laenamisega, ja neid tuleks aktsepteerida, kui neid piisavalt kasutatakse. Ka on eri aegadel eri keelte kaudu ja taaslaenamine normaalne protsess. Võõrsõnade kuju eesti keeles järgib nii lähteku kui ka vahenduskeeli, ühtset suundumust välja tuua ei saa. Vahenduskeelte mõju ja taaslaenamisega tekkinud rööpkujusid tuleks aktsepteerida ja esitada võrdsete rööpkujudena (nt *adaptatsioon* ja *adaptatsioon*; *dublikaat* ja *duplikaat*). Seega: kui keelekasutuses esinevad eri keelest lähtuvad rööbikud ja märkimisväärtne kogukasutus ehk vähemalt 20% kinnitab seda, saab neid pidada võrdväärseteks sünonüümideks.

Häälduse ja kirjakuju vastavus. Keelekorralduses on eeldatud, et hääldus hakkab kirjakuju järgima, mida ei ole juhtunud, nt *gala*. Sõnad, mille kirjakuju ja hääldus ei lange kokku, võiks esitada tsitaatsõnadena (nt *gala*) ning fikseerida rööpvormidena hääldusmugandid, nt *gaala*, *ploff*, *polügon*, *karatee*, *tsunaami*. Kuigi need kirjakujud ei ole väga sagedased, on nende häälduse ülekaal ilmne, seetõttu ei rakendaks antud juhtudel 20% tegelikus keelekasutuses esinemise nõuet. Vastav esildis on tehtud ka Emakeele Seltsi keeleteimkonnale 23. VI 2022.

Üld- ja oskuskeele vahekord. Kui üks kirjakuju kuulub üld-, teine oskuskeelde, on rööpvormide esitamine üldkeele sõnaraamatus õigustatud, pidades silmas, et ÜS on üld-, mitte oskuskeele sõnaraamat (Sõnaveebis on koos ÜS ja terminisõnastikud). ÕS-e on peetud oskuskeele poole kallutatuiks (Vare 2001). Kuna üld- ja oskuskeelel on eri funktsioonid, ei ole ootuspärane, et üldkeel oskuskeelt järgiks. Juhinduda tuleks kasutusandmetest. Vanemaid üldkeeles säilinud vorme tuleks esitada uuematega võrdselt, kuid selgitades, et ühel juhul on tegu üld- ja teisel juhul oskuskeelega, ühel juhul uuema ja teisel juhul vananenud vormiga. Samuti tuleks kasuks, kui sõnaraamat annaks kasutussageduse infot. Ehkki nomenklatuuris on tehtud muudatusi, ei arvesta üldkeel sageli erialakeele normingutega. Keemiterminite näitel saab öelda, et eri terminid on juurduvad erinevalt.

Üldist. Rööpvormide esitamine sõnastikus eeldab, et kasutajale antakse selgitusi, kuidas sõnakuju valikuga toime tulla, oluline on nii etümoloogiline (st mis keelest mingi vorm tuleb) kui ka kasutussageduse info. ÕS-i selgituste rubriigis rööpvormide tulenemise kohta selgitusi andes ühendab ÜS preskriptiivse ja deskriptiivse keelekäsitluse. Oluline on neid selgitusi ajakohastena hoida, jälgides tegelikku kasutust. ÕS 1999–2018 eri tasandite soovitusi (*parem*, *vt*-soovitused jne) on palju ja nende kaalul on keeruline vahet teha. Seega loobutakse neist sellisel kujul.

Artikli valmimist on toetanud teadusprojekt EKKD64 „Eesti keele sõnavara ja korraldus: deskriptiivne ja preskriptiivne vaatenurk”.

VEEBIVARAD

Araabia sõnad eesti tekstis. Emakeele Seltsi keeleteimkonna soovitus (20.05.2009). https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2020/06/eskt_otsus_2009_ar.pdf

- COLL** = Collins English Thesaurus. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-thesaurus>
- Duden**. Wörterbuch. <https://www.duden.de/woerterbuch>
- EKI teatmik**. Eesti õigekeelsuskäsiraamat. Toim Peeter Päll. Koost P. Päll, Maire Raadik, Ülle Allsalu, Katrin Hallik, Katre Kasemets, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Geda Paulsen, Lydia Risberg, Arvi Tavast, Mari Vaus. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2022–. <https://eki.ee/teatmik>
- ETAB** = Eestikeelsete taimenimede andmebaas. <https://taimenimed.ut.ee>
- Jaapani päritoluga sõnade kasutamisest eesti tekstis**. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna soovitus (30.06.2008). https://www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2020/06/eskt_otsus_2008_jpn.pdf
- Lippus, Pärtel; Aare, Kätlin; Malmi, Anton; Tuisk, Tuuli; Teras, Pire 2021**. Eesti keele spon-taanse kõne foneetiline korpus v1.2. <https://doi.org/10.23673/RE-293>
- MW** = Merriam-Webster. Online Dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary>
- ÜK** = Eesti keele ühendkorpus 2019. Kristina Koppel, Jelena Kallas. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08565L>
- ÜS** = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2021. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sona-veeb.ee>
- YouTube**: Keeleteoimetajate liidu ja Margit Langemetsa kohtumine 11.06.2021. <https://www.youtube.com/watch?v=ubAAdgUHfs8>

KIRJANDUS

- Auer, Peter 2021**. Language contact: Pragmatic factors. – The Routledge Handbook of Language Contact. Toim Evangelia Adamou, Yaron Matras. Abingdon: Routledge, lk 147–167. <https://doi.org/10.4324/9781351109154-11>
- Bellamy, John 2021**. Contemporary perspectives on language standardization: The role of digital and online technologies. – The Cambridge Handbook of Language Standardization. (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics.) Toim Wendy Ayres-Bennett, J. Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, lk 691–712. <https://doi.org/10.1017/9781108559249.027>
- Blokland, Rogier 2009**. The Russian Loanwords in Literary Estonian. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Brookes, Ian; O'Neill, Mary; Davies-Deacon, Merryn 2021**. An industry perspective: Dealing with language variation in Collins dictionaries. – The Cambridge Handbook of Language Standardization. (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics.) Toim Wendy Ayres-Bennett, John Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, lk 294–312. <https://doi.org/10.1017/9781108559249.011>
- Choi, Young Back 2008**. Path dependence and the Korean alphabet. – Journal of Economic Behavior & Organization, kd 65, nr 2, lk 185–201. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2006.01.002>
- Diessel, Holger 2017**. Usage-based linguistics. – Oxford Research Encyclopedias: Linguistics. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.363>

- Eesti kirjakeele normi rakendamise kord.** RT I, 14.06.2011, 3. <https://www.riigiteataja.ee/akt/114062011003>
- EKK** = Mati Erelt, Tiit Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2020.
- ENE 1968** = Eesti nõukogude entsüklopeedia. 1. [köide], A-dyn. Tallinn: [Valgus].
- ENE 1985** = Eesti nõukogude entsüklopeedia. 1. [köide], A-cent. Tallinn: [Valgus].
- Erelt, Mati; Metslang, Helle 1998.** Oma või võõras? – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 657–673.
- Erelt, Tiit 1996.** Vastuseks emakeeleõpetajaile: *i ja j*. – Õpetajate Leht 19. IV, lk 13.
- Erelt, Tiit 2001.** Need rasked võõrsõnad. – Oma Keel, nr 2, lk 38–46.
- Erelt, Tiit 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiit 2020.** Emakeele Seltsi keeleteoimkond XX sajandi II poolel. – Emakeele Seltsi aasta- raamat 66 (2020). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 389–406. <https://doi.org/10.3176/esa66.16>
- Erelt, Tiit 2022.** Meilivestlus Tiina Paetiga. 4. II.
- EÕS 1925–1937** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II täiendatud ja parandatud tr. I köide A–M, 1925; II köide N–Rio, 1930. Toim Johannes Voldemar Veski; III köide Ripp–Y, 1937. Toim Elmar Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Gries, Stefan 2010.** Corpus linguistics and theoretical linguistics. A love-hate relationship? Not necessarily. – International Journal of Corpus Linguistics, kd 15, nr 3, lk 327–343. <https://doi.org/10.1075/ijcl.15.3.02gri>
- Grondelaers, Stefan; van Hout, Roeland 2011.** The standard language situation in The Netherlands. – Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe. Toim Tore Kristiansen, Nikolas Coupland. Oslo: Novus Press, lk 113–118.
- Haugen, Einar 1966.** Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674498709>
- Hint, Mati 1998.** Häälikutest sõnadeni. Eesti keele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Jõgi, Aino 2014.** Inglise päritolu sõnad eesti keeles. (Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 9.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Keeleseadus.** RT I, 18.03.2011, 1. <https://www.riigiteataja.ee/akt/118032011001>
- Kerge, Krista 2012.** Kas keelt on vaja normida? – Oma Keel, nr 2, lk 84–89.
- Kilgarriif, Adam; Baisa, Vít; Bušta, Jan; Jakubiček, Miloš; Kovář, Vojtěch; Michelfeit, Jan; Rychlý, Pavel; Suchomel, Vít 2014.** The Sketch Engine: Ten years on. – Lexicography, nr 1, lk 7–36. <https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9>
- Klavan, Jane 2018.** Kognitiivne keeleteadus arvude rägastikus. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 697–712. <https://doi.org/10.54013/kk730a6>
- Kristiansen, Tore 2021.** Destandardization. – The Cambridge Handbook of Language Standardization. (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics.) Toim Wendy Ayres-Bennett, John Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, lk 667–690. <https://doi.org/10.1017/9781108559249.026>
- Leemets, Tiina 2011.** Võõrmõjud võõrsõnavaras. – Õiguskeel, nr 4, lk 135–143.
- Leemets, Tiina 2017.** Tsitaatsõnad. – Õiguskeel, nr 2, lk 1–4.

- Leemets, Tiina 2022.** Tiina Paeti meilivestlus ÕS 2018 koostaja ja tsitaatsõnade osa toimetajaga. 11. I.
- Myers-Scotton, Carol 2002.** Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes. Oxford: Oxford University Press.
- Nuolijärvi, Pirkko; Vaattovaara, Johanna 2011.** De-standardisation in progress in Finnish society? – Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe. Toim. Tore Kristiansen, Nikolas Coupland. Oslo: Novus Press, lk 67–74.
- NÕ 1972** = Nõukogude Õpetaja, nr 8, 19. II, lk 4.
- Paet, Tiina 2018.** Võõrsõnade kuju fikseerumise põhijooni eesti keeles 1918–2018. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 139–165. <https://doi.org/10.3176/esa63.07>
- Paet, Tiina 2022.** Pritskookidest lõhnakuuskedeni. Vanill ja vanilje. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 443–451. <https://doi.org/10.54013/kk773a4>
- Paet, Tiina; Päll, Peeter 2021.** Talib või taliib? Või hoopis taalib? – EKI keelenõuannete kogu, 28. VIII 2021. <https://keeleabi.eki.ee/?leht=8&id=460>
- Paet, Tiina; Risberg, Lydia 2021.** Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 965–984. <https://doi.org/10.54013/kk767a2>
- Pedaja, Kati 2006.** Uute laensõnade kohanemine eesti morfoloogilise süsteemiga. Magistri-töö. Tartu: Tartu Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/672>
- Pook, Hanna 2018.** Kommunitseerima ja kommunikeerima. – Oma Keel, nr 1, lk 27–34.
- Päll, Peeter 1998.** Väliskohanime õigekiri. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 411–426.
- Päll, Peeter 2019.** Pilk eesti kirjakeele korraldamise sajandile ja tänapäevale. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 107–111. <https://doi.org/10.54013/kk735a10>
- Raadik, Maire 2008.** Võõrad võõrsõnad. – Keelenõuanne soovitab 4. Koost ja toim. M. Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 43–63.
- Raadik, Maire 2016.** Kommunikeerimise kunst. – Postimees AK. Arvamus, kultuur, 24. IX.
- Raiet, Erich 1966.** Võõrsõnade kuju sõltuvus lähte- ja vahendajakeeltest tänapäeva eesti kirja-keeles. Väitekirja filoloogiateaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Risberg, Lydia 2021.** Jonnakas *kostuma*. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1078–1085. <https://doi.org/10.54013/kk768a3>
- SÕS 1948** = Suur õigekeelsus-sõnaraamat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele- ja Kirjandusinstituut. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- Tafenau, Kai; Ross, Kristiina; Põldvee, Aivar 2022 (ilmumas).** See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732.
- Thomas, George 1991.** Linguistic Purism. London–New York.
- Truus, Kalle 2020.** Tiina Paeti meilivestlus keemiateterminite baasi koostajaga. 7. XII.
- Vare, Silvi 2001.** Üldkeele ja oskuskeele nihestunud suhe. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 455–472.
- Verschik, Anna 2019.** Mitmekeelsus, keelekontaktid ja keeleline teadlikkus. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 21–38. <https://doi.org/10.54013/kk735a2>
- VL 1983** = Richard Kleis, Johannes Silvet, Eduard Vääri, Võõrsõnade leksikon. Viies trükk. Tallinn: Valgus.

- VSL 2012** = Võõrsõnade leksikon. Koost Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet. Peatoim Tiina Paet. Toim T. Paet, Tuuli Rehema, Katrin Kuusik, Argo Mund, Kaspar Kolk, Ülle Viks. 8., põhjalikult ümber töötatud tr. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Valgus.
- VÕS 1933** = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- VÕS 1936** = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- VÕS 1946** = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost Elmar Muuk. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- VÕS 1953** = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1918** = Paet, Tiina; Rehema, Tuuli 2018. ÕS 1918. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” kommenteeritud väljaanne. [Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Toim Jaan Tamme-mägi. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli” kirjastus.] <http://www.eki.ee/dict/qs1918>
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull, Erich Raiet. Koost Tiit Erelt, R. Kull, Valve Põlma, Kristjan Torop. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiit Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim Tiit Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim Maire Raadik. Koost Tiit Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiit Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Tiina Paet (snd 1974), MA, Eesti Keele Instituudi vanemkeelekorraldaja-nooremteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), Tartu Ülikooli doktorant, tiina.paet@eki.ee

Problems of standardizing the spelling of foreign words in modern Estonian

Keywords: borrowings, corpus planning, foreign words, language contacts, loanwords, standardization, variation

The fixation of foreign word spellings should rather be based on usage. If actual usage demonstrates the users' preference for a certain variant, there must be a reason worth closer examination. According to the present study, a reasonable quota to rely

on in general dictionary work could be as follows: if a non-standard variant makes up at least 20% of total usage, both variants should be deemed equally acceptable.

So far, the parallel variants due to a shift of the primary stress in a foreign word have been usually accepted by the language planners, who have expanded the standard to cover the new variants with the main stress on the first syllable. In the given sample (consisting of foreign words), no preference of the main stress on the first syllable can be discerned. In the material analysed, cases of stress shifting can reflect either the source language or an intermediary language. It is unlikely, though, that every time the example of this or that language has been followed as in most cases the spelling seems to have been adjusted just so. In some cases a more recent variant with a long non-initial syllable (*kebab* 'kebab') has not taken root, whereas in some others it is the variant with a short non-initial syllable (*bistro* 'bistro', *muhamedlane* 'Muslim') that has not been established, perhaps because of pronunciation difficulties. Some parallel variants present inflectional trouble as their paradigms get mixed (e.g. *amok* and *amokk* 'amok', *kebab* and *kebaab*).

The analysed sample contains examples of adaptation on the basis of both source and intermediary language. Examining the previous practice of standardization of foreign word spellings it is hard to pinpoint any unified principles: at least there has been no systematic following of the source language. The parallel variants due to reborrowing and the influence of intermediary languages should be deemed acceptable and presented as equals (e.g. *adaptatsioon* and *adaptsioon* 'adaptation'; *dublikaat* and *duplikaat* 'duplicate').

So far, language planners have generally preferred more adapted spellings over less adapted ones. In the future it seems expedient to drop some old and obsolete spellings (e.g. *balsam* 'balm').

Estonian language planners seem to have assumed that pronunciation will bend to follow the spelling, which, however, has not happened. I suggest that in the future the words whose spelling diverges from the pronunciation could be presented as foreign words proper, i.e. without further adaptation (e.g. *gala* 'gala'), fixing its phonetic adaptations as parallel variants, e.g. *gaala*, *ploff* 'pilaf', *polügon* 'polygon', *karatee* 'karate', *tsunaami* 'tsunami', *umaami* 'umami'.

Tiina Paet (b. 1974), MA, Institute of the Estonian Language, Senior Language Planner, Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), University of Tartu, Doctoral Student, tiina.paet@eki.ee

Paremad päevad on veel ees ...

Marju Lepajõe ettekanne konverentsil „Filoloogia lagunemine“

Käesoleva aasta oktoobri lõpus oleks saanud 60-aastaseks filoloog, religiooniloolane ja tõlkija Marju Lepajõe (28. X 1962 – 4. VII 2019). Tänumeeles Marjule mõeldes avaldame sel puhul tema ettekande „Õhtumaise filoloogia sünd“. Filoloogia väärtused, millele Marju pea seitse aastat tagasi naeruga läbi pisarate osutas, valutavad endiselt: lagunemine jätkub ja ratsionaalsest teaduskorraldusest pole jälgegi.

Mida väiksemaks jäi elamiseks antud päevade hulk, seda sagedamini ohkisime töötegemist segavate asjaolude ja olemise viletsuse üle. Marjul ent jätkus alati jõudu lohutada: „Pole midagi, paremad päevad on veel ees!“ Nii olen ühel meelel Viivi Luit-gega, kellele Marju elu ja surm on meenutanud Poola ülikoolilinna Krakówi Püha Maria kiriku tornist kostvat trompetiheli, mida mängitakse ligi kaheksasaja aasta eest tatarlase noole läbi hukkunud vahimehe mälestuseks, õieti selle heli katkemist, helile järgnevat vaikusekohta, millest alates võtab elu alati uue pöörde. See on kutse pidada vastu.¹

Ettekanne avaldatakse käsikirja järgi, mis on pärit Marju Lepajõe kogust Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA, reg 2019/128). Marju Lepajõe arhiiv jõudis kirjandusmuuseumi 2019. aasta lõpukuudel ja on praegu korrastamisel. Tekst avaldatakse muutmata kujul, kohendatud on üksnes interpunktsiooni, parandatud üksikud kirjakomistused ja lisatud mõni allikaviide, nii nagu talitas ka ta ise oma suuliseks ettekandeks mõeldud tekste avaldamiseks vormistades.

KRISTI METSTE

¹ Vt lähemalt V. Luik, Trompetimängija ja vaikus. – Teater. Muusika. Kino 2019, nr 12, lk 105.

Õhtumaise filoloogia sünd

Marju Lepajõe ettekanne ajakirja Keel ja Kirjandus konverentsil „Filoloogia lagunemine” 19. II 2016 Tallinnas Eesti Keele Instituudis²

Head kolleegid!

Täna selle austava võimaluse eest juhatada sisse tänane päev ja hiilgav rida Eesti väljapaistvamaid humanitaare, kes lagunemise märke ei näita, s.t filoloogia lagunemise. Kava järgi peaks õhtu tooma lõpuks katarsise ja teatava uuestisünni.

Jääksin järgnevas rõhutatult õhtumaise filoloogia raamidesse, mis lähtub Kreekast ja Roomast. Paralleele kultuuride arengus on ja näiteks araabia keele õpingud on Eestis laienemas, aga siiski ei ole praegu, pärast Haljand Udami surma, nimetada kedagi peale Kalle Kasemaa, kes tunneks allikaliselt, süvitsi araabia mõttelugu ja filoloogia ajalugu, k.a islamieelset. Hiina filoloogiast võiks oodata impulsse küll, aga tõenäoliselt mitte enne paarikümmet aastat. Sanskriti filoloogia puhul on huvitav, et mõju on juba toimunud – läbi strukturaallingvistika, mis vaimustus Panini 4000 lausemoodustusreeglit (VI või V saj eKr), mille kaudseks kajastuseks võib pidada Huno Rätsepa monograafiat eesti keele lihtlausete tüüpidest.³

Soomeugrilasena tuleb tunnistada, et põimingu õhtumaise filoloogiaga on viimased 400 aastat olnud huvitav elada (kuigi mitte konfliktideta) ja see ei ole ennast kindlasti ammandanud. Õhtumaine filoloogia on nagu leib (ei teagi mitu tuhat aastat on leiba küpsetatud): kui asjas on sügav sisu, on targalt alustatud ja vastab mingile põhivajadusele, siis ta ei ammendu, ta lihtsalt kestab, uueneb ja väsimust ei ole, sest vajadus on kogu aeg sama suur. Samas meenutaksin, et sellal kui kreeklaste põhihõime ahhailased alles Kreekasse liikusid, olid soomeugrilased ennast juba ammu Läänemere kallastel sisse seadnud, üle poole tuhande aasta kala püüdnud ja marjul käinud, nii et õhtumaine filoloogia on ikkagi väga uus asi. Ja huvitav asi, sest Eesti saatus olla kahe maailma, Ida ja Lääne vahel, on andnud originaalse kultuurilise sünteesi. Raske on isegi aru saada, miks eestlased peavad ennast äärealaks, kui ollakse, vastupidi, keskel, kahe maailma keskel. Situatsioon on haruldane, aga Eesti teadus, näiteks ideedeajalugu, ei ole seda mu meelest piisavalt uurinud ega mõtestanud.

Kuidas on seis õhtumaise filoloogiaga Eestis aga praegu? Et jõuda katarsiseni, on Aristotelese järgi mäletatavasti vaja saavutada eelnevalt vaatajates-kuulajates hirm, kuni külmavärinateni, ja kaastunne. Aega selleks on vähe, aga pingutan.

Püüaksin järgnevalt vastata kahele küsimusele: (I.) mis nimelt laguneb, kuidas või millises mõttes laguneb, ja miks – see oleks esimene küsimus, niisiis kolme alakomponendiga; (II.) kuna Aristotelesel on tragöödia lugu algse kooskõla kadumisest, harmoonia kadumisest, mingi õnnetuse ja valede otsuste läbi, mis teevad inimese justkui haigeks, lagundavad, ning seejärel uue kooskõla, harmooniani

² Ettekannet saab autori esituses kuulata aadressil <https://kultuur.err.ee/310743/err-ee-video-konverntsi-filoloogia-lagunemine-indrek-koffi-juhatatud-plokk>.

³ H. Rätsep, Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn: Valgus, 1978.

jõudmisest, siis püüaksin lühidalt kirjeldada, kuidas see, mis laguneb, sündis, et see võiks mingil uuenenud kujul jällegi sündida.

(I.) Mis laguneb?

Sellele ei ole raske vastata, sest tuleks lihtsalt korrata seda, mida Eesti teadlased on juba alates 1990. aastate teisest poolest, seega 20 aastat meedias kõnelnud ja mitte vähe, sh paljud kolleegid siin saalis: Kristiina Ross, Mati Hint jt. Püüaksin seda praegu teistmoodi sõnastada: kõik nn suured kultuurid, sh õhtumaine, on jõudnud ühel hetkel arusaamiseni, et põhitekstidest või baastekstidest tuleb teha puhad tekstikriitilised väljaanded, nad tuleb kommenteerida, seletada, tõlgendada, liita juurde sõnastikud, nad peavad olema kultuuris kohal ja kättesaadavad. Nad inspireerivad olulisel määral kogu muud keele- ja kirjandusteaduslikku uurimistööd, kuigi loomulikult mitte kõike. Sellega algab kultuuri küpsus – tekstide koondamise, süstemaatilise editeerimise ja neile tähenduse andmisega, nii absoluutses kui suhtelises mõttes. See tähendab süstemaatilist tööd keele ja mõtte seosega, kõikidel tasanditel ja kõikides seostes, mis vanemate kultuuride puhul on kestnud tuhandeid aastaid. Tekstide editeerimine paneb proovile kõik teadmised, mis ühiskonnas on, keelelised, kirjanduslikud, kõik, ja näitab, kus on lüngad. Pikast ajast hoolimata ei ole see kuidagimoodi surnud tegevus, vaid väga elus, sest tulevad peale uued põlvkonnad ja avastavad uusi nüansse ja printsiipe, tõlgivad teisiti. Täpsus ja respekt selles suhtes toidab täpsust ja respekti ka kõiges muus. Filoloogia on tekstiteadus ja asetub kultuuride alusesse – see peab olema hoitud ja hoolitsetud. Aga iga rahvas peab hoolitsema selle eest ise, see on eneseväärikuse küsimus.

On loomulik, et sellest tulenevalt peaksid olema eraldi keskused Tartus ja Tallinnas, kuhu pärand on koondatud ja edasi koondub. Teataval moel see niimoodi ongi. Need on justkui aatomituumad, milles peaks olema maagiline arv prootoneid ja neutroneid. Nad peaksid stabiilselt ja ühtlaselt tegelema väljaannetega, koondama tööks inimesi, looma konsultantide võrgustikku jne. Nad ei pea olema suured, aga peavad olema püsivad. See peaks olema põhikohustus, millele lisanduks ainult kohustus ennast pidevalt täiendada, sest see nõuab pidevat uurimistööd, samuti nooremaid regulaarselt välja õpetada, sest see on tegevus, mida tuleb õppida meistri kõrvalt, ainult teooriast ei piisa. Kahtlemata peaks selle töö eest saama ministri palka, sest vastutus on vähemalt sama suur, aga teadmisi ja kogemust on veel rohkem vaja.

Milline on aga Eesti tegelikkus? Kuidas lagunemine toimub?

Teataval moel on vajalik struktuur säilinud, editsioone on, kusjuures maailmaklassilisi, aga märkimisväärselt vähe, kusjuures see ei ole kindlasti tegijate põhikohustus, vaid sageli isegi puhas entusiasm, suurel määral finantseerimata, kusjuures ka kogud, nende koostamine ja läbitöötamine vaevlevad pidevalt vahendite puuduses. Ja selles olukorras väljendubki lagunemine.

Eesti Kirjandusmuuseum on siin endiselt südametunnistus, sest Otto Wilhelm Masingu ja Johann Heinrich Rosenplänteri kirjavahetusele,⁴ mis on maailmaklassi

⁴ Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. = Die Briefe von Otto Wilhelm Masing an Johann Heinrich Rosenplänter 1814–1832. Kd I–IV. Koost E. Aaver,

väljaanne, on seal järgnenud Faehlmanni „Teoste” kolm köidet,⁵ milles kõrge akadeemiline tase rahulikult jätkub. Hoitakse seda liini, mis algas Villem Reimani, Gustav Suitsu ja Mart Lepikuga, ning praegu jätkab seda väga professionaalsel moel Kristi Metste, kes on ametit õppinud Eva Aaveri ja Peeter Oleski juhatusel. Kristi Metste nimi on garantii, et väljaanne on absoluutselt usaldusväärne. Ainus asi, et ta on varasema kirjanduse peal üksi ja ta ei tee seda põhitööna. Aga tal peaks olema vähemalt viis assistenti ja vabastus kõigest muust.

Tallinnas on sajandi väljaanne Johannes Gutsblaffi piiblitõlgete väljaanne,⁶ millele lisandub kogu Kristiina Rossi välja antud seeria varasematest piiblitõlgetest⁷ ja grammatikakirjandusest.⁸ Tartust tuleb siia lisada vana kirjakeele tööühma kapitaalsed väljaanded,⁹ lisaks Eesti Ajalooarhiivi kroonikate-väljaanded¹⁰ jm. Väga tõhusalt on editeerimiskultuuri tõstnud klassikalised filoloogid, kes on hariduse saanud Tartu ülikooli juba pärast taasiseseisvumist.

H. Laanekask, A. Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1995–1997; Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Personaalia. = Die Briefe von Otto Wilhelm Masing an Johann Heinrich Rosenplänter 1814–1832, Personalia. Koost L. Anvelt, H. Laanekask. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1995; Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Registrid. = Die Briefe von Otto Wilhelm Masing an Johann Heinrich Rosenplänter 1814–1832. Register. Koost H. Laanekask, K. Metste, A. Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1997.

⁵ **F. R. Faehlmann**, Teosed. Kd I. Koost M. Lepik, E. Aaver, H. Laanekask, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1999; Kd II. Koost K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2002; Kd III. Koost K. Metste, J. Undusk, M. Lepajõe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum; Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2011.

⁶ Johannes Gutsblaffi piiblitõlge 1647–1657. Koost M. Leivo, A. Lohk, K. Ross, K. Tafenau, kaasanustanud L. Kõiv. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

⁷ Wastne Testament 1686. [Faksiimiletrükk.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001; Esimene Moosese raamat; Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginus. Koost K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003; Uus Testament 1715. Toim I. Saaret, U. Sildre; faksiimile eessõnad K. Ross, M. Guerrini; faksiimile eessõnade tõlge saksa ja itaalia keelde AA Lingua, inglise keelde T. Vilberg; Uue Testamendi saksakeelse eessõna tõlge ja kommentaarid T. Paul. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004; Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium; Apostlite teod. Koost K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.

⁸ IAAK. Kristian Jaak Peterson 200 = IAAK. Kristian Jaak Peterson. Aus Anlass seines 200. Geburtstages. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001; Uue ajastu misjonilngvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003; **A. T. Helle**, Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tlk ja järelsõnad A. Kilgi, K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

⁹ Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Koost E. Ehasalu, K. Habicht, V-L. Kingisepp, J. Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1997; Georg Mülleri jutluste sõnastik. Koost K. Habicht, V-L. Kingisepp, U. Pirso, K. Prillop; toim J. Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 2000; Joachim Rossihniuse kiriku-manuaalide leksika. Koost V-L. Kingisepp, K. Habicht, K. Prillop. Tartu: Tartu Ülikool, 2002; **G. Müller**, Jutluseraamat. (Eesti mõttelugu 78.) Koost K. Habicht, V-L. Kingisepp, J. Peebo, K. Prillop. Toim K. Habicht, K. Tafenau, S. Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2007; Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Koost V-L. Kingisepp, K. Röss, K. Tafenau. Tartu: Tartu Ülikool, 2010; Heinrich Stahlhi tekstide sõnastik. Koost K. Habicht, P. Penjam, K. Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, [2015].

¹⁰ **C. Kelch**, Liivimaa ajalugu. Tlk I. Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004; **C. Kelch**, Liivimaa ajaloo järg. Tlk I. Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009.

Aga mida on uuemast kirjandusest siia kõrvale panna, peale Jüri Talveti Juhan Liivi luule uue väljaande?¹¹ Tänavu, kui Betti Alveri sünnist möödub 110 aastat, võib öelda, jumal tänatud, et on olemas Ele Süvalep, kes tegi väga meisterliku Alveri-väljaande „Koguja”,¹² mille teostas kujunduslikult sama meisterlikult kirjastus Ilmamaa.

Võib ju öelda, et on väga tore, et entusiasmi on, aga see on sama hea, kui et olla vabariigi president oleks entusiasmi küsimus. Ja et enne iga riigivisiiti peaks ta kirjutama ise projekti, millist tulu on oodata, ja kui loodetav summa ei konkureeri teiste reisisooviliste tuludega, siis visiidid ära jätta ning ühtlasi riigikantseleile öelda, et otsigu ise mõnest fondist oma ülalpidamiseks raha – aga et on tore, kui tulemusi on.

Lisaks on küsimus, kust võiks tulla järelkasv. Selline töö eeldab doktoritaseme inimest, s.t üheksa aastat õppinut. Ettevalmistusse peaks mahtuma saksa kirjanduse ja keele tundmine XVI–XX sajandini, ladina keele ja kirjanduse tundmine, vene keele ja kirjanduse tundmine, rootsi keel, euroopa kirjanduse tundmine allikate ja mitte üldkäsitluste põhjal, teoloogia ajaloo mõnesugune tundmine. Seda võiks nimetada eesti filoloogia roosikrantsiks, millela ei saa. Ülikoolis ei õpetata sellest aga peaaegu midagi.

(See, mis võõrfiloloogiaga viimase kümne ja rohkema aasta jooksul on toimunud, on tõesti omaette teema. Iseseisvuse algul moodustati võimekad õppetoolid: inglise-saksa-vene kirjanduse, vene keele-slavistika-prantsuse-klassikalise filoloogia õppetoolid, mis tegelesid intensiivselt oma eriala ülesehitamisega. Energia läks ülesehitamisse, kusjuures mõned alustasid nullist, nagu klassika, ja kujundasid välja oma profiilid. Tekkis normaalne ja palju lootusi andev tööõhkkond, andekad inimesed. Umbes kümmekond aastat tagasi kaotasid peaaegu kõik võõrfiloloogia harud teadustöö finantseerimise, sest tegemist ei olnud suurte gruppidega ja ei publitseeritud inglise keeles, mida targad teaduskorraldajad ootasid. Kuna teadusrahasid ei saanud pikka aega, vähenes teadustöö oluliselt, aga sellest tehti järeldus, et neil erialadel teadust ei olegi, analüüsimate, miks olukord selline on. On ju väga selge, et filoloogias ei ole kindlasti mitte andetumad teadlased kui näiteks molekulaarbioloogias, kus on minu teada 15 professuuri. Raha kokkuhoiu mõttes on humanitaarias professorid järjest suletud ja isegi dotsentuurid. Dotsendid on lükatud lektoriteks. Selle tulemusena on jäänud näiteks prantsuse filoloogiasse kaks lektorit, kes peavad ära tegema kogu töö, kaks väga kõrge tasemega doktorit. Ka klassikas on ainult paar inimest, tõsi, üliõpilasi on praegu väga vähe, saksa ja inglise filoloogid tegelevad põhiliselt keeleõpetamisega. Ja tehakse järeldus, et nad ongi ainult keeleõpetajad. Kui aga üliõpilase jaoks edasiliikumise ja süvenemise võimalust ei ole, siis ala enamasti ei haara.)

Kuigi ei õpetata, mida on vaja, on siiski üksikuid, kes on ennast ise üles töötanud ja jumal tänatud! Lagunemine väljendub aga selles, et 25–30 aastat tagasi oli õpetajaid peaaegu kõige selle jaoks. Olid geniaalsed erudiidid, nagu [Pent] Nurmekund ja [Uku] Masing, olid väiksema mahuga erudiidid. Põhimõtteliselt oli kompetents, tekstide kompetents, Eestis olemas kogu gloobuse jaoks ja mis on väga oluline, eesti

¹¹ J. Liiv, *Lumi tuiskab, mina laulan*. Valik luulet. Koost J. Talvet. Tallinn: Tänapäev, 2013, 2016.

¹² B. Alver, *Koguja*. Suur luuleraamat. Koost ja toim E. Süvalep; kujundanud M. Ainso. Tartu: Ilmamaa, 2005 (1. ja 2. tr); 2018 (3., täiend tr).

keeles, mis võimaldab semantilised väljad panna vastamisi võimalikult täpselt. Aga see liin on lastud katkeda. Isegi kui keelt õpetatakse, pole tekstikorpuste tundmist. Õnneks on lisandunud teolooge ja klassikalisi filolooge, töötab orientalistikakabinet, aga see, mida pole, on suurem töökohtade hulk teadusraamatukogude ja arhiivide juures, kus nad saaksid lisaks uurimistööle jagada oma kompetentsi rahvale. Sest nõudlus selle järele on kohutavalt suur – seda tean omast käest. Kui tahaksin vastata kõigile kirjadele, kus palutakse abi ladina ja kreeka keele, teoloogia ja filosoofia ajaloo küsimustes, oleks mul vaja paljuneda kümneks. Palved on sõna otseses mõttes massilised. Iga päev mõtlen, mida üldse õpetatakse meie koolides ja kõrgkoolides, et see niimoodi on. Kus on Tallinna ülikoolis selline elementaarne asi nagu näiteks ladina keele ja kirjanduse professor?

Vahel öeldakse, et mujal ka käib alla, miks meil ei peaks, aga see on niisugune argument, et ei oskagi midagi öelda. Üks laps astub porilompi ja teine kohe ka. Aga kes peseb pärast riided? Ja on ka vastupidiseid näiteid, kus käiakse üles, aga neid miskipärast ei nimetata.

Üks lagunemise vorme on veel toimetamiskultuuri lagunemine, millest on räägitud rohkem kui küll. Ja kuigi sageli nimetatakse põhjuseks rahapuudust, on küsimus siiski hoiakus. On mingi tendents, et kui keelt ja kirjandust õpitakse lahus ja toimetaja ettevalmistuses puudub nii maailmakirjanduse kui filosoofia ajaloo lugemus, puudub mõtlemiskogemus kui selline, raskete tekstide kogemus, siis vahel isegi ei eeldata, et sõnadel on mõte – seda ei osata oletadagi. See on suurim probleem, et keelde suhtutakse kui mingisse foneemide kombinatoorikasse või mängu – mõtet ei eeldata, rääkimata püüdlusest jõuda välja keerulisema mõtlemise mõistmiseni.

Miks laguneb?

Põhjused on ilmselt teatav kompleks. Kuna aga väga headele arengutele saabus järsku seis ja terved erialad minestasid, siis on küsimus vastutuses. Kui mingi formaalne finantseerimisskeem midagi nii olulist segamini lööb, siis on see k u r i t e g u rahva vaimse kapitali suhtes. Huvitav on aga märkida, et Aristotelese järgi ei ole tegelikult Teaduskompetentsi Nõukogul – või mis iganes asutus see oli – enam süüd, sest kui kord on valede otsuste teele asutud, teadmatuses, mis asi on õhtumaine filoloogia, siis üks tegu lihtsalt tuleneb teisest ja tegija muutub mängukanniks selles jadas.

T a g a j ä r g on aga see, et teadus kui kultuuri osa on tasakaalust täiesti väljas. Kui välismaailma ja sisemaailma uuringud ei ole proportsioonis, siis langeb ühiskond teatavasse psühhoosi, justkui raskesti haige inimene, mida võibki praegu jälgida. Kolleeg-assürioloog Amar Annus on seda kirjeldanud lihtsalt: see, mis toimub Süürias, ongi tulevik: humanitaarteaduste olematus pluss tipptehnoloogia ja inimesed lihtsalt notivad üksteist maha.¹³ Ei ole mõtet arendada tehnoloogiat, kui inimesega ei tegelda samas mahus.

¹³ Amar Annuse vastavat kirjeldust ei õnnestunud leida. – K. M.

Seda võib väljendada ka keerulisemalt, aga sama täpselt, mida on teinud Peeter Torop artiklis „Kultuuriteooria kui kultuuri eneseteadvus”.¹⁴ Tema artiklis saaks sõna *kultuur* asendada sõnaga *filoloogia* ja kõik klapiks sama hästi.

Teadus peab kirjeldama ennast tervikuna. Kui teadus aju vasakut poolkera ei kirjelda, siis see enam ühiskonna arusaamisesse ei kuulu. See, mis on teaduses deskriptiivne, muutub ühiskonnas preskriptiivseks. Sellepärast peab ka filoloogia ennast pidevalt kirjeldama, et luua sidusus, ilma milleta kultuur laguneb.

(II.) Kuidas õhtumaine filoloogia sündis?

Kui nüüd liikuda teise punkti juurde ja teha seda lühidalt, siis on lihtsalt häämas-tav, kuidas õhtumaise filoloogia sünd ja olemasolu võiks lahendada postmodernismi põhiküsimusi. Pean siin silmas Jüri Lippingu mõtte-rikast artiklit Giorgio Agambenist 5. veebruari Sirbis.¹⁵ Postmodernistid võiksid ennatlikult öelda, et filoloogia lagunemine on ainult hea, sest puhtad tekstid esindavad ilmselt võimudiskursust ja neid nõuda on ilmne vägivald. Söandaksin vastu vaielda. Kui tõesti määratleda inimest kui olemuslikult tegevusetut, kui kedagi, kes on puhtaimal kujul siis, kui ta midagi ei tee ja on lihtsalt n-ö väes – millega olen kindlasti nõus –, siis selleni jõudmiseks ei piisa mu meelest lihtsalt pikaliheitmisest, vaid mõtteid on siiski vaja rahustada, saavutada puhas kaemusseisund, ja selle saavutamiseks on puhtalt välja antud tekstikriitiline väljaanne parim.

Kui tulevase mõtlemise üheks põhiliseks ülesandeks jääb „õnneliku elu poeetiline esilekutsumine”,¹⁶ siis toetab selleni jõudmist see, et see on olnud kunagi juba poeetiliselt esile kutsutud.

Filoloogia on mäletatavasti osa nn kreeka imest, õieti selle tagajärg. Kreeka tsivilisatsiooni õitselepuhkemine VIII–V sajandini eKr on unikaalne sündmus inimkonna ajaloos, millele siiani seletust ei ole. Peaaegu üheaegselt tekkisid demokraatia, teadus ja filosoofia kui abstraheritud ja süstematiseeritud teadmine, ilukirjandus (rahvaluulest erinev), revolutsioon kujutavas kunstis. Siit tahaks esile tõsta abstraktsed mõtlemist kui iseseisva väärtusega tegevust, mis oli olemuselt kasutu, aga mille vilju sai loomulikult kasutada. Inimväärikuse mõõdupuuks muutus kasutu vaimne tegevus. Naudingut, mis tekib puhtast vaimutööst, on võimsalt kirjeldanud nii Platon kui Aristoteles. Platon kirjeldab seda nn koopa-võrdpildis:¹⁷ filosoofilise kaemuseni jõudnud inimene enam midagi muud teha ei taha, vaid ainult selles seisundis viibida, sest selles on ülim hüve ja ülim ilu.

Aristoteles kirjeldab „Nikomachose eetika” X raamatus, et ainult vaimne töö on „iseendast ihaldusväärne” ja see tekitab omakorda vaimutööd.¹⁸ Mõistusega seotud

¹⁴ Akadeemia 2015, nr 4, lk 626–649.

¹⁵ J. Lipping, Tulgu mis tuleb. – Sirp 5. II 2016, lk 34–37.

¹⁶ Samas, lk 36.

¹⁷ Vt Platon, Politeia (VII raamat 514 a–521 b). Tlk M. Lepajõe. – Akadeemia 1997, nr 9, lk 1819–1828; 2., parandatud tr: Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Koost J. Päll. Tallinn: Varrak, 2006, lk 287–296, 550–552.

¹⁸ Aristoteles, Nikomachose eetika. (Avatud Eesti raamat.) Tlk A. Lill. Tartu: Ilmamaa, 1996, lk 228.

toiming ei taotle midagi peale iseenda ja kätkeb endas eriomast täielikku naudingut – see ületab kõik oma mõjult ja väärtuselt. Seepärast on täiuslik õnn ainult vaimne ja inimene on sellises seisundis kõige sarnasem jumalale. – Ent see nõuab jõudeaega ja seepärast on jõudeaeg kõige inimväärses aeg. Tõesti, piisab, kui istuda kreeka teksti või arhiivimaterjalide taha, ja juba see seisund saabubki.

Kreeka sõna *philologia* ilmub tekstidesse samal ajal, tähendades armastust arutleda, mõtelda, väidelda; armastust õpetatuse ja kirjanduse vastu; püüdlust õpetatuse poole. *Philologos* tähendab inimest, kes kõike seda armastab ja püüab harituks saada. Kuigi vahel võib sõna tähendus muutuda ka vastupidiseks filosoofile – liigseks sõnadega tegelemiseks.

Nii on vaimne tegevus vaadeldav ühe tervikliku nähtusena, millel on mitu nime, neist üks aga *filoloogia*. Süstemaatiline tekstide uurimine, väljaannete, kommentaaride ja sõnastike tegemine algas – nagu karta oligi – siis, kui Ptolemaios II rajas Aleksandria raamatukogu umbes aastal 300. Sinna koguti umbes 200 000 käsikirja ja loodi uurijatele töökohad. Raamatukogu juhataja kohus oli kõike seda süstematiseerida, väljaandeid teha jne. Põhilised filoloogia väljundid, tekst, kommentaar ja sõnastik, said alguse Aleksandrias, ka selge arusaam, et filoloog peab suutma kõike kommenteerida, et filoloogia on kogemusteadus ja kogemus sõltub eruditsioonist.

Ei ole ime, et viimase poole sajandi jooksul on parimad editeerijad Euroopas olnud mungad, iseasi, kas postmodernistliku seisundini jõudmiseks peab just tingimata kloostriisse minema. Tasakaalu ja uue terviku võiks tagada lihtsalt ratsionaalne teaduskorraldus.

Eesti kirjanikud ja meie liit – 100 aastat ja rohkemgi

8. oktoobrit 1922 peetakse Eesti Kirjanikkude Liidu asutamise daatumiks. Friedebert Tuglasest ei saa eesti kirjanduselu institutsionaliseerumise juures kuidagi mööda, seetõttu lugegem tema „Eluloolisest märkmetest” selle päeva sissekannet: „Kolmas kirjanike kongress Tallinna raekoja saalis. Koos 26 kirjanikku ja arvustajat. Kongressi avasin mina, juhata Metsanurk. Andsin aru keskkomitee tegevusest. Otsustati senise keskkomitee volitused lõpetada, EKL kirjanike keskedustuseks tunnistada ja temale keskkomitee volitused ning varandused üle anda. Tegin ettepaneku EKL-u ajakirja asutamiseks ja, teiseks, kirjandusnädalate korraldamiseks.”¹ Samal päeval toimus raekojas liidu 16 hääleõigusliku liikmega üldkoosolek ja juhatuse valimine, seejärel juhatuse koosolek. Tuglase märkus „Olin sedapuhku EKL-u esimeheks 8. X 1922 – 7. III 1923” sealsamas tõendab, et trükiversiooni aluseks võetud päevamärkmeid on Tuglas hiljem ja vahest korduvalt redigeerinud ja täiendanud. Nagu talle omane oli.

Muidugi olid nii kirjandus kui ka kirjanduselu Eestis olemas ammu enne liitu ja Tuglast. Liidu asutamisele eelnesid kirjanike kongressid, kirjanike organiseerumisest kõnelevad Noor-Eesti, Siuru ja Tarapita – kõik kolm Tuglase aktiivsel osalemisel. Ent need olid rohkem vaimu- ja hinge-

sugulaste ühendused, mis sageli vastandusid või polemiseerisid teiste ja enamasti vanemameelsete sulepruukijatega. Kirjanduselu koos kriitikaga laiemas plaanis oli virgutanud 1906. aastal ilmumist alustanud ajakiri Eesti Kirjandus, mis peatselt muutus 1907. aastal asutatud Eesti Kirjanduse Seltsi häälekandjaks, mille esimestes numbrites vaadatakse uuriva pilguga tagasi saja-aastasele eestikeelsele kirjasõnale. XIX sajandile mõeldes kerkivadki meelde Väike-Maarja parnass, aga ka mitmed seltsid, eesotsas Õpetatud Eesti Seltsiga, veelgi varasemasse aega osutavad baltisakslaste ja estofiilide tegemised. Esimese eesti kirjandusloo kirjutamise kavatsust on täheldatud Valmieras sündinud baltisakslase ja estofiili Johann Heinrich Rosenpläneri (1782–1846) tegevuses, kes koostas selle tarbeks eestikeelse kirjasõna kommenteeritud ülevaate „Bibliotheca esthonica”.

Nagu Eesti riik ei sündinud rahva eneseteadvuse kasvuta ja ette valmistamata pinnasel tühjal kohal, nii oli aeg küps ka kirjanike professionaalse ühenduse süniks alles iseseisvuse saavutamise järel. Aga tolleks ajaks oli piisavalt eneseteadlikke kirjanikke, kes ajakirjanduse toel ja selles ametis olles püüdsid kirjatööga hakkama saada – eeskätt Juhan Liiv ja Eduard Vilde. Kui Liivi vaesus on üldtuntud, siis Vilde puhul paistab silma see, kuidas tal ajakirjanduse ja kirjatööde toel õnnestus toime tulla nii Saksamaal kui ka Taanis elades. Samuti elas Tuglas pagulasaastail suuresti kodumaal trükitud teoste honoraridest, ent sama oluline oli vanemate toetus. Polnud veel reisikulusid lakke lõovat üleilmset turismitööstust ja maapagu ei tähendanud raudset eesriiet, nagu pärast teist ilmasõda.

Eesti Kirjanikkude Liidu ajaloost sõdadevahelisel perioodil saab üksikasja-

¹ F. Tuglas, Eluloolisi märkmeid I. 1906–1944. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 11.) Tartu: Virgela, 1996, lk 50.

likumalt lugeda Katrin Raidi raamatust „Loomise lugu. Eesti aeg. Eesti Kirjanikkude Liit 1922–1940” (2002). Kui ENSV Rahvakomissaride Nõukogu kuulutas Eesti Kirjanikkude Liidu likvideerituks alates 19. oktoobrist 1940, oli sellel 53 liiget. Edasi läks nii, nagu kogu rahvaga ja kõigil elualadel. Eesti Nõukogude Kirjanike Liit asutati Moskvas 8.–9. oktoobril 1943 ja see pidi olema NSV Liidu Kirjanike Liidu osa ning täitma kõiki parteilisi suuniseid. Pagulusse pääsenud literaadid asutasid Välismaise Eesti Kirjanike Liidu 6. detsembril 1945 Stockholmis. Selle loo on kirja pannud Valev Uibopuu 1991. aastal – tolleks ajaks ainsa elus olnud asutajaliikmena ja sellest kohustatuna. Varem ajakirjas Tulimuld avaldatud artiklisari koos järje ja liikmete nimekirjaga ilmus raamatuna 2012. aastal. Ma ei ole esimene, kes märgib, et mõlema liidu liikmete hulgas oli neid, kes vähemalt mõne aja jooksul põrniitsesid teineteist üle püssikirbu – olgu otseses või kaudses tähenduses.

On huvitav võrrelda mõlema ajas paralleelselt tegutsenud liidu liikmeskonda, kui võtta kõrvale ka liidu juubeliks värselt ilmunud raamat, Sirje Oleski „Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s” (2022). Kui ma õigesti loendasin, siis on 1958. aastast ametlikult ENSV Kirjanike Liidu nime kandnud ühendusse aastail 1943–1991 kuulunud 306 liiget, 1991. aasta seisuga oli liidul ligemale 230 liiget. Nende hulgas on aga Teise maailmasõja käigus ja hiljem siia sattunud, ainult vene keeles kirjutanud ja ammu unustatud literaate, kelle Eestist või üldse siitilmast lahkumise daatumitki on olnud raske, kui mitte võimatu välja selgitada. Ent nad kõik on vähemalt liikmeks astumise hetkel elanud Eestis. Välismaisel Eesti Kirjanike Liidul (VEKL) on kogu tegevuse vältel olnud 41 (või 43?)²

² Protokollides on kaheldavad Jüri Kurmani ja Ilmar Mikiveri liitu astumise aja andmed, ehkki liikmetena neid on käsitatud.

liiget, nad kõik on kirjutanud eelkõige või ainult eesti keeles, kuid neid on elanud peale juhatuse püsivaks asukohaks olnud Rootsi veel USA-s, Kanadas, Inglismaal, Saksamaal, Soomes, Prantsusmaal, Austrias, Hispaanias ja Brasiilias. Näiteks polnud VEKL-i liige oma teosed rootsi keeles kirjutanud Käbi Laretei. Olgu veel mainitud, et ka Ilmar Laaban ei ole kunagi kuulunud VEKL-i, küll aga kutsuti ta 1989. aastal kodumaise ehk siis tollal veel ENSV Kirjanike Liidu auliikmeks, kuigi see staatus või au tähendus ei ole sugugi selge – vähemalt minu jaoks. Aga Laabanil polnud auliikme staatuse vastu midagi, nagu ka samamoodi auliikmeks kutsutud Bernard Kangrol, kes erinevalt Laabanist kunagi kodumaad ei külastanud. Mõlema liidu liikmeid lähendanud esimene ametlikum kohtumine toimus 1989. aasta mais neutraalsel pinnal Helsingis sealse Tuglase Seltsi korraldusel. Pärast VEKL-i esimehe Kalju Lepiku surma 1999. aastal Tallinnas valiti liidu esimeheks Enn Nõu, kelle ettepanekul inkorporeeriti kogu liit 2000. aastal Eesti Kirjanike Liidu koosseisu, milles võiks ühtlasi näha nõukogude võimu poolt katkestatud kirjanike kutseühingu järjepidevuse taastamist ja mõlemapoolset tunnustamist.

On veel üks allikas, mis pakub lihtsa võimaluse kaheks löödud kirjanduse võrdlemiseks. See on Bernard Kangro „Eesti kirjandus siin- ja sealpool piiri. Bibliograafiline ülevaade eesti algupärase kirjanduse esmatrükkidest 1945–1964” (1965). (Ei saa jätta mainimata, et suhteliselt usaldusväärse suulise pärimuse kohaselt koostas bibliograafiad või oli vähemalt suureks abiks Kangro abikaasa Maria, kes aga keelanud seda avalikustamast.) Sõjajärgsed aastad olid majanduslikus mõttes mõlemal pool mõistagi karmid ja trükivõimalused kesised. 1945. aastal ilmunud eesti uudiskirjandust loetleb Kangro paguluses kaheksa ja kodumaal

13 tiitlit, ent lehekülgede arvult vastavalt 1715 ja 1148 – kodumaal ilmus rohkem luulekogusid ja näidendeid. 1948. aastal on nimetuste arv tasavärgine, aga pagulas-kirjandust ülekaalukalt 2661 lehekülge kodumaise 1598 lehekülje vastu. Ent hoo-pis kesiseks kisub olukord kodumaal 1950. aastate alguses. Näiteks 1951. aastal ilmus paguluses 22 (5470 lk) ja kodumaal seitse (1592 lk) uudisteost, 1952. aastal paguluses 18 (4560 lk) ja kodumaal ainult kolm (296 lk). Kui Kangro andmeis ongi info-sulust tingitud väikseid ebatäpsusi, siis üldisi proportsioone need ei muuda. On selge, et neil aastail kandis eesti kirjanduse järjepidevust pagulaskirjandus, ent kodu-maine liit toimis pealesurutud nõukogude rahvaste sõpruse vaimus, samal ajal kui liit paguluses ajas puhtalt eesti asja, suheldes küll mõningal määral Rootsi Kirjanike Liidu ja ka soomlastega. Kodumaine eesti kirjandus hakkas arviliselt ja kvaliteedilt tooni andma 1950. aastate lõpus üksikute nimedega, aga peamiselt ikkagi alles 1960. aastate alguses.

2022. aasta 19. septembri seisuga on Eesti Kirjanike Liidul 336 liiget. Liikmes-kond on avardunud: on kriitikuid, tõlki-jaid, akadeemilisi kirjandusteadlasi, toi-metajaid, kes enesestmõistetavalt ei pea end kirjanikeks. Ja on vene keeles kirjuta-vaid Eestis elavaid haid ja tunnustatud kir-janikke ning väljaspool Eestit elavaid eesti kirjanduse tõlkijaid, kelle töö kasvatab eesti kirjanduse rahvusvahelist tuntust. Nii et rahvustunnuse ja eesti emakeele väikse algustähe asemel on siin paslik kasutada suurt tähte Eesti tähenduses. Samas pais-tab meedias tihtilugu silma, kuidas igaüks, kellel väheke ambitsiooni, mõni jutuke või omakirjastuslik luulevihk ilmunud, võib end kirjanikuks kuulutada. Kirjanik ole-mine tuleb välja teenida ja teinekord ei aita isegi liitu vastuvõtmine.

Näppasin palgeraamatust Peeter Sau-teri loal ühe tema 3. septembril poetatud

repliigi: „loomingut tehakse mu meelest sentide eest ja pooleldi põlve otsas, samas saabub sinna lademetes rohkem tekste kui muiste. eestlased pole vaid kultuurihullud, aga grafomaania on rahvushaigus, jumal tänatud, ehk tagab see kunagi meie kest-mise.” Sauter peab silmas eelkõige ajakirja Looming, kuid tabab mu meelest midagi tänapäeva eesti kirjanduse olukorrale ole-muslikku. Vahest öeldi vanasti dialektilise materialismi vaimus selle kohta kvanti-teedi kasvamine kvaliteediks. Kuid sellel grafomaania vohamise väljal võrsuvad ka eestikeelse või üldse Eestis tehtava kirjan-duse uued, tulevased ja parimad tegijad. Ent lubatagu siinkohal jääda oma eesti emakeele keskseks. Eesti Kirjanike Liidu liikmete ja eestseisuse kohus on võtta need võimekad tegijad ning kirjandusliku sõna kaudu eesti keele uuendajad ja taasloojad endi hulka ja seista nende eest. Sest miski ei väära mu arusaama, et just emakeelne kirjandus on rahvuskultuuri olulisim alus, millel põhineb kõik muu: alates kaunitest kunstidest kuni nende kriitilise mõtesta-miseni, teadustest nende saavutuste popu-lariseerimiseni, omariiklusest selle jurii-dilise põhjendamiseni – kogu meie eksis-tentsi üle arutlemine.

Kuulun Eesti Kirjanike Liitu alates 1996. aastast. Sel rohkem kui veerand sajandi jooksul on olnud esimehed Mati Sirkel, Jan Kaus, Karl-Martin Sinijärv ja Tiit Aleksejev – igaüks neist isemoodi on andnud olulise panuse liidu, eesti kir-janduse ja kirjanike käekäiku. Selle aja jooksul on omandatud Käsmu kirjanike maja, avardunud nii institutsionaalsed kui ka isiklikud suhted eelkõige Euroopa, aga samuti muu maailma suunas, eesti kirjandust tõlgitakse rohkem kui kunagi varem, loodud on Eesti Kirjanduse Teabe-keskus, pandud alus just tänavu skandaal-selt kiratsenud laenutushüvitisele, tehtud üldse tohutut tööd kirjanduse populari-seerimiseks nii kodu- kui ka välismaal,

korraldatud regulaarseid kirjandusüritusi, osaletud messidel ja festivalidel. Seejuures ilma püsiva tegevustoetuseta ja sõltudes peamiselt projektirahadest. Meenutagem siinkohal, et nõukogude ajal täitis osaliselt neid rolle, mida EKL praegu, selleks otstarbeks ellu kutsunud Kirjanduse Propaganda Büroo. EKL-i viimaseks oluliseks saavutuseks on kirjanikupalk. Aga seegi idee ulatub juba liidueelsesse aega. Kirjanikupalgast hakati rääkima 1919. aastal, niisiis Tuglase kõige aktiivsemal tegevusperioodil. Idee teostumiseni kulus ligi sajand. Protestin otsustavalt, kui mõnikord veidi põlgliku alatooniga kasutatakse väljendit „riigipalgaline kirjanik” vms. Jah, raha tuleb riigilt ja selle andmine on riigi kohus, tänuvõlg ja lootus, aga selle jaga-

mise filtri moodustab riigivõimust sõltumatu ja üksnes taotlejate loomingulist võimekust hindav komisjon.

Kirjanikel on rohkesti põhjust oma liidule tänulik olla. Liit väärib kingitust, kuid mida kirjanikul ongi kinkida? Karl Ristikivi on meenutanud August Gailiti sõnu nende viimsel kohtumisel: „[K]irjutage rohkem ja paremaid raamatuid.”³ Iga hea raamat, iga kirjapandud hea sõna on kirjaniku tegu, mis on ühtlasi kingitus nii liidule kui ka lugejale.

JANIKA KRONBERG

³ K. Ristikivi, August Gailitit mälestades. – K. Ristikivi, Viimne vabadus. (Eesti mõttelugu 7.) Koost J. Kronberg. Tartu: Ilmamaa, 1996, lk 195.

Mälukirjanduse ökotoopiline potentsiaal

Epp Annus. Tere, Aleksander. Lugu tulemata jäänud tulevikust. Tallinn: EKSA, 2021. 232 lk.

Parim vastus küsimusele, kas romaani loo ümberjutustamine arvustuses rikub romaani lugemiskogemuse, pärineb inglise kirjanduskriitikult Michael Woodilt. Ta ütles, et ei karda kunagi kogu lugu ära rääkida, kuna teose, mille on suuteline ära rikkuma selle loo ümberjutustamine, on õigupoolest ära rikkunud juba see lugu. Epp Annuse teise romaani „Tere, Aleksander” puhul pole sellist rikkumist karta, sest esiteks on see hästi kirjutatud ning teiseks puudub selles harjumuspärase mõtte lugu kui niisugune. Lugeja satub natuke rohkem kui kahesaja lehekülje jooksul tunnistajaks üheksakümne viie aastase mamma Iia muljetest, mõtetest ja mälestustest koosnevale sisekõnele, millega too pöördub vaikimisi oma mõnekuise, neil hetkedel enamasti tema süle magama toodud lapselapselapse Aleksandri poole. Laps oma peaaegu puhtas võimalikkuses inspireerib vanavanaema tema peaaegu puhtas paratamatuses ning tulemuseks on mõteline pärandusakt, mille käigus kantakse kõige vanemalt põlvkonnalt kõige nooremale üle nii igapäevasest eluolust saadud vahetud tajud, kaasaegse ühiskonna kirjeldused ja mõtestused kui ka nooruspõlvemälestused ning iseäranis laste kasvamise lood. Nii et lugusid on õigupoolest päris palju, aga kõik need leiavad aset ühe rohkem või vähem usaldusväärse mõtlus- ja meenutusteo sisesopis.

Meiega räägib üks väga vana inimene, kes enam kuigivõrd ringi ei liigu, kuid kelle teadvus on ärgas ja mälu hea – et nii ärgas ja nii hea, võib esmapilgul mõjuda suisa ebausutavalt, kui ei kerkiks silme ette kõrges eas Ilse Lehiste, kellele romaan on pühendatud. Sisekõne võimaldab võrdlemisi lühikeses tekstis kiiresti ja sujuvalt puudutada väga paljusid teemasid, motiive ja üksikasju, mida jutustaja teadvus vastu võtab, mällu kutsub ja sõnaliselt töötleb. Nii kõneleb mamma Iia näiteks oma talumaja ümbritsevast heinamaast, mille koloriit mähib ta iselaadsesse „heinaüksindusse”,¹ ning kirjeldab oma koduküla jätkusuutlikku korda ja mõistlikult planeeritud ruumi.² Samuti meenutab ta oma perekonna sinna kolimise lugu ja uue maja ehitamist lähedal asuva metsatuka sisse,³ annab katkehaaval aimu oma eellastest ja oma tudengipõlvest,⁴ elab pikalt ja sügavalt sisse oma laste kasvamis- ja kujunemislugudesse,⁵ jõudes nii

¹ „Seda tahaks isegi kogeda, Aleksander, sellist minemist, kus ei näe midagi muud kui taevast pea kohal ja sind tihedalt ümbritsevat heina, igas suunas, kõrred, kõrred, sekka mõni värvi-helk, kollane, tumeroosa, midagi sinakat, ja ei tea, kas sellel on lõppu või kas selle lõpp ongi maailma lõpp.” (Lk 10–11)

² „Joonlauaga loodud maailm, majad kriipsu mööda joonde aetud. Majad just nii kaugel, et hüüdmist ei kuule, aga astumist vaevalt mõni minut.” (Lk 13)

³ „Aga seal metsa sees on täiesti teine tunne – siin elame nagu maailma serval, seal juba teisel pool serva.” (Lk 14)

⁴ „Naer ilma flirdita, õhtutäis, öötäis tantsu tantsu enese pärast – sest tantsul polnud midagi ühist eluga, tähenduste, suhete, sõnadega.” (Lk 45)

⁵ Neist igaühe juures mängib märgataval kombel olulist rolli püüdlus tegeleda mõne kunstiga – filmi, balleti, moe või muusikaga.

mõnelgi korral eksistentsiaalsete küsimusteni olemisest, ajast ja surmast.⁶ Peale selle vahendab ta varjundirikkalt looduse sügavat mõju,⁷ aga pöörab põhjalikku tähelepanu ka oma elu saatvale materiaalsele kultuurile ja selle ajaloole⁸ jne.

Kogu selle mälestuste- ja mõtetetulva kaleidoskoopilist mitmekesisust pole võimalik ega tarvilik ammendavalt kokku võtta, kuid igal juhul kohtame raamatus avara silmaringiga inimest, kes on tundlik ümbritseva suhtes ja tähelepanelik üksikasjade vastu. Peale selle on ta kindla peale peaaegu eluõhtul,⁹ nii et tal jääb üle vaid enda ümber ringi või oma elule tagasi vaadata,¹⁰ samal ajal kui tulevikku kogu selle määramatus avatuses ja võimaluste paljuses kehastab ainiti imik, kellele ta

kõne on suunatud. Sellist omaduste ja olukorra kooslust arvestades on üsna ilmne, et mamma Iia pole üksnes ärgas vanainimene, vaid ka osav narratiivne tööriist, mis võimaldab seesmise kogemus- ja mäluruumi rikkust esile tõsta ja segamatult avastada, ning Annus kasutab seda võimalust suure loomismõnuga. Viimane väljendub romaani poeetilises mitmekesisuses, mida mu joonealused väljatõsted loodetavasti aimata lasevad – sest miks mitte olla lootusrikas ja mõelda, et erudeeritud vanainimese mõtted on ka süntaktiliselt sujuvad, kõlaliselt helisevad ja meeleliselt mõjusad? Selle mõjususe kaudu tagab romaan usutava kujutlusvõimelise ligipääsu ühe peaaegu elatud eluilma totaalsusele, mis enamikule meist pole (veel?) kättesaadav – ning selles mõttes on tegu tõelise fiktsiooniaktiga.

Aga milline on elu, millele mamma Iia (tagasi) vaatab? Mulle jääb mulje, et see on võrdlemisi harilik, (l)ootuspärane, mingis mõõdukas mõttes õnnelik elu. Julgeksin välja pakkuda, et kodanlik, aga mitte väikekodanlik. Selles pole suuri dramaatilisi pööranguid ega radikaalseid traumaatilisi nihestusi.¹¹ Ei kurdeta kiduva keha ega kuhtuva mälu üle. Ei osutata põhjalikumalt traagilistele ajaloosündmustele, mis nii pika elu jooksul peaksid kui tahes kaude ikka inimese elu mõjutama. Võib muidugi olla, et selliseid asju lihtsalt ei mainita, kuna neid ei peeta väikse lapse ees kõneväärseks – see annaks omakorda tunnistust tasakaalukast, maailmaga rahujalal elavast ja selles mõttes ikkagi õnnelikust ja õnnelikku lõppsamasse jõudvast kõnelejust. Ja tõepoolest, teatav tark tasakaalukus jookseb läbi selle jutustajahääle, asjade kramplikku mahavaikimist või suisa sublimeerimist ei oska küll kahtlustada. Ka kõige mornimast meenutusest või mõttest

⁶ „Sest surelikkusel pole midagi tegemist vanusega, vaid pigem tundega, et oled silmitsi mõõtmata, mis ei ole sina ja mis neelab su alla. Mind neelab, jah, kiiremini, aga ikkagi ei tea ma sellest midagi, ükskõik kui mitu aastat juba elatud. Surm on ikka sama kaugel, ükskõik kui vana ka oleksid.” (Lk 93)

⁷ „Mäletan vananaistesuve nukrust rabas, liikumatu õhku, vaikset teadmist, et kohe-kohe saab kõik ümber ja tulevad tumedad pilvealused päevad.” (Lk 72)

⁸ Alates Virginia Woolfist inspireeritud pikemast mõtisklusest oma kunagiste tubade ja kirjutuslaudade kohta (lk 145–149) ning lõpetades tõepoolest ohtrate sedastustega oma perekonna toidukultuuri puutuvate tavade ja eelistuste kohta: „Miks jõuame alati toidu juurde, ükskõik kust me ka oma juttu ei alustaks?” (Lk 135)

⁹ „Kui olla üle üheksakümne, siis mõtleb igaüks vaid üht: millal surm tuleb? Kas on juba näha või läheb veel mõni aasta? Ja eks need vastused ole omal kombel just selle küsimuse vastused: tänan küsimast, on silmapiiril, aga täna veel hinge heitmas pole. Mine tea, võib-olla läheb veel mõni aasta.” (Lk 59)

¹⁰ „Ah küsid, Aleksander, et kuidas ma oma päevi siin veedan. Kohustusi ei ole, mida siis oma eluga peale hakata. Ootan kannatlikult surma saabumist ja mõtlen, et elu elatud? No selles mõttes on tõesti elatud, et enam pole vaja eriti midagi teha.” (Lk 96)

¹¹ Laste teismee draamad, mida küll üksikasjalikult kirjeldatakse, on elu üldises raamistuses ju samuti võrdlemisi ootuspärased.

immitseb helgust – tuleneb see siis lihtsalt elutervest ilmavaatest või hoopis äraseletusest, mida võiks võimaldada kõrge iga. Sestap väidan, et põhimisel tasandil puudub Annuse romaanis konflikt. Ning teiseks tundub, et „Tere, Aleksander” kuulub ühte tänapäeval ohustatud (ja hoopis omal moel modernistlikku) liiki: see on mälu-kirjandus, olemata traumakirjandus. Kui siin ongi traumat (näiteks mamma Iia laste kujunemislugudes), siis piirneb see n-ö mõõduka isiklik-psühholoogilise tasandiga¹² ega ole kui tahes allegoorilisel viisil laiendatav rahvuslik-ajaloolisele väljale. Viimase aja eesti kirjandust silmas pidades on see väga värskendav, kuna romaani taustal saab kiiresti selgeks, kui tihedalt on mälu ja trauma olnud omavahel põimunud – või kuivõrd endastmõistetavalt on teaduslik-teoreetiline diskursus pannud trauma määrama ja põhjendama iga-sugust mäletamistegevust. Mäletamises ja meenutamises, nii nagu see on esiplaanil romaanis „Tere, Aleksander”, pole lühiseid, millega tihtipeale märgitakse puuduliku või painajaliku mineviku traumaatilist ületulva (seetõttu) segadust tekitavast ja sumbunud olevikust. „Mitte miski ei lähe meelet ära, Aleksander, kõik on alles” (lk 49) – nii võiks tõdeda ka minajutustaja Ene Mihkelsoni kolmes viimases romaanis, kuid nois oleks sel tõdemusel hoopis teistsugune toon, tähendus ja tagapõhi. Annus näitab oma romaaniga, et nauditavalt mäletada ja mäletatut mõtestada saab kirjanduses ka klaarilt, tasakaalukalt, isegi helgelt. Kas see meeldib või mitte, sõltub esmajoonest tunnetuslikust haakuvusest mamma Iia sisekõnelaadiga. Mulle meeldib.

¹² „Üksindus on teismelistel, Aleksander, kui oled viieteist-kuueteist-seitsmeteist-kaheksateist-javeelgi-aastane, siis oled ükski, kohutavalt, õudsalt ükski oma siseruumis, mida kellegagi jagada ei saa. [...] Ja see esimene üksindus ei lähe kunagi, ka kaheksakümne aasta pärast meelet ära.” (lk 48–49)

Võiks aga tolstoilikus vaimus urgitseda: kui romaanil „Tere, Aleksander” puudub põhitasandi konflikt, siis mis teeb sellest igal juhul huvitava teose? Jätsin selle esialgu meelega mainimata, kuna see kihistus pole sugugi kogu aeg esiplaanil ning moodustab teoses võrdlemisi väikese osa: romaani tegevus toimub aastal 2066. Veel enam, vastu viimasel ajal valdavaid kirjanduslikke hoovusi toimub see ökoloogilisele utoopiale (ökotoopiale) lähenevas Eestis, kus kogukondlik korraldus ja tehnoloogiline areng on häälestatud selleks ajaks enam-vähem saavutatud jätkusuutlikule elule, mille tahke on võimalik romaanist leida.

Külas, kus mamma Iia elab, toitutakse suuresti kohalike talude ja ökoaedade toodangust, harva tellitakse midagi maakonnapoest juurde (lk 20–21). Seal on veebirakenduse kaudu hallatav krediidsüsteem, mis võimaldab parasjagu tarvilike kohalike tööde tegemise eest „külaraha” teenida ja tänu sellele muu kohaliku toodangu ostmisel korralikku soodustust saada (lk 26). Külas töötavad näiteks korduvkasutatavate mähkmete vahetuspunkt ja kanalaenutus ning mitmed tootmisasutused (pagaritöököda, meierei), kus pensionärid saavad külaraha eest käia vabatahtlikuna abitöid tegemas (lk 26–29). Kaugemalt kui sada kilomeetrit tellitud kaupadele lisandub eraldi maks („üle saja maks”, lk 25), mis ühtlasi hoogustab kohaliku tootmist ja tarbimist. Sisse on seatud „Esimese Lapse küla”, kus vanemad, kelle elukaaslased on nädalaid hommikust õhtuni mujal tööl, saavad koos lapsega pikemalt elada, teiste vanematega kohustusi jagada ja üksteisele toeks olla (lk 25). Lapsed, kes on koolitööga järje peal, võivad iga teise kolmapäeva kodus õppida (lk 75). Majapidamistes on abiks isikustatud virtuaalassistendid (Iia kutsub enda oma hellitavalt Tupsuks, lk 22–23), ahju pole tuld lubatud teha ilma korstnabakteriteta

(lk 64) ning üldise elektriringluse asemel saadakse (taastuv)energiat tarbimislimiidiga külavõrgust (lk 64), „rohekaardilt” saab küsida hinnangu erinevate paikade elurikkusele (lk 67). Külarahva pesu peseb kogukonnale ostetud pesurobot, mis välistab intiimasjade käitlemisel „võõra silma tunnet” ning „suudab iga pesutüki ära tunda”, nii et „pole vaja lapakaid külge ömmelda nagu nõukaajal” (lk 65). Saame teada, et „alles kahekümnendate lõpus mindi täielikult karbitaara peale üle ja saadi karbitaara kogumisautomaadid püsti” (lk 52–53); et 2030. aastatel oli liha söömine „olematuks kulunud” ning 2042. aastal keelati tavapoodides ja toidlustuskohtades lihamüük ja jäid vaid „üksikud erilitsentsiga luksuspood” (lk 50). Kõige üldisemas plaanis innustatakse käsitööd (mis toob meelde XIX sajandi utoopilise *Arts and Crafts movement*’i) ja kunstidega tegelemist kas või amatööri tasemel (see motiiv on omane juba varauusaegsele utoopiale). Ning mis kõige märkimisväärsim: kaitseväge „ei võeta kui inimsõjalist üksust, vaid kui eluilmakaitset” (lk 169), kaitseteenistuses on esikohal keskkonna- kaitseteenistus, mille iga ajateenija peab läbima (lk 170).¹³

Enamikul nendest tahkudest ei peatuta kuigi pikalt. Samuti ei esitata neid üheskoos esiletõstetult nagu mina siin, vaid jooksvalt muu mõtiskelu taustaks – st utoopiline ekspositsioon pole teksti ülesehituses esil.¹⁴ Kuid juba ülaltoodud loe-

telu peaks veenma, et „Tere, Aleksander” on eesti kirjanduse esimene täiemahuline ökotoopiline romaan. Elu pole selles hästi elatud mitte üksnes individuaalsel, vaid ka kogukondlikul tasandil. Vanainimese puhkeepohhi suhteline rahumeelsus asetub kohakuti kestliku ühiskonna suhtelise õnneseisundiga ning pole palju eeldada, et suuresti võrsubki sellest. Nende kahe tasandi põimumine väljendub ühtlasi teose (esteetilises, utoopilises) terviklikkuses.

Jutustamisaja paigutamine ligi poole sajandi kaugusesse paremasse tulevikku seab mamma Iia mäletamistöö niisiis sootuks uudsesse perspektiivi, annab sellele harjumuspärasest vägagi erineva otstarbe. Mida sellega õigupoolest saavutatakse? Sellega saavutatakse nihestus, mida Fredric Jameson peab tunnuslikuks igasugusele tulevikku kirjeldavale ja praegusaja suhtes kriitilisele teadusulmekirjandusele: praegune olevik valatakse otsustavalt ümber „millegi tulevase kindlakujuliseks minevikuks”.¹⁵ See tähendab, et tekstis kirjeldatud tulevikühiskond hakkab kui tahes kaudsel viisil paistma praeguste reaalsete otsuste tagajärjena, aga sedakaudu sisendatakse omakorda sümboolselt, et praegustel isiklikel või ühiskondlikel otsustel on ülepea kaal ja tagajärg, et ajaloo pealtnäha segamatut ja ettemääratud pidevust (või kui eelistada vastupidist, siis kontrollimatult kaoatilist juhuslikkust) on siiski võimalik katkestada või soovitud suunas mõjutada. Utopiline pole selliste tekstide juures niisiis mitte tingimata kirjeldatud tulevikühiskond ise (ehkki seda muidugi ka), vaid pigem fiktsionaalne, st

lõputult imestama. Teose nendest tahkudest tegi Maarja Pärtna autoriga intervjuu (Realistlik kujutus paremast maailmast. Intervjuu Epp Annusega. – Müürileht 2022, nr 120, juuli-august, lk 24–25).

¹⁵ F. Jameson, *Archaeologies of the Future*. London: Verso, 2005, lk 288.

¹³ See idee pole nüüdisaegsele utoopilisele mõttele võõras, Fredric Jameson on seda põhjalikumalt arendanud oma „Ameerika utopias” (vt F. Jameson, *An American Utopia: Dual Power and the Universal Army*. London–New York: Verso Books, 2016).

¹⁴ Asjaolu, et mamma Iia selle uue ühiskonna üksikasju väiksele lapsele mõttes ette kannab, ei mõju kirjanduslikus plaanis sugugi ebatõenäoliselt, sest kui üldse millegi, siis just uute elukorraldussüsteemide ja tehnoloogiliste seadeldiste üle on vanainimesed suutelised

üksnes fiktsiooni kaudu toimiv viis, kuidas tekst teisendab lugeja suhet olevikku ning sedakaudu võimestab teda. Just selle võimestamise funktsioonis on Annuse romaanis tulevikuaajas kõnelev 95-aastane jutustaja, kelle meenutused meie lähitulevikust ja olevikust, käesoleva sajandi algusest, siirdeajastust ja kaugemastki, nõukogude ajast loovad praegust olevikku täienisti endasse haarava põlvkondadevahelise pidevuse. Siit avaneb mälukirjanduse ökotoopiline potentsiaal: mamma Iia kui narratiivne tööriist kannustab mõtlema miks mitte ka nii, et kui oleme jõudnud stagnaajast siia, kus oleme praegu, siis võime siit edasi jõuda mõne jätkusuutlikuma tulevase ühiseluvormi poole – kui vaid piisavalt tahame ja koos pingutame.

Täpsemaid meenutusi selle kohta, kuidas praegusest olevikust paremasse tulevikku jõuti, Annus oma romaanis kuigivõrd ei jaga (teose alapealkiri ütleb, et tegu on looga „tulemata jäänud tulevikust”). Ning alati võib vaielda visandatud tuleviku realistlikkuse või usutavuse üle. Kuid poliitiliste protseduuride üksikasjalikke kirjeldusi ei peaks ühelt kirjandusteoselt tingimata eeldama. Ja karta on, et mis tahes kirjanduslikud tulevikunägemused

ei pea kunagi täienisti vastu nende mõttelisest põhjalaskmisest äraspidist naudingut ammutava ainiti pragmaatiliselt meelesstatud nüüdisaegse n-ö teostajatüübi tuleproovile. Aga kirjandusteos võiks inspireerida ja „Tere, Aleksander” inspireerib kindlasti: see kannustab mõtlema parema ja kestlikuma maailma võimalikkuse peale ning toob selle (nii temaatiliselt kui ka poeetiliselt) mitmekesise mäletamisakti kaudu kujutluslikku käeulatusse. Sel on potentsiaali suurendada üldist vastuvõtlikkust alternatiividele ning ärgitada nende poole püüdma. Ajastul, mil tegelikkus kipub düstoopiat ületama ning katastroofinarratiivide roll on masstootmisest tuleneva üheülbastumise tõttu muutunud hoiatavast ettevalmistavaks, ärgitavast lööki pehmendavaks, mõjub niisugune utoopiline romaan nagu värske tuuleõhk. (Õnneks puhub seda tuult teiselgi.) Praegu painava sõja ja pandeemia taustal võib seda olla kontrastne lugeda, kuid ehk just selliseid sümboolseid (l)ootusakte ongi kirjanduselt vastukaaluks kõige rohkem tarvis.

JAAK TOMBERG

Piret Raua triloogia ja selle tegelased

Piret Raud. Portselanist nael. Tallinn: Tänapäev, 2021. 199 lk.

Merlin Kirikal on oma arvustuses juba asetanud „Portselanist naela” Piret Raua varasemate romaanide „Initsiaal purjeka ja papagoiga” (2018) ja „Verihurmade aed” (2019) taustale. Kirikal sedastab, et neil on palju nii stiililisi kui ka temaatilisi ühisjooni, aga „Portselanist naelas” on ka midagi uut: minavorm, mis tingib senisest

intimsema ja pihtimuslikuma jutustamislaadi.¹ Tõepoolest, äratav tähelepanu see, kuidas kujundid-motiivid Raua tekstides korduvad, kuid nende käsitlemise viis muutub, vähehaaval tungivad sisse esimene isik ja psühholoogiliselt n-ö paksem kirjeldus. Peamiselt seda siinses arvustuses vaatlengi.

Raua kolm romaani, kõik välja antud kirjastuses Tänapäev, moodustavad visuaalselt sarja moodi terviku. Ka sisult on need ühtemoodi tänapäevaainelised,

¹ M. Kirikal, Haprust mitte peletada! – Sirp 22. IV 2022, lk 29–30.

täisfiktsionaalsed tekstid, kus isegi õrnalt ei flirdita autobiograafilisuse, mälukirjanduse, mittefiktsiooni, metafiktsiooni või muu sellisega – ei midagi enneolematut, kuid nüüdisaegse eesti kirjanduse taustal siiski asi, mida ära märkida.² Triloogia muljet tugevdab see, et romaanide taga-kaanel on lugejale parallelistlikus vormis ette öeldud, millest raamat räägib: esimene romaan on „tunnustusihalusest” ja „eneseotsingutest”, teine „lähedusest, läheduse haprusest ja lõputust lootmisest”, kolmas „emotsionaalsest sõltuvusest ja lähedaste allutamisest”. Niiviisi kõrvuti panduna moodustavad need kirjeldused isegi natuke lihtsakoelise konspekti *à la* esimeses osas võitlus maaga, teises jumalaga, kolmandas ühiskonnaga jne.

„Initsiaali purjeka ja papagoiga” hoiab koos Eda, kes toimib oma teel kohatud kummaliste karakterite vankumatult rahuliku jälgija ja kommenteerijana. Tema ise on pigem taust, millele tuleb esile sõprade-kolleegide-kunstnike, kalligraafiaringi õpilaste ja juhuslike möödujate veidrus (kuigi nappide joontega visandatakse ka Eda üksildus ja traagika). „Verihurmade aias” on võrdne osakaal kolmel tegelasel, kusjuures nad kõik on antud eri registris. Naisteajakirja Emme toimetaja Renate on puhas karikatuur, tema sisemonoloog on täies ulatuses pastišš naiste- ja seltskonnajakirjandusest ning eneseabiõpikutest. Fotograaf Joonas on ebausaldusväärne jutustaja, kelle siirale pihtimusele lugeja kaasa elab, kuni taipab, et noormees on oma õnnetus armuloos olnud lausa stereotüüpne suhtevägivallatseja – seda taibata ei ole raske, kuna vihjed sellele on kaunis jämedad. Sõnaaher vanadaam Ella aga ei kaota lugeja poolehoidu lõpuni, kuna keel-

dub (erinevalt Renatest) kaasa minemast näivusekultusega ja on (erinevalt Joonasest) kriitiline ka omaenda kinnisideede suhtes. „Portselanist naelas” on põhitegelasi kaks ja mõlemad on edasi antud sarnases laadis, varasemast suurema sammuga psühholoogilise realismi ja samastumise võimaluse poole. Enesest jutustades valgestavad nad oma minevikku, muljeid ja motivatsiooni ega muutu kordagi naeruväärseks.

Vahepeal on Raud esimeses isikus jutustamist harjutanud novellikogus „Kaatatud sõrmed” (2020), mille kõik 13 juttu on minavormis. Novellide jutustajad on küll enamasti veidrikud, mingis mõttes samuti ebausaldusväärsed, autori enese hinnangul mõnikord lausa ebameeldivad.³ Esimese isiku vaade keerab sellele veelgi vinti peale, minavormis on mingid kirjeldused eriti napakad. Ometi sigineb vahele ka tõsiselt mõjuvat poetikat, mõni mõttekäik haarab niiviisi kaasa, et ei tundugi lõpuks väga jabur. Nüüd on Raud asunud samalaadseid minasid põhjalikult katsetama romaanivormis.

„Portselanist naela” kaks jutustajat on Kristofer, abituseni uje noormees, ja Diana, ninakas taskuvaras. Esimene joonistub üsna kiiresti veenvalt välja – võib-olla töötab nii lihtne trikk nagu tegelasele mineviku andmine, igatahes kerkib Kristoferi lapsepõlv autoritaarse vanaema käe all otsekohe elavalt silme ette. Sama soojaga hakkavad usaldusväärsena mõjuma tegelase lihtsad ja häbelikud seletused, kuidas ta õigupoolest ei oskagi hästi linnas liigelda ega muu igapäevasega toime tulla. Raskem pätkel on vargaplika Diana, kes tundub rohkem n-ö loodud tüübina, kelle

² Ühes intervjuus on kirjanik mõista andnud, et on sellest väga hästi teadlik ja otsus on programmiline. Vt P. Hõbemägi, Piret Rauda uue romaani tegevus käib naisteajakirja Emme toimetuses. – Eesti Ekspress. Areen 23. X 2019.

³ Vt M. Maarits, Piret Raud kõigi oma uue raamatu tegelastega ekskursioonile ei läheks. – ERR-i kultuuriportaal 23. X 2020. <https://kultuur.err.ee/1149582/piret-raud-koigi-oma-uue-raamatu-tegelastega-ekskursioonile-ei-laheks>

sisemonoloog paistab käsitöönduslikumalt sepi-setud. Samas on slängi tema kõnes üksnes vihjamisi markeeritud⁴ ja see on hea lahendus, kõnekeelsuse stiliseerimine ei lase sel muutuda efekti tagaajamiseks. Tähtsuse kaotab küsimus, kas noore varga kõnekeelt on imiteeritud tõetruult („vau, kui diip”, „nõme päss”, „*must not*”, „mega-naivne”), ja tähelepanu püsib Diana mõtetel. Väikese vimkana laseb autor tegelasel sinna juurde kommenteerida, et slängi ta ei salli (lk 51).

Sarnane stiliseerimine ja üldistamine tundub olevat Raua loomelaadi jaoks oluline. Näib, nagu tahaks autor muu hulgas päästa teksti lahti selle loomise aja ja koha konkreetsest kontekstist. Tegevus paigutub küll konfliktideta „siia ja praegu”, juttu on näiteks Rootsi sugulastest jt eesti kultuuri kinnismotiividest. Seevastu leidub isegi täisfiktsiooni kohta vähe pärismaailma tähistajaid: koha- ja isikunimesid, pealkirju, firmamärke jne. Neid on näpuotsaga ja siis on nende tähendus kaalukas, näiteks XIX sajandi luuletaja Fjodor Tjuttšev iseloomustab palju lugenud, aeglast, just nagu vanamoodsat Kristoferi; 2021. aastal alustanud Arsène Lupini teemalises telesarjas mängiv näitleja Omar Sy jällegi kiiret, kaasaegset Dianat. Pärisnimede vähesus tundub olevat samuti stilisatsiooni teenistuses. Õieti on kogu Raua kirjutuslaad minimalistlik, kerge, üle pinna libisev, laused on kenad ja ümmargused. Selles võib, kuigi ei pruugi näha lastekirjanduse tausta, mis suunab ka rasketest asjadest kirjutama kergemal ja ilusamal viisil.

Kirikal ongi oma arvustuses kahelnud, kas „Portselanist naela” stiil ja sisu sobivad kokku: tal tekib tunne, et lobe vorm ei istu

raskete teemade käsitlemiseks, keeruliste küsimustele antakse lihtsaid vastuseid, mulje jääb liiga leebe ja mahe.⁵ Raua romaane triloogiana vaadeldes joonistub nn raskete teemade käsitlemisel välja areng: autor on neid hakanud käsitlema üha tõsisemalt ja pühalikumalt, aga samal ajal konventsionaalsemalt. Ühe keskse teemana nimetab Kirikal koduvägivalda ja see motiiv esineb ka varasemates romaanides. Esikromaanis mõjub ilukirjaõpilase Margiti kontrolliv abikaasa oma kalli sokupeaga esmajoones naeruväärsena. Sealsel teemaarendusel oleks potentsiaali maarjakangrolikuks groteskiks,⁶ aga täielikult välja seda ei arendata, nii et kogu maik jääb pigem kerglane. „Verihurmade aias” kirjeldab Joonatan oma õnnetus armastuslugu pöördepunktide kaudu, kus ta on enesevalitsuse kaotanud ja astunud mõnda klassikaliselt vägivaldsesse mustrisse, näiteks üritanud naist vägistada olukorras, mida ta ise tajus romantilisena, või lukustanud ukse, et naine ei saaks minema sõita. Ise ta sellise käitumise probleemst aga ei näe. Kui asi päädib füüsilise vägivallaga, möönab ta, et on nüüd „loll mees, kes oli löönud oma naist”,⁷ kuid oma käitumist vist siiski ümber ei hinda. Kas narratiivne karistus, Elinast lõplikult ilma jäämine, Joonatani mõtlemises viimaks midagi muudab, pole kindel. „Portselanist naelas” aga antakse lõpuks nii-öelda peavoolu vaade vägivaldale: Dianat avatakse ohvri vaatenurgast, kuigi samuti sordiini all, ilma ohvristaatuse väljaütlemiseta. Jääb

⁵ M. Kirikal, Haprust mitte peletada!, lk 30.

⁶ Olukord, kus Eda ja tema sõber Lauri satuvad Margiti ja Veikol külas olles justkui pantvangi, kuigi vangistus on puhtalt sotsiaalne-konventsionaalne, tuleb tuttav ette paljudest Kangro novellidest, eriti nt „Žürii” ja „Külas”, aga sarnaseid hetki leidub ka kirjandusfestivalidest, loomemajadest ja luuleõhtutest rääkivates tekstides.

⁷ P. Raud, Verihurmade aed. Tallinn: Tänapäev, 2019, lk 110.

⁴ Seda on autor selgitanud teadliku valikuna, vt K. Ling, Piret Raud: romaani „Portselanist nael” kirjutamine oli nukker. – ERR-i kultuuriportaali 11. X 2021. <https://kultuur.err.ee/1608366057/piret-raud-romaani-portselanist-nael-kirjutamine-oli-nukker>

lugeja otsustada, missugune neist vastustest on kõige lihtsam või koguni lihtsustav.

Samamoodi kordub, süveneb ja muutub konventsionaalsemaks viljatuse või muusuguse lastetuse motiivi käsitlemine. „Initsiaalis purjeka ja papagoiga” esindab seda kõige plakatlikumalt Margit koos oma siilipäise abikaasaga: naine põhjendab mehe üle võlli ülbitsemist sellega, et nende elus puudub laps, muidu olevat mees „väga tundlik ja õrn inimene”.⁸ Tõsi, meenutatakse ka peategelase Eda abordikogemust ja püsivat süü- ning kurbusetunnet, kuid napisõnaliselt ja looritatult. „Verihurmade aias” valib hädas peatoimetaja naisteajakirja Emme emadepäevanumbrisse kaanestaariks lastetu vanaproua Ella, et äraleierdatud teemale värsket vaatenurka leida. Ella enese suhe oma lastetusse⁹ sarnaneb Eda omaga: see jääb justkui loori taha, tegelane ei avalda kahetsust, kuid ometi on teda minevikust kummitama jäänud mingid oleksid. Ella puhul on sümbolmotiiviks abielus armukese paks imik, kes heiaistub ka jõuluehtes. „Portselanist naela” Diana sõnastab viimaks ise oma lapse saamise raskuse viljatuseprobleemina. See tundub viimase aja eesti naiskirjanduses esile tõusev teema: naistele on lõpuks avanenud võimalused „saada kõike”, teostada ennast nii kodus kui ka kodust väljaspool, sealhulgas planeerida laps(ed) sobivasse eluperioodi. Võib aga osutada, et planeerimine ei õnnestu nii nagu loodetud, ja kõikide võimaluste ajastul osutub see eriti valusaks. Paraadnumbriks on Maarja Kangro „Klaaslaps” (2016), aga sama teemat puudutab ka Triin Talgi „Auhind õigesti elatud elu eest” (2022).

⁸ P. Raud, Initsiaal purjeka ja papagoiga. Tallinn: Tänapäev, 2018, lk 114–115.

⁹ Vabatahtlikku lastetust tähistatakse mõnikord sõnaga *lastevabadus* (ingl *childfree* vs. *childless*), nii et polegi päris selge, kumba siin kasutada tuleks.

Kui „Portselanist naela” kaks minajutustajat on n-ö samastumiseks mõeldud tegelased, siis samuti joonistuvad hästi välja antikangelased, kes veidi rohkem sarnanevad varasemate romaanide karikatuuridega. Mõlema peategelase loos kõrgub ahistav figuur, kes sunnib peale oma maitset, eelistusi ja eluviisi: Kristoferil vanaema Valeeria, Dianal elukaaslane Hengo. Nii vanaema kui ka Hengo kehas-tavad näida tahtmist, soovi olla austatud, jätta enesest **kultuurne** mulje. Oma tunge ja änge elavad nad välja koduseinte vahel, söimates mõnda oma pere naist litsiks. Vanaema karakter on mitmetahulisem (ja aitab kaasa sellele, et Kristoferi liin hakkab paremini tööle), ta oskab olla niihästi mõjuv kui ka meeldiv. Hengo tõusiklus on üheplaanilisem. Aga ühtviisi paljastub mõlema võlts poolehoid heaks kiidetud kunsti vastu.

Varasemates romaanides on Raud vaadelnud kujutavat kunsti tegija poolt, kirjeldades Eda ja Joonatani valikuid vastavalt auaadressi ja luulekogu kujundamisel, aga ka ironiseerides pompoosete kontseptsioonitekste üle. Seevastu nüüd tegeldakse kunsti vastuvõtmisega. Hengot huvitab maalikunst, kusjuures talle meeldivad „eranditult ilusad ja siledad pildid, [...] ammu surnud kunstnike pildid ja sulgpalliklubi liikmete poolt heaks tunnistatud pildid” (lk 95). Vanaema on kirjanduslemb, talle meeldib ainult „väär-tuslik” kirjandus ja näiteks koomiksid on rangelt põlu all. Salamahti armastavad aga mõlemad kitši: vanaema loeb salaja läägeid armastusromaane, Hengo kingib kallimale portree printsess Dianast, kellele on lisatud linnusulgi täis kleebitud tiivad. Mõlemal juhul vastandub sellele peategelaste eeldatavasti siiras ja õige kunstiarmastus, seisund, kus kultuur on „midagi loomulikku, voogavat ja iseenesestmõistetavat, millesse ka inimene peaks suhtuma suu-rema loomulikkusega, hierarhiaid arves-

tamata ning teatava siira süütusega”, nagu ütleb autor.¹⁰

Selliseks n-ö loomulikuks suhteks kultuuriga pakub Raud vähemalt kaks mudelit. Kristofer tunneb poisikesena spontaanset tõmmet Minni Hiire vastu, aga kui seda talle keelatakse, õpib ta armastama etteantud, kanoonilist kirjavara. Tulemust väga näitlikult ei kirjeldata, aga see võiks olla haritud kõigesööja, kes on murdnud kaanonist läbi teisele poole ja suudab eelarvamusteta vastu võtta nii keerulist kunsti kui ka massikultuuri. Diana mudel paistab olevat konventsionaalse kunstihariduseta inimene, keda spontaanne huvi suunab kunstigaleriisid külastama ja kes ühtlasi suudab ettevalmistuse puudumisest hoolimata väljapanekuile keskenduda. Tema kommentaar, et ta polegi kunagi aru saanud, mis vahe on skulptuuridel ja objektidel (lk 69), kinnitab, et tal on kokkupuude kunstimaailma kõnepruugiga.

Ka triloogia varasemates osades kritiseeritakse kodanlikku näida tahtmist, näitejuhtumiteks Renate, Margit ja Veiko, samuti kalligraaf Eda salapärase klient „Initsiaalis purjeka ja papagoiga”. Et snooblus on nõme, pole iseenesest põnev mõte, ja „Portselanist naelas” korratakse seda veel eriti pedagoogiliselt kaks korda. Kui varasemates teostes lisas asjale võrtsi üle vindi keeramine ja grotesk, siis nüüd mahendab plakatlikkust see, et snobism osutub ainult üheks jooneks muidu väga erinevate tegelaste juures. Hengole ja vanaemale lisandub veel Hull-Märt – tasane ja leebe tegelane, kelles aga aastate pikku kogunenud vimm lõpuks prahvatab, nii et temast purskub alaväärsustunde ajal välja sõna-sõnalt samasugune ropp, vägivaldne tiraad nagu Hengost.

Omaette tegelastüüp on veel – taas Kiri-kali tabavas sõnastuses – „justkui eikus-

kilt” ilmuvad ning „salapärase päritoluga” meestegelased, kes „käivad naiskaraktereid kummitamas või niisama tegevusele vurtsu lisamas”.¹¹ Selles romaanis on neid kaks: meistervaras Ooloog, kellest saab Diana mentor, ja meisterjuuksur Raimond, kes lööb rööpast välja Kristoferi tavaliselt väga kindlameelse vanaema. Minu jaoks jäävad nad rippuma karikatuuride ja tähenduslike pühameeste vahele ning kannaksin nad Raua romaanide miinuspoolele. Teine sarnane miinuselement on tegelastevahelised kõnelused. Juba Raua esimese romaani kohta on Janika Läänemets märkinud, et dialoogid näivad kohmakad või isegi lapsikud.¹² Ka „Portselanist naelas” tundub, et kui pikalt vaikinud tegelased kellegagi mõtteid vahetama hakkavad, peab iga nende repliik olema oma minimalistlikul viisil väga kõnekas, see aga ei kanna päriselt välja, paremini jookseb sisekõne.

Teistpidi võib dialoogide küündimatust pidada tähenduslikuks: kui Raua romaane triloogiana vaadelda, kujuneb jõuliseks katussõnumiks see, et inimene peab hakkama saama üksi. „Initsiaal purjeka ja papagoiga” lõpeb ühemõttelise deklaratsiooniga üksinda olia valikute kohta: „On igäühe enda valik, kas olla mast viikingilaevas või kurb nuttu tihkuv pii katkises kammis. // Eda on valinud laeva.”¹³ „Verihurmade aias” lastakse eri režiimides kujutatud tegelastest ainult karikatuursel Renatel kodust lahkunud abikaasa jõuvõttega enese juurde tagasi kamandada, kusjuures lugeja aimab, et head nahka sellest ei tule. Samamoodi mürgine ja omandihimul põhinev paistab olevat Ella armukese abi-elu. Seevastu poolsümpaatne Joonatan peab lõpuks silma vaatama tõsiasjale, et

¹¹ M. Kirikal, Haprust mitte peletada!, lk 29.

¹² J. Läänemets, Romaan vihmaveetoru ja kajakaga. – Sirp 2. XI 2018, lk 26.

¹³ P. Raud, Initsiaal purjeka ja papagoiga, lk 202.

¹⁰ K. Ling, Piret Raud: romaani „Portselanist nael” kirjutamine oli nukker.

on armastatust ilma jäänud (nagu öeldud, võib-olla kujuneb sellest tema jaoks katarisis, kuigi kindel see ei ole). Ning möödusteta positiivne tegelane on igavene üksiklane Ella, kes kogeb küll tagasilööke, kuid saab neist üle. Tema sisemonoloogist pärineb romaani optimistlik lõpulause: „Kõigest saab asja, kui vaid ruumi anda ja korralikult kasta.”¹⁴

Sarnaselt lõpevad „Portselanist naela” kahe peategelase teed üksinduses: omavahel nad ei kohtu, Diana jääb lugejast maha öisesse parki, Kristofer oma korterisse, jõuliselt keelduma inimkontaktist – ta kaalutleb öele helistamist, kuid loobub sellest. Alternatiivseks puändiks hakkab

muide trügima võimalus, et Kristoferi energilist öde Irist ei olnudki olemas. Ehk oli too vaid kujutus, Kristoferi enese vastakate tunnete ja igatsuste projektsioon, kes erinevalt temast hakkas vanaemale vastu, keeldus klaverit mängimast, oli julge ja suutlik – võib-olla oli poiss selleski mõttes üksik?

Triloogia autori lahendus probleemidele nii tunnustusvajaduse, lähedusepuuduse kui ka emotsionaalse sõltuvuse vallas on üks: küps, rahulik, eneseteadlik üksindus. Nii on ehk paratamatu, et dialoogid kujutavad enesest triviaalsuste sadu ja möödarääkimisi; mõistmist pakuvad vaid kunstiteosed, mitte inimesed.

¹⁴ P. Raud, Verihurmade aed, lk 205.

JOHANNA ROSS

Teejuht Ea Janseni isiksuse ja pärandi mõtestamiseks

Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Janseni le. Koostanud Jüri Kivimäe ja Inna Põltsam-Jürjo. Tartu: Rahvusarhiiv, 2021. 346 lk.

2021. aastal möödus sada aastat Eesti ajalookirjutuse suurkuju Ea Janseni (1921–2005) sünnist. Janseni erakordset isiksust ning teaduslikku pärandit meenutava kauni mälestusteose pealkiri „Kultuur ja rahvas” on tähenduslik – just selliselt plaaniti nimetada 1980. aastatel Ea Janseni juhitud Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi ette valmistatud, kuid pöördeliste aegade saabumise tõttu ilmunud jäänud kaheköitelist kollektiivset monograafiat (lk 23). Praegune kogumik ei ole siiski selle kunagise plaanitud teose hilinenud tulemine. Pigem võtavad need kaks märksõna kokku Ea Janseni huvide põhifookuse.

Rohkete fotode ja Ea Janseni isa August Janseni maalide reprodaga illustreeritud mälestusteos on suurepärase teejuht Janseni uurimuste poole tagasi pöördumiseks ja nende uueks mõtestamiseks.

Kogumiku ülesehitus on mõnevõrra ebatraditsiooniline. See on tugevalt isikulooline, kuid sisaldab samas tavapärasemaid *Festschrift*’i elemente, kuivõrd kogumikku on panustanud ka mitmed Janseni kolleegid ja õpilased oma originaalsete uurimistöödega. Näib, et koostajad on teadlikult paigutanud isiku- ja omaeluloolised kirjutised ning eriteemalised uurimusartiklid teosesse vaheldumisi, jättes seejuures lugeja mõistatada, mis peitub sellise järjestuse taga. Järgnevalt jagaksin kogumiku artiklid siiski kahte erinevasse temaatilisse ploki.

Esimene plokki keskmes on Ea Janseni kujunemis- ja teadlasete, seda nii isiksuse arengu, kollegiaalsete suhete kui ka laiemalt ajastu võimaluste ja väljakutsete kontekstis. Koostajate sulest pärinev sissejuhatav artikkel keskendub Janseni le kui

ajaloouurijale, samal ajal pakuvad vahetumat sissevaadet tema mõtteviisi ja enesetunnetusse Janseni enda kirjutatud elulugu (algselt ilmunud Rutt Hinrikuse koostatud kogumikus „Eesti rahva elulood” (2000)) ning Marika Mikli vestlus Janseniga aastast 1995, samuti Mai Levini meenutus kohtumistest Ea Janseniga „elus ja kunstis”. Tiina-Mall Kreemi uurimuslik tekst Ea ja August Janseni vastastikustest peegeldustest oma ametite prisma (ajaloolasena kunstnik-isast ja kunstnikuna ajaloolasest tütest) loob huvitava silla isiklike ja ametialaste rollide vahele.

Nende erinevate sissevaadete ja dokumentide põhjal moodustub Ea Jansenist mitmetahuline ja intrigeeriv pilt. Ühelt poolt näeme, kuivõrd keeruline oli aeg, mil ta elas – ainuüksi sõjakeerises ellujäämine oli suur võit. Veel enam, Janseni elus on olnud ridamisi traagilisi sündmusi õe varasest lahkumisest tütre surmani. Teisalt on tunda tema tugevalt loomingulist ja sotsiaalset natuuri, rõõmu erinevatest kultuuriinimestest koosnevast sõpruskonnast. 1960. aastatel kommunistlikku parteisse astununa ning pikalt Ajaloo Instituudi asejuhatajana töötanuna mõonab Jansen oma kohanemist (lk 254), samas tuleb tema valikutest selgelt välja püüe keerulistes oludes endaks jääda, leida oma teadustöös üles kindel piir, kuhumaani kompromissid võiksid ulatuda. Kohanemine tähendas mõnikord ka lihtsalt kohustust puiklemata silma paista. Näiteks soovisid võimukandjad Jansenist teha n-ö naisdoktori etaloni: nagu nähtub fotodelt, osales ta ülemaailmsel naiste kongressil Moskvas (lk 171), samuti saadeti teda naiste töökollektiividesse ennast näitama ja vestlema „naise osast ühiskonnas” (lk 176). Tagantjärele mõeldes on aga tore, et tänu Ea Jansenile saame XX sajandi suurimate eesti ajaloolaste muidu valdavalt maskuliinses seltskonnas näha eredalt säramas naissoost teadlast.

Kuidas võiks aga iseloomustada Janseni teadlaseteed? Jüri Kivimäe ja Inna Põltsam-Jürjo sissejuhatav artikkel uurib, kuidas mõjutasid Janseni teemavalikuid poliitiliste ja ajalooteaduslike arengute saatud raamid ja võimalused. Autorid mõonavad seejuures, et Jansenil oli oma teadlaseteel ka omajagu head õnne. Ainuüksi see, et Jansen sai 1940. aastate lõpul ning 1950-ndate alguses võimaluse uurida rahvusliku liikumise tegelasi, oli õnn. Teisalt tuli muidugi keskenduda neile tegelastele, keda oli võimalik iseloomustada progressiivse ja demokraatliku suuna esindajatena, olgu selleks siis Friedrich Reinhold Kreutzwald või Carl Robert Jakobson. Jakobsoni pärandit uurides sattus juhuse tahtel Janseni valdusesse Jakobsoni käsi-kirjaline pärand – hulk senitundmata kirju Jakobsonile ning Sakala arhiiv (lk 170–171). Sotsiaalajalooline suunitlus saigi Janseni lähenemisele laiemalt iseloomulikuks. Ühelt poolt oli see kooskõlas marksistlike ootustega, teiselt poolt haakus alates 1960. aastatest Eestis laialt viljeldud agraarajaloo suunaga, millel olid omad eeskujud ka väljaspool kanoonilist marksistlikku ajalookirjutust. Seejuures oli Jansenile juba varakult iseloomulik lai üldistusvõime ning soov oma uurimisobjekti võrdlevasse perspektiivi seada. Isegi tema „Lenini tsiitaatide raudrüüsse” (lk 173) valatud kirjutised reedavad otsivat vaimu, samas kui eriti viljakaks osutus Janseni jaoks 1970. aastatel hoo sisse saanud diskussioon ja koostöö tšehhi uurija Miroslav Hrochiga. Analüüsisides eeskätt rahvuslike liikumiste sotsiaalmajanduslikke aluseid ja kommunikatsioonivõrgustikke, koostas Hroch Euroopa väikerahvaste rahvuslike liikumiste arengufaaside võrdleva tüpoloogia. Jansen arendas Hrochi käsitlust Eesti materjalile toetudes edasi, vaidlustades samal ajal tema käsitluse sotsiaal-majanduslikku determinismi. Kivimäe ja Põltsam-Jürjo kirjeldavad neid arenguid

tundlikult ja nüansirikkalt, näidates ka, kuidas Janseni valikutes aimdus järkjärgult üha enam kaldumist sotsiaalajaloolise dimensiooniga kultuuriajaloo poole. Selline lähenemine sai Janseni uurimistöös valdavaks 1990. aastatel.

On märkimisväärne, kuivõrd kiiresti suutis Jansen end uurijana leida uues poliitilises reaalsuses, mis saabus Eesti vabane-misega. See tähendas korraga nii suuremat rahvusvahelist huvi Eesti (ja Baltikumi) ajaloo vastu kui ka rohkeid uusi võimalusi arendada koostööd seni teisel pool raudset eesriiet olnud Euroopa teadusavalikkusega, sh (balti)saksa ja Skandinaavia teadlaskogukondadega. Juba 1990. aastate alguses ilmusid Jansenilt olulised teoreetilised kirjutised, mis proovisid mõtestada eesti rahvosluse fenomeni laiemas võrdlevas perspektiivis. Seejuures ei peljanud Jansen polemiseerida mitmete levinud ingliskeelsete käsitlustega, nt Hans Kohni teostega. Tõepoolest, üks Janseni erilisi tugevusi uurijana oli tema argumenteeriv kirjutamisstiil, mille tagant aimdus omakorda põhjalik ja julge mõttetöö. Jansen ei jutustanud kunagi lihtsalt ümber „huvitavaid ajalooallikaid”, vaid nägi uurimistöös küsimuste ja vastuste loogikat. Ise toonitab ta siinjuures oma sõbra ja vanema kolleegi Mart Lepiku suunavat mõju (lk 171, 241). Läbivalt tuli ta tagasi sügavama küsimuse juurde, kuidas oli võimalik, et nii väike ja ajalooliselt allasurutud rahvas nagu eestlased jõudis oma riigini; hiljem aga huvitas teda, miks siinmail ei kujunenud ühte rahvust ega ka avalikku sfääri, vaid eristusid baltisakslased ja eestlased. Väga olulise uue dimensiooni Eesti mõtteloos avaski tema viimaseks jäänud artikkel nn Baltia kontseptsiooni esiletõusust (ja hääbumisest), mida XIX sajandil mitmed baltisaksa literaadid, aga ka eesti päritolu autorid (nt Johann Voldemar Jannseni poeg Harry

Jannsen) juurutada püüdsid.¹ Üha enam huvitas Jansenit ideede kõrval ka siinse territoriaalse rahva ajalugu ja ühiskondlik-poliitilised protsessid selles, st seltsiliikumine ja modernse ühiskonna kujunemine, kodanikuühiskonna teke. Sellega kaasnes süvenev huvi baltisaksa seltsiliikumise vastu. Nii on Janseni viimases, postuumselt avaldatud teoses „Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonnani” (2007) selgelt näha ühelt poolt avarduvat käsitlust Eesti ajaloolisest „meiest” (millesse on hõlmatud nii sarnasuste kui vastanduste kaudu ka baltisakslased), teiselt poolt aga juba ka Euroopa regionalismist. Rahva ja seltsiliikumise ajaloo fookusest lähtuvalt tekkis uus võrdleva uurimise perspektiiv, seda nii Eesti sees eesti ja baltisaksa ühiskondade võrdlusena kui ka suunaga väljapoole. Kõik need uurimisteemad peegeldasid omal viisil kaasaegseid poliitilisi ja ideoloogilisi arenguid ning viimastega seonduvalt muidugi ka seda, millised teemad olid rahvusvahelises (Euroopa) teaduses aktuaalsed.

Teise mõttelise ploki mälestusteoses moodustavad tekstid, mis on otsesemalt või kaudsemalt seotud Ea Janseni uurimisteemadega. Kirjeldan neid igaüht lühidalt. Kaks esimest teksti selles ploki on pühendatud Baltikumi keeleajaloole. Reet Bender kirjutab baltisaksa keele arenguloost ja suhetest kohalike keeltega XIX–XX sajandil, tuues välja selle n-ö kohalikkuse ehk teistest kohalikest keeltest tulenevad mõjutused. Toivo U. Raun käsitleb erinevaid eesti kultuurkeeke arengut mõjutanud tegureid, peatudes sotsiaalsel moderniseerumisel, mentaliteediajaloolistel aspektidel (nt erinevad suhtumised, soorollid ja -piirangud), rahvusvahelistel kontaktidel

¹ E. Jansen, „Baltlus”, baltisakslased, eestlased, I–II. – Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri 2005, nr 2, lk 35–44; nr 3, lk 31–42.

ja poliitilistel suundumustel. Aldur Vunk võtab vaatluse alla J. V. Jannseni esile tõusu taustatingimused, olgu siis tema vaarisa Jaani osavus puutöös või esimesed publitsistlikud initsiatiivid Liivimaal, sh eriti Pärnu kandis. Jüri Kivimäe süveneb omakorda Jakobsoni esimese isamaakõne ideelisesse konteksti, püstitades muu hulgas põneva hüpoteesi, et just Koidula vahendas Jakobsonile algupäraselt Merkelil esinenud idee kuuesaja-aastasest orjikkest, mis Jakobsonil aga juba seitsmesaja-aastaseks muutus. Mart Laari artikli keskmes on Eesti rahvusliku liikumise nn kahe rinde tees, täpsemalt selle konkreetne väljendus „suures lõhes” Jakobsoni ja Hurda vahel. Laar vaidleb vastu arvamustele, et selline rinne on ainult nõrgestav, näidates, et lõhel ja eriarvamustel oli taganttõukav, avalikkust aktiveeriv roll. Laarile järgneb Karsten Brüggemanni analüüs Siberist kui eestlaste mälupaigast läbi erinevate ajastute ning võrdlevalt Lääne-Euroopa kuvandiga (erinevalt teistest käsitlustest on see tekst tõlgitud juba 2009. aastal ilmunud ning veelgi varem kirjutatud saksakeelsest versioonist). Aivar Põldvee esitab põneva mikroajaloo, mis keerleb kroonumõisa talupoegadest Nõo köstriks ja kooliõpetajaks (seega riigiteenistujaks) tõusnud vendade Mihkel ja Juhan Kilki kaebekirja ümber, püüdes selle asjaolude

ning seoste avamise kaudu jõuda laiemate küsimusteni talurahva ootustest ja muutuvast seisundist Rootsi aja lõpul. Lembi Anepaio artikkel käsitleb Vinni stifti (avatud 1795) näitel aadlidaamide õppeasutuste tegevust kuni Esimese maailmasõjani (täpset sulgemisaastat artiklist ei selgu), küsides, kas neis valitsenud suunitlusi võib määratleda pigem konservatiivsete või uuenduslikena. Kogumiku lõpetab Tõnu Tannbergi artikkel Vene-Türgi sõja aegsetest mobilisatsioonidest Eestis, küsides sealjuures, milliseid muutusi tõi sõjaväes (sh Eesti päritolu sõdurite väeteenistusse koormas) ning ühiskonnas kaasa üldise sõjaväekohustuse kehtestamine 1874. aastal.

Kuigi kogumiku temaatilist mitmekesisust võib erinevalt hinnata, saab tänu sellele omalaadse kaleidoskoopilise ülevaate Ea Janseni laiast huvideringist ja temast lähtunud eriilmelistest impulssidest. Tõepoolest – neid impulsse võiks eristada ju veelgi, kas või rahvuseluse ja regionalismi uurimises, kuid samal ajal on valik juba praegu esinduslik. Ea Janseni mälestusteos täidab seega suurepäraselt oma peamist funktsiooni – ärgitada mõtlema nii tema uurija-isiksusest kui ka tema pärandist.

EVA PIIRIMÄE

LÜHIKROONIKA

1.–5. septembrini toimus Albaanias Tiranas ja Gjirokastras rahvusvaheline ballaadiuurijate konverents. Eestist osalesid Eesti Kirjandusmuuseumi teadlased Janika Oras, Liina Saarlo ja Taive Särg.

6. septembril toimus Tallinna loomaaias konverents „Karud looduses, mütooloogias ja usundis“. Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi ja loomaaia ühiskorraldusel toimunud konverents oli pühendatud pruunkaru aastale. Peale zooloogide, kes kõnelesid karudest maailmas ja Eestis, esinesid Madis Arukask („Karu läänemeresoome rahvaste usundis“), Marju Kõivupuu („Kas karune on karvane? Karu eestlaste elus ja folklooris“), Aado Lintrop („Ühe looma mitu nägu. Karu mansi rahvaluules“), Vladimir Sazonov („Karu kui Venemaa sümbol. Uskumused, müüdid, folkloor ja Kremli propaganda“), Elo-Mall Toomet („Karu Artemisega seotud kultustes ja müütides“), Jaan Lahe („Tema jalad olid nagu karu jalad...“ Karudest ja karusümbollikast Piiblis”) ja Martti Kalda („India karude kuningast Ramayanas”).

7.–10. septembrini korraldati Tallinna Ülikoolis konverents „Progress in Colour Studies“. Lingvistide, psühholoogide, kirjandusteadlaste ja eksootiliste keelte uurijate kõrval esinesid Eestist Ene Väinik („Free associations of colour words in Estonian“), Merle Oğuz ja Mari Uusküla („A comparative analysis of Estonian, Swedish and Turkish colour idioms“), Kaidi Rätsep („Listing, sorting and naming 'blue'“), Mari Uusküla („Translation of colour language: Old and new perspectives”) ning Urmas Sutrop („Colours in the Grimm

and non-Grimm Snow White fairy tales (ATU 709)”). Peaesinejad olid maailma juhtivad värviteadlased Delwin Lindsey ja Angela Brown (Ohio riiklik ülikool, USA), Carsten Levisen (Roskilde ülikool, Taani) ning Galina Paramei (Liverpooli Hope'i ülikool, Suurbritannia).

10. septembril peeti Kadriorus VI kirjan- dustänava festivali. Toimus Keele ja Kirjanduse teemanumbri „Väikekeelte võimalused” tutvustus ning vestlusring „Kirjanduse keel”. Seda juhtis Saara Lotta Linno, kõnelesid Maarja Kangro ja Kalju Kruusa.

13. septembril toimus Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ning Tšehhi TA filosoofia instituudi seminar „Kriis kriisi järel: Kuidas tõlgendada varauusaegseid kriisiteemalisi kirjandusallikaid?”. Tegu oli ühisprojekti „Varauusaja kriiside kirjanduslikud representatsioonid Kesk- ja Kirde-Euroopas” (2021–2023) raames toimunud üritusega. UTKK teadlastest esinesid Martin Klöcker („Geheime Briefe zur Bewältigung der Liebeskrise? Caspar Meyers Briefe an Catharina von der Hoyaen”) ja Kristi Viiding („Educational crisis in Early modern Livonia – reality or borrowed literary topic?”).

19.–22. septembril korraldati Eesti Kirjandusmuuseumis rahvusvaheline konverents „Loodus ja kultuur rituaalides, narratiivides ja uskumustes“. Tegemist oli Eesti-uuringute Tippkeskuse 14. aasta-konverentsiga, millega liitusid Balkani ja Baltikumi kultuuriuurijate seltsi liikmed. Kutsutud esinejad olid Krzysztof Duda (Krakówi jesuiitlik ülikool Ignatianum, „Highlanders of the Eastern and Western Carpathians: nature–people–culture”),

Tönno Jonuks (EKM, „Nature, nation and religion: The appearance of nature-religion in Estonia”), Marju Kõivupuu (TLÜ, „Neopaganism and nature protection in the 21st century”) ja Juri Berezkin (Peterburi etnograafia- ja antropoloogiamuuseum, „Prehistory in the looking glass of oral traditions (following traces of ancient mythologies in post 1500 folklore”).

22.–23. septembril toimus Tartu Ülikoolis viies saami keeleteaduse konverents (SAALS-5). Kutsutud esineja oli Maria Polinsky (Marylandi ülikool, USA), kes pidas ettekande pärandkeelte ja ohustatud keelte teemal. Osalesid Soome, Rootsi, Norra, Venemaa ja Eesti teadlased.

23. septembril peeti Väike-Maarjas F. J. Wiedemanni keelepäev. Tänavune keeleauhinna laureaat Mare Koit pidas akadeemilise ettekande „Keel ja arvuti”. Esinesid Kadri Vare („Eesti keeletehnoloogia hetke seis ja plaanid”) ja Arvi Tavast („Keeletehnoloogia roll inimeste mõistmisel”). Toimus Annika Koppeli dokfilmi „Keelemässaja. Mati Hint” eellinastus.

23. septembril toimus Tartus Ülo Valgu 60. sünnipäevale pühendatud konverents „Rahvusvaheline folkloristika”. Esinesid Regina Bendix (Göttingeni ülikool, „The devil at sixty?”), Lina Bügienė (Leedu kirjanduse ja rahvaluule instituut, Vilnius, „Lithuanian folklore: A national discipline in an international context or vice versa?”), Dace Bula (Läti ülikool, „Interpreting metaphors of folklore”), Pertti Anttonen (Ida-Soome ülikool, Joensuu, „How folkloristics is and is not international in Finland”), Camilla Asplund Ingemark (Uppsala ülikool, „‘Climate change is the biggest lie in the world’: Nordic climate change sceptics as part of a global movement”) ja Lotte Tärkka (Helsingi ülikool, „National and transnational folklore: The

Kalevala, cultural appropriation and identity politics”).

23. septembril peeti Kalevipoja Kojas Kääpal konverents „Kalevipoeg” – 160”. Arne Merilai kõneles „Kalevipojast” ja F. R. Kreutzwaldist, Urmas Kalla sellest, kuidas sündis võrukeelne „Kalõvipoig”, Maarja Vaino „Kalevipoja” ja kohustusliku kirjanduse vahekorra, Kerttu Palginnõmm „Kalevipojast” kunstis ja Heily Soosaar „Kalevipojast” XXI sajandi Eesti koolis. Annika Oras tutvustas „Kalevipoega” kogukonnas.

23. septembril korraldas Ene Mihkelsoni Selts Eesti Kirjandusmuuseumis mälestuspäeva „Rännakud Enega”. Viivi Luik kõneles teemal „Ene mitmekihilisus”. Merle Karusoo intervjuueeris Ene kaasteelisi erinevatelt elujärkudelt. Vestlusringi Mihkelsoni romaanist „Kuju keset väljakut” juhatas Eneken Laanes, osalesid Mirjam Hinrikus ja Aare Pilv.

23.–24. septembril korraldas Võru Instituut Obinitsas Kauksi Ülle 60. sünnipäevale pühendatud konverentsi. Esimesel päeval kõnelesid Andreas Kalkun, Taive Viiding, Renate ja Karl Pajusalu ning Ene Paaver, teemadeks Kauksi Ülle keeled, tema looming rahvaluule aspektist vaadelduna ja näitelooming. Teise päeva esinejad olid Heie Treier, Mare Kõiva, Mart Velsker, Ave Mattheus, Ott Kilusk, Hipp Saar, Urmas Kalla, Nele Reimann, Jaak Prozes, Hannu Oittinen ja Marju Kõivupuu. Teemad hulgaks oli kirjandus, rahvaluule, kunst, võru keele olukord Nõukogude Eesti koolis, läänemeresoome keelte väljasuretamine, etnofuturism jpm.

30. septembril toimus Emakeele Seltsi korraldusel Tartu Ülikoolis Euroopa keeltepäeva üliõpilaskonverents. Esinesid Diana Vender (TÜ), Janek Vaab

(TÜ), Triin Aasa (TÜ), Anete Kitse (Viljandi gümnaasium), Nele Karolin Teiva (TÜ), Marri-Mariska Tammepõld (TÜ) ja Alice Nurmela (TLÜ), Ingrid Mald (TLÜ), Janika Hunt (TÜ).

30. septembril tähistati Eesti Kirjandusmuuseumis piduliku ettekandepäevaga Eesti Kirjanike Liidu 100. aastapäeva. Kirjanike Liidu minevikust, olevikust ja tulevikust kõnelesid Tiit Aleksejev („EKL 100. Rannajoone muutumisest”), Tõnu Tannberg („Piitsa ja präänikut! Võimu ja kirjanike suhetest hilisstalinistlikus Eestis”), Janika Kronberg („Millest jutustavad arhivaalid?”), Sirje Olesk („Kirjanike Liit Nõukogude Eestis”), Hanna Linda Korp („Poisid ja tüdrukud”) ning Berk Vaher („Eesti Kirjanike Liit: järgmised sada aastat”).

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

30. augustil kaitses Alena Shisheliakina Tartu Ülikoolis etnoloogia erialal doktoritöö „Being a woman and being Tatar: intersectional perspectives on identity and tradition in the post-soviet context” („Olla naine ja tatarlane: identiteedi ja traditsiooni interseksionaalne perspektiiv postsovetlikus kontekstis”). Juhendaja oli professor Kristin Kuutma (TÜ) ja oponent dotsent Yulia Gradska (Rootsi Södertörni ülikool).

Siberi ja Eesti tatarlaste seas kogutud materjalidel põhinevas töös uuritakse, kuidas interseksionaalse identiteediga inimesed, nagu tatari ja moslemi naised, post-sovetlikus ühiskonnas oma identiteedist ja traditsioonidest räägivad. Töös käsitletakse soolist ja etnilist identiteeti kohalikust, mitte universaalsest vaatenurgast, sest lähtepunktiks on naiste isiklik kogemus. Traditsioonidest rääkides on naiste jututeemade seas olulisel kohal keheline

30. septembril tähistati Tartu Kirjanduse Majas rahvusvahelist tõlkijate päeva. Alari Allik pidas ettekande „Piiniate piinad, podokarpuse okkad, lainetavad glütisiiniad: Uku Masing jaapani kirjanduse tõlkijana”. Anti üle Lembe ja Edvin Hiedeli toimetajaauhind, mille pälvis Krista Mõisnik. August Sanga luuletõlke auhinna sai Paul-Eerik Rummo. Korraldasid Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate seksioon ja Eesti Keeletoimetajate Liit.

30. septembril toimus Tallinnas Teaduste Akadeemias teaduspärastlõuna „Linnud, luule ja teadus”. Teiste hulgas esines Elle-Mari Talivee (UTKK), kes rääkis üle-euroopalisest keskkonnateadlikkuse projektist EnviroCitizen. Veronika Kivisilla kõneles linnulauludest folklooris.

kogemus: näiteks tagasihoidlikkusega seostub enese katmine, neitsilikkus, inimrõöv ja islami abielu (*nikah*). Seksuaalsuse kõrval on peateemade hulgas peresuhted, majapidamistöõde jaotus, mälestused vanaemast jmt. Naiste hääled seovad traditsiooni keele ning etniliste ja religioossete tavade, moodustades muutlike ja mitmepalgeliste naisidentiteetide erisuguseid mustreid. „Puhta” traditsiooni mõistet seostavad naised nõukogude-eelse ajaga. Oma vaadete õigustamiseks viitavad nad paljudele eri ajaperioodidest pärinevatele allikatele, nagu perepildid, suguvõsas levinud mälestused ja teaduslikud uurimused. Sellega seatakse küsimuse alla erinevad arusaamad tatari kogukonna traditsioonide olemusest. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/83233>)

2. septembril kaitses Christiana Holsapple Tartu Ülikoolis folkloristika erialal doktoritöö „Narratives of positionality in contemporary Gagauzia:

complexity and national normativity" („Positsionaalsuse narratiivid tänapäeva Gagauusias: kompleksus ja rahvuslik normatiivsus"). Juhendaja oli kaasprofessor Elo-Hanna Seljamaa (TÜ) ja oponendid professor Alexia Bloch (Kanada Briti Columbia ülikool) ja teadur Eva Toulouze (TÜ).

Doktoritöö käsitleb Moldova Gagauusia autonoomse territoriaalsuse etnograafilise ainese põhjal üksikisikute ja riikide positsionaalsuse narratiivide lõikepunkte globaalse ebavõrdsuse taustal. Uurimus vaatab kriitiliselt rahvuslikku normatiivsust kui sundust kuulutada end teatud rahvusesse kuuluvaks.

Väitekirja analüüsib ajalooliselt, keeleliselt, kultuuriliselt ja geograafiliselt Bulgaaria, Moldova, Türgi, Rumeenia ja Venemaaga seotud Gagauusiat ümbritsevate rahvusriikide osalt kattuvate identiteedipoliitikate ja -diskursuste sihtmärgina, näidates, kuidas Gagauusia ja selle elanikud nende vahel laveerivad, et kasutada neile pakutud võimalusi ja materiaalsel tuge. Lähemalt vaadeldakse keelekasu-

tust ja -ideoloogiaid ning nende osalust rahvusliku normatiivsuse alalhoidmisel. Samuti pälvivad tähelepanu Gagauusia „etnoliitilised ettevõtjad", kelle äriideed ja -tegevus rajanevad nende endi loodud kujutlustel eelmodernsest talupojakultuurist ja sellest lähtuval autentse gagauusialikkuse retoorikal.

Väitekirja rõhutab kohapealsete individuaalsete ja kollektiivsete positsionaalsuse narratiivide mitmekesisust ja dünaamikat. Tegemist on uudse lähenemisega, sest kuigi viimastel aastatel on lisandunud mitmeid uurimusi Gagauusiast, napib etnograafilistel välitöödel põhinevaid ja kultuuridevahelist vaatepunkti väärtustavaid käsitlusi. Autoetnograafiliselt analüüsitakse väitekirjas rahvusliku normatiivsuse painet autori enda elus ja teadustöös, kõigutades vaatele ja vaadeldava tavapärast dihhotoomiat. Doktoritöö püüab ümber mõtestada kategooriaid, mille kaudu maailma ja kaasinimesi vaadeldakse ning ennast väljendatakse. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/83226>)

OKTOOBER

4. Küllike Kaplinski, tõlkija – 85

16. Toomas Kall, kirjanik – 75

22. Tõnis Lehtmets, kirjanik – 85

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Laager Jaan Krossi loomingus
- Soome-ugri etnograafia ja teaduslik kolonialism
- Keelearendustöö baltisaksa periood

 9 770131 144034	TELLIMISE INDEKS 78167
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014	
Hind 3.00 €	